

Magyar Tudomány

NEMZETI LIBERALIZMUS
IDEOLÓGIAI HAGYOMÁNY
ÉS ELMÉLETI ÉRVÉNYESSÉG

Vendégszerkesztő: Trencsényi Balázs

Koponyaábrázolás a művészetben

Az elektronikus szakfolyóiratok

Föld – sors – politika

2008·I

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
169. ÉVFOLYAM – 2008/I. SZÁM

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címen (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 8064 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Nemzeti liberalizmus – ideológiai hagyomány és elméleti érvényesség

Vendégszerkesztő: Trencsényi Balázs

Trencsényi Balázs: Bevezető	2
Dénes Iván Zoltán: Liberalizmusok és nacionalizmusok	5
Michael Freeden: Szabadság és identitás	12
Janet Polasky: Forradalom és liberalizmus	17
Balog Iván: A világtársadalom közösségeinek szabadsága	22
Heiszler Vilmos: A perifériák liberalizmusa	25
Gergely András: A 19. századi német és magyar liberalizmus párhuzamai	29
Ress Imre: A horvát liberailzmus irányzatai , különös tekintettel a hungaroszláv nemesi liberalizmusra	35
Milan Hlavačka: A cseh liberalizmus – észrevételek Otto Urban tanulmánya kapcsán...	47

Tanulmány

Pásztor Emil: Koponyaábrázolás a művészetben	53
Holl András: Az elektronikus szakfolyóiratok lehetőségei	64
Romány Pál: Föld – sors – politika. Dr. Matolcsy Mátyás sorsa és könyve, és az akkor elmaradt földreform	70
Braun Tibor – Schubert András: Interdiszciplinaritás – elfogadjuk-e Magyarországon? ...	78

Interjú

A szegény ember fizikájától a biológiáig Chikán Ágnes beszélgetése Keszthelyi Lajos akadémikussal	86
--	----

Tudós fórum

Teller Ede centenáriumi ülés	95
A tudomány Davosa	96

Bemutakozás

Bozó László	100
Erdő Péter	101
Horvai György	104

Megemlékezés

Bérczes Tibor (<i>Márta Ferenc</i>)	106
Fazekas Patrik (<i>Sólyom Jenő</i>)	109

Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia)

112

Könyvszemle

A kultúra világa – A határon túli magyar kulturális intézményrendszer (<i>Berényi Dénes</i>) ...	117
Térképtudományi Tanulmányok 13., Térkép – tudomány • Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére (<i>Gersák Gábor</i>).....	118
Magas István: Globalizáció és nemzeti piacok (<i>Bógel György</i>)	121
Mester Béla: Magyar philosophia (<i>Perecz László</i>)	124

Nemzeti liberalizmus – ideológiai hagyomány és elméleti érvényesség

BEVEZETŐ

Trencsényi Balázs

PhD, egyetemi tanársegéd
Közép-európai Egyetem, Történelem Tanszék
trencsenyib@ceu.hu

A liberalizmus eszmétörténetének klasszikus feldolgozásai (mint például Guido de Ruggero *The History of European Liberalism* című áttekintése vagy Lothar Gall szöveggyűjteménye: *Der Europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert*) Kelet-Közép-Európa szellemi mozgásait általában igen kevésbé vették tekintetbe. Mindez persze nem meglepő, hiszen a huszadik század során ez a régió inkább az antiliberális kollektívizmusok tanulmányozásához szolgáltatott alapanyagot. Az 1989-es *annus mirabilis* azonban újra aktuálissá tette a régió liberális hagyományainak feldolgozását, mind a rendszerváltások nyomán kialakuló demokratikus (vagy legalább „demokratikus”) rezsimek ideológiai megalapozása, mind pedig a különböző ideológiai tradíciók egymáshoz való viszonyának tisztázása céljából.

A kilencvenes évek historiográfiájának jellegzetes termékei voltak a régió legtöbb országában a helyi liberális hagyományt különböző mélységben és különféle ideológiai

szempontok szerint feldolgozó szöveggyűjtemények, elég csak a horvát (Tihomir Cipek és Josip Vrandečić), szerb (Jovica Trkulja és Dragoljub Popović), cseh (Milan Znoj), magyar (Tőkéczki László) és a lengyel (Wojciech Bernacki) kötetekre utalni. E „kanonizációs” folyamattal párhuzamosan megszülettek az első szintézisek is, például az Andrea Feldman, Vladimir Stipetić and Franjo Zenko által szerkesztett horvát kötet, vagy épp Maciej Janowski munkája az 1918 előtti lengyel liberális politikai mozgalmakról.

Mindezt azonban nem követték regionális összehasonlító kutatások, és kevés kivételtől eltekintve a liberális hagyomány vizsgálata lényegében megmaradt a nemzeti tudományosság keretei között, miközben persze az élesebb szemű kutatók érzékelték a liberalizmus elterjedésének transznacionális vonatkozásait, mind a 19. században, mind a kortárs ideológiai átalakulás tekintetében. A regionális összehasonlítás persze csak egy fontos

lépcsőfok a valódi európai dialógus megvalósítása, azaz a liberális hagyomány(ok) (nyugat-, közép- és kelet-) európai kontextusban történő komparatív feldolgozása felé. Egy ilyen megközelítés legfontosabb hozadéka nem az, hogy „periférikus” esetekkel egészíti ki a már ismert angol, francia, német és esetleg olasz referenciákra épülő „nagy narratívát”, hanem sokkal inkább az, hogy a kevésbé tipikus eseteket számba véve új kérdéseket vet fel az európai politikai gondolkodás alapvető értékeinek, hagyományainak kompatibilitását illetően.

Az egyik legígéretesebb ilyen megközelítés a liberális irányzatok és a nemzeti mozgalmak kölcsönviszonyának vizsgálata. A liberalizmus és a nacionalizmus irodalma külön-külön igen nagy, egymásra vonatkoztatásáé viszont korántsem. Filozófiai értelmezését az elmúlt évtizedben Yael Tamir, Kis János és Will Kymlicka nyújtotta, ám módszeres interdiszciplináris vizsgálata hiányzott. A 2006-ban megjelent *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires* című kötet (Dénes, 2006) szerzői arra vállalkoztak, hogy ideológiai hagyomány és elméleti érvényesség viszonyát tisztázzák, és esettanulmányaikkal hozzájáruljanak egy európai horizontú összehasonlító kutatás elindításához.

2006. szeptember 19–20-án a Magyar Tudományos Akadémián tartott konferencián e kötet számos szerzője – Dénes Iván Zoltán (Budapest), Richard Finlay (Glasgow), Henk Te Velde (Leiden), Janet Polasky (Durham), Heiszler Vilmos (Budapest), Maciej Janowski (Varsó), Ress Imre (Budapest), Diana Mishkova (Szófia) – a téma meghívott szakértőivel – Michael Freeden (Oxford), Yael Tamir (Jeruzsálem), Gergely András (Budapest), Fulvio Cammarano (Bologna),

Milan Hlavačka (Prága), Sorin Antohi, (Budapest–Bukarest), Balog Iván (Szeged), Trencsényi Balázs (Budapest) – vitatta meg a könyv elméleti és történeti aspektusait. A konferencia célja az esettanulmányok tanulságainak áttekintésén túl az volt, hogy a közel két évtizedre visszanyúló nemzetközi interdiszciplináris együttműködés eredményeként született könyv folytatásaként újabb szellemi vállalkozást indítsanak útjára: a kérdés európai összehasonlító feldolgozását. A konferencia kezdeményezője, ötlet- és házigazdája Dénes Iván Zoltán volt. A szervezésben a tíz legrégebbi európai egyetem konzorciuma, az oxfordi székhelyű Europaeum, az Academia Europaea, a Bibó István Szellemi Műhely és a Közép-európai Egyetem vállalt szerepet. Az előadások egyrészt a 19. századi nemzetépítő ideológiák és liberális politikai mozgalmak komplex viszonyát, másrészt a nemzeti liberális politikai hagyomány továbbélését, átalakulásait és aktuális érvényességét vizsgálták.

A konferencia talán legfontosabb hozadéka az volt, hogy a viták során sikerült valamilyen közös fogalmi keretet találni, melynek segítségével megragadhatóvá váltak az amúgy igencsak különböző történelmi folyamatok, földrajzi beágyazottságok és temporalitások. Így a 19. század eleje magyar, skót, cseh vagy horvát történéseinek áttekintése – a soknemzetiségű és sokszorosan rétegzett birodalmi keretek között megfogalmazódó nemzeti liberális programok elemzése – relevánssá vált a huszonegyedik század multietnikus holland, brit vagy izraeli közegét vizsgáló kutatók számára és viszont, homogenitás és pluralitás, asszimiláció és multikulturalizmus kortárs dilemmái sokszor visszamenőleg is (át)értelmezték a történeti perspektívájú elemzéseket. Mindez persze nem jelentett valamifajta esz-szencialista és ahistorikus elemzési keretet,

hisz a résztvevők nagyon is tisztában voltak azzal, hogy liberalizmus és nacionalizmus relációja igen sokszor megváltozott az elmúlt másfél évszázad során, s így a téma nem közelíthető meg pusztán normatív-filozófiai szinten. A nemzeti identitás és a szabadelvűség viszonyának meghatározásához több, egymással igencsak nehezen összeegyeztethető ha-

gyomány is a rendelkezésünkre áll, és legalább fél lábbal mi is e hagyományokban állunk, azaz csak a történeti és a filozófiai megközelítések empátiás párbeszédét elősegítve lehet a jelen kérdéseire releváns válaszokat nyújtani.

Kulcsszavak: *eszmétörténet, liberalizmus, nacionalizmus, Európa*

Dénes Iván Zoltán (ed.) (2006): *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. CEU Press, Budapest–New York

LIBERALIZMUSOK ÉS NACIONALIZMUSOK¹

Dénes Iván Zoltán

a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikaelméleti és Politikatörténeti Tanszék,
elnök, Bibó István Szellemi Műhely, az Academia Europaea (London) tagja
deniz@iti.mta.hu

Milyen kapcsolat van liberalizmus és demokrácia, liberalizmus és nacionalizmus, liberalizmus és liberalizmusok között? Az alábbiakban mindenekelőtt arra keresem a választ, hogy a folytonosság vagy a különbség a meghatározóbb a *liberális nacionalizmusok* és a nacionalizmusokkal szemben álló *liberalizmusok* között.

Tudjuk, a liberális értékrend szerint *az egyén* – más értékekre visszavezethetetlen – *önérték*, öncél, amelyet az elmélet úgy fejez ki, hogy *minden egyénnek egyenlő emberi méltósága van*. Ez feltételezi, hogy az egyén a valahova tartozások különböző lehetőségei közül választhasson, ne pedig megkérdőjelezhetetlen adottságként kelljen elfogadnia azt a közösséget, amelybe beleszületett, ha tetszik neki, ha nem. A szabad társadalomban élő *szabad egyén* – a lehetőségek adott készleteiből – *önazonosságokat választ magának*, és ezzel azt is megválasztja, hogy milyen közösségekhez tartozik. Az egyén önértéke és a választott identitás feltételei közösek, és kölcsönösen feltételezik egymást: az egyenlő emberi méltóság a személyes és a politikai szabadság feltételrendszere révén az egyén választásaiban,

döntéseiben és tevékenységében valósul meg. E feltételek: a személyes uralmat felváltó és kizáró személytelen szolgáltatás, a hatalomkoncentrációt megakadályozó hatalommegosztás, a politikusok hatalmi ambícióit felhasználó, megregulázó és megszelídítő, a többséget a kisebbség és a nyilvánosság szigorú kontrollja alá vető liberális demokrácia, s annak politikai diskurzusai, amelyek a politikai közösséget folyamatosan meg- és újraalkotják. Azt, amely különböző világnézetű, értékvilágú, kultúrájú és hátterű egyének és csoportjaik, közösségeik hálózatait foglalja magába, és integrálja. Az a kérdés, hogy *hol vannak az integráció határai*, kiket, milyen kultúrájú, szocializációjú, világnézetű egyéneket és közösségeket lehet integrálni és milyeneket nem, és hogy hogyan, napjaink európai és észak-amerikai liberális demokráciáinak egyik nagy kihívása, hiszen az ott élők egyéni és kollektív identitásainak közös lényegét, a politikai fejlődés legnagyobb vívmányainak védelmét és továbbfejlődését érintik.

A Kossuth és Garibaldi nevével jelölhető *liberális nacionalizmusok* válasza az integráció kihívására a jogkiterjesztő asszimiláció által megvalósítandó egységes alkotmányos poli-

¹ Fordította: Kiss Anna, a fordítást átdolgozta: Dénes Iván Zoltán

तिकai nemzet és nemzeti állam programja volt. A *liberalizmus* volt az az ideológia, s a liberális párt az a politikai erő, amelyik a tizenkilencedik század legnagyobb részében az abszolutizmussal szemben az alkotmányosságot védelmezte, ahol pedig az nem volt, létrehozásán munkálkodott. Ugyanakkor kidolgozta a társadalmi elmaradottság és a kiváltságrendszer ellenében a modern, haladó, civilizált európai középosztályi társadalom megteremtésének a programját. A modern középosztályi társadalom kialakítása érdekében egyik legfontosabb célja a független, erős nemzetállam létrehozása volt. Ez a három különböző jelentésárnyalat kapcsolódott össze egymással, és együttesen alkották és rajzolták ki a politikai közösség jövőképét. Az alkotmányosság, a középosztályi társadalom és a nemzetállam politikai ideológiájaként, mozgalmaiként és pártjaként a liberálisok képviselték ugyanis a nemzeti pártot, amely megalkotja a modern nemzeti kultúrát és a nemzeti identitást. Később, a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján, majd a két világháború között a liberalizmus a legtöbb országban már nem játszotta el ezt a szerepet. Feladatát az egyén méltósága és annak feltételrendszere, a szabad társadalom melletti elkötelezettség, az egyéni szabadságjogok védelme alkotta. Liberalizmus és nacionalizmus elváltak egymástól. Nagyjából úgy, ahogy manapság.

A *nacionalizmus* ugyancsak különböző jelentésárnyalatokat foglalt (és foglal) magába, de egyttal el is fedi azokat. Egyik – ma már eléggé elhalványult – jelentése, a *patriotizmus*, az az érzelmi kötődés, amelyet az ember a családjá, az általa használt és alakított környezete, a faluja, a városa, a megyéje, a hazája iránt érez. Másik jelentése értelmiségi programra utal, a nemzetépítés feladatára, amely az ideológia megalkotásával, a kultúra egysé-

gesítésével és érzelmi élmények átélésével a közös nemzeti identitás kitalálását és megteremtését célozta. A fogalom azonban nemcsak a programot, hanem magát a nemzetépítés folyamatát is jelenti. Végül, de nem utolsósorban a nacionalizmus a szó szűken vett – negatív – értelmében a saját közösség mások felettségét, a *közösségnek a szabadság ügyével szembeállított ügyét* jelöli. A fogalomnak ez a jelentése rátelepszik a többi jelentésárnyalatra, szinte bekebelezi, kiszorítja azokat.

Az *alkotmányos nemzetépítés programjának* megvalósítása során, az után vagy helyette az 1870–80-as évektől Közép-, Kelet- és Dél-Európában *liberalizmus és nacionalizmus elvált egymástól, és szembekerült egymással*. Ketőjük közül a nacionalizmus vált meghatározóvá, s a liberalizmus visszaszorult. A 19. század eleji együttélést és harmóniát a századfordulótól a két világháborún át napjainkig az *antiliberalis nacionalizmus* és az *antinacionalista liberalizmus* szembenállása váltotta fel, amelyet kölcsönös ellenségekpeik jelenítettek és jelenítenek meg.

A huszadik századi politikai nyelvek közül a leginkább meghatározó *nemzeti alkat-diskurzus* ideológusai és publicistái a két háború közötti években Közép-, Kelet- és Dél-Európában a *nemzetellenesség* (illetve a faji és az osztályellenesség) bélyegét sűrítették a liberalizmusra. Ez történt Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, Romániában, Bulgáriában, a Szovjetunióban, de Olaszországban, Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában is. A megbélyegző tétel úgy szólt, hogy a liberalizmus szemben áll a nemzeti hagyományokkal, nincsenek hazai gyökerei, idegen mintákat másol, külföldi érdekeket szolgál ki és aláássa a nemzet önazonosságát.

Ez nemcsak az *antiliberalizmus* szószólójának, illetve közönségüknek volt a hitvallása. Az antiliberalisok liberalizmusképe ellenfeleikre, közöttük a liberálisokra is hatást gyakorolt. Kiváltképpen azért, mert akkoriban ők már nem *liberális nacionalisták* voltak. Az az etnikulturális nyelv pedig, amelyen a *nemzeti alkat-diskurzus* folyt, számukra idegen volt, legalábbis sokkal kevésbé volt számukra ismerős, mint az ellentábor híveinek. Annál is inkább, mert a nemzeti traumák feldolgozatlan-ságából következő politikai hisztériák kapcsán védekezésre kényszerültek. Az ideológiák megalkotói és közönségük ugyanis a politikai kérdéseket a politikai romantika fogalmait követve *etnikulturális* kifejezésekkel fejezték ki. A megbélyegzés következményeként pedig a liberálisok, a *stigmatizáltság* miatt, egyre inkább a *megbélyegzettek* jellemzőit mutatták.

A nemzeti kollektivizmus és a totalitárius rendszerek faji és osztályharcmitoszain alapuló politikai nyelveken a liberalizmus a nemzet, illetve a nép ellenségét jelölte, a „liberális” szitokszó volt. Döbbenet tapasztalhatjuk, hogy – egy rövid epizódtól eltekintve – 1989/90 után ismét az. Igaz, ez a bélyeg ma nem annyira kizárólagos, mint a tekintélyelvű és a totalitárius rendszerek idején volt, de elég általános.

Azt láthatjuk, hogy a szovjet birodalom felbomlása utáni közép- és kelet-európai politikai diskurzusokban a *szabadság* és a *nemzet*, az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság*, a *modernitás* és a *hagyomány*, a *haladás* és a *valahova tartozás*, a *globalizáció* és az *identitás* egymás ellen kijátszott, egymással szembeállított, egymást kizáró fogalmakká váltak. Valahogy úgy, ahogy a *haza* és a *haladás* szószólói, a *kozmpolitikák* és a *patrióták* kerültek szembe egymással a felvilágosult abszolutista II. József,

Nagy Katalin és Nagy Frigyes uralkodása idején.

Napjaink közép- és kelet-európai liberálisai nyilván közelebb érzik magukhoz a nacionalizmusról levált liberalizmus örökségét, mint a liberális nacionalista hagyományt. Feltehetően jobban tudnak azonosulni Magyarországon Jászi Oszkár és a polgári radikálisok örökségével, Csehországban Emmanuél Rádl és követői hagyományával, Lengyelországban az „*aprómunka*” híveinek tradíciójával, s mindhárom országban a két háború közötti időszak közép- és kelet-európai liberálisainak szerepeivel, mint az egykori liberális nacionalisták értékvilágával és szerepeivel. 1989-90 mámorító élménye után ugyanis a *nemzet* fogalma igen negatív képzettsírtásokat ébresztett bennük, nem függetlenül attól, ahogy a politikai jobboldal ideológiai gépezete kisajátította és politikai giccsé silányította a nemzet fogalmát és az ezzel kapcsolatos érzelmeket, feldolgozatlan traumákat, a baloldalt pedig elfojtotta és tabuvá tette azokat. Ezel is összefügg, hogy mindez személyes szinten gyakran, a politikai közösségek szintjén pedig csaknem mindig kibeszéletlen és feldolgozatlan maradt.

Az 1990-es években Közép-, Kelet- és Dél-Európában *több soknemzetiségű állam szétesésének* voltunk tanúi. Ugyanakkor e régiókban számos helyen ismét *nemzetépítések* kezdődtek. Ezek legközelebbi párhuzamait a *soknemzetiségű birodalmak* kereteinek fokozatos szétesésében és a *nemzetállamok* felbukkanásának ezzel együtt járó folyamatában lelhetjük fel, amely az 1780-1820-as években kezdődött, és az 1920-as évek elején ért véget. Annak érdekében, hogy ezt a folyamatot történelmi és elméleti-fogalmi síkon is meg tudjuk ragadni, termékeny megközelítésnek

ígérkezik, ha a *politikai modernitás* két alapvető fogalma – a *szabadság* és a *nemzet*, az *egyén egyenlő méltósága mint önérték*, és *ennek konzekvenciái és feltételrendszere*, az *önrendelkezés* és az *identitásválasztás* – között fennálló bonyolult kapcsolatra összpontosítjuk a figyelmünket. Ennek eredményeként azt láthatjuk, hogy a liberálisok a független egyén és a modern politikai közösség, az egyéni és a politikai szabadság, s az egyéni és kollektív identitás programadóiból a *modernitás* képviselői, a joguralom, a szabadság és a kisebbségi jogok védelmezői lettek. Amennyiben vállalkozunk arra, hogy rekonstruáljuk és elemezzük 1780–1820 és 1920 közötti politikai szókinsükét, ezzel jó viszonyítást teremtünk az 1989–90 utáni liberálisok terminológiájának feldolgozása számára is.

Az újonnan alapított liberális demokráciák intézményformáló és identitásképző tényezői működésüket tekintve sokkal inkább oligarchikus és populista, mint liberális demokrata jellegűek. Mit szűrhetünk le magunknak a nagy birodalmak felbomlásának tanulságaiból annak az érdekében, hogy mit kell tennünk azért, hogy ne oligarchikus és populista, hanem liberális demokrata jellegűekké váljanak? Hogyan és miért lettek a liberálisok a politikai közvélemény egy része számára a nemzet hivatott képviselőiből a nemzet ellenségeivé, a legnépszerűbb politikai szereplőkből mumussá?

Erre a kérdésre első megközelítésben azt válaszolhatjuk, hogy mindenekelőtt azért, mivel a függetlenség, a demokrácia, a személyes és a politikai szabadság többé már nem csupán áhított eszmény, hanem immár jogi realitás. Ugyanakkor a tekintélyelvű és totalitárius rendszerek emberi méltóságot pusztító következményei bennünk és velünk élnek kibeszéletlen és feldolgozatlan formában, és

tovább mérgezik az új demokráciákban élők nyilvános és magánéletét. Úgy vélem, mindezekelőtt ez az a mélyben meghúzódó, traumatizáló élményvilág, amely miatt a liberalizmus könnyen a többségtől idegen plutokrácia (Leopold Lajos száz évvel ezelőtti szavaival: „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása”) gyanújába keveredett, míg a kollektív identitáskeresés torzulásai és hatalomtechnikai eltorzításai olyan nacionalizmust hívtak életre, amely szembe fordult a szabadsággal. A *szabadság ügye* és a *közösség ügye* – mintha a Bibó István által hatvan évvel ezelőtt leírtak ismétlődőnének meg – ismét elvált és szembekerült egymással.

A tizenkilencedik század első felében még egymással összefonódó, csaknem elválaszthatatlan szabadság és nemzet Közép- és Kelet-Európában a két háború közötti időszakban, a második világháború alatt, 1945-től 1989-ig, majd 1989–90 után sokak számára egymást kizáró, egymással ellentétes értelmű fogalom lett. Nyilvánvaló feladatunk, hogy megjeljük ennek a gyökereit, mégpedig oly módon, hogy összevetjük azokat más régiók történetének tanulságaival. Ehhez mindenekelőtt annak a módját kell megtalálnunk, hogy el tudjuk kerülni az *eredendő elmaradottság* s a különböző romantikus nacionalista *nemzeti küldetésmitológiák* – olyannyira bejáratott, kártékony, terméketlen és félrevezető – sémáit. Annál is inkább, mert azok ma is közösségi és egyéni életstratégiákat határoznak meg.

Azért kell szembenéznünk azzal és felmérnünk azt, hogy milyen örökséget hagytak utódaikra a térség birodalmai és utódállamai, mert népeik feldolgozatlan fájdalmai, féltelmei és megaláztatásai – végső fokon személyes – feldolgozást igényelnek, vagy tovább szenvedhetünk mérgező és pusztító következményeiktől. Annak érdekében, hogy megért-

hessük és feldolgozhatjuk azokat, érdemes letérni a közösségek és az egyének hagyományos öngazolásainak útjáról, feladva a leképezést és az öngazolást, s az egyéni és kollektív örökség feltárásával és számbavételével elősegítve az egyéni és a kollektív traumák feldolgozása megteremtésének feltételeit.

A liberalizmus és a nacionalizmus 19. századi összhangjától eltérően a liberalizmus és a demokrácia a 17–19. században, de még a 20. század egy részében is szemben állt egymással. Napjainkban ismét azt láthatjuk, hogy e kettő liberális és populista demokrácia, illetve liberális demokrácia és politikai hisztéria formájában szembekerül egymással. Amiatt, mivel a nép a legitimitás forrása, a politikai közösséget tagjai újból és újból meg kell hogy alkossák. Azt a politikai közösséget, amely lehetővé és átélhetővé teszi az önkormányzat élményét. S ha a politikai közösség megalkotását biztosító társadalmi integráció, s az azt szolgáló szocializáció és annak különböző szimbolikus és nem szimbolikus feltételei hiányoznak, akkor a legitimitásnak ellentmondó egyéni és kollektív tapasztalatok, az ezt előidéző állapotok kollektív tébolyhoz, politikai hisztériákhoz vezethetnek. Ahhoz, amit Isaiah Berlin – Schiller kifejezésével – a *meghajlított vesszőhöz* hasonlított, amely visszacsap.

A liberalizmus az egyéni méltóság elve alapján az egyet nem értés jogát, a konszenzus kényszerét, a hatalommegosztás és a hatalom-minimalizálás igényét foglalta magában utilitáriánus és perfekcionista változataiban egyaránt. Mindezt az anarchiával és az abszolutizmussal, majd a csőcselékuralomnak tartott demokráciával, később a totalitarizmusokkal, ma pedig – utilitáriánus és kontraktualista változataiban, immár liberális demokráciaként – a populista demokráciával szemben

képviselte. Nem elsősorban arra a kérdésre keresett választ, hogy *ki* vagy *mi* a *hatalom forrása*, hanem arra, hogy *mekkora hatalom illesse meg a hatalom birtokosait*, s erre a kérdésre azt a választ adta, hogy minél kevesebb.

A demokrácia a népszuverenitás elve alapján a legitimitás forrását a népben jelölte meg, ám minthogy a hatalom korlátozását és megosztását, a politikai akaratképződés folyamatának játékszabályait alárendelte a nép tagolatlan, amorf, játékszabályoktól függetlenített és emiatt sokszor értelmezhetetlen és kisajátítható fogalmának, nem zárta ki azt, hogy a nép nevében fellépő politikusokat nagy, esetenként teljhatalom illesse meg. Ezért valósíthatta meg Lenin a restauráció korabeli jobboldali ideológusok, de Maistre és de Bonald – máig elborzasztó – látomását, a teljhatalmú politikai elit – a nép érdekében hivatkozó – korlátlan zsarnokságát. Azt, amely szemben állt az egyéni méltóság elvéből következő szabadságjogokkal és az azokat biztosító jogállammal (a liberalizmussal), de ellentétben volt a népszuverenitás elvével, a politikai közösség megalkotásának lehetőségével (a demokráciával), s még inkább ellentétes volt ezek szintézisével. Azzal, amit ma liberális demokráciának nevezünk. A politikai közösség identitásképző tényezőinek működése, kohéziója, azok folyamatos megalkotásának folyamata ugyanis feltételezi azt az állandó egyéni és kollektív erőfeszítést, amely megteremti a politikai közösség működésének belső egyensúlyát, alkotórészeinek együttműködését, rivalizálásaik szabályozását, a lojalitások feltételeinek egyértelműségét. Mindazt, amely feltételezi azt, hogy a szabad társadalom alkotórészei és alanyai felelős, szabad, együttműködésre képes egyének. Az ő közejük a szabad társadalom, a politikai közösség, amelyben az identitások megválasztása az egyén

joga. Ezt viszont a szabad társadalom működése biztosítja.

A liberalizmust éppúgy érdemes többes számba tennünk, ahogy a nacionalizmust. Ugyancsak többes számú használatot javasolok az egyéni és a kollektív identitás, a patriotizmus, a valahova tartozás, a hagyomány és a modernitás, s e kettő kapcsolata esetében is.

A liberalizmus többes számú egyrészt a klasszikus, a kontinentális és a nacionalista liberalizmusok különböző helyzetei és dilemmái, másrészt ezek és a Rawls-vita utáni liberalizmusok eltérő elméleti sajátosságai miatt. A nacionalizmus többes száma könnyen belátható, hiszen minden nacionalista a saját nemzetét tartja a nemzetnek. Igaz, a nacionalizmusok struktúrája és funkciója nagyon hasonló. Az egyéni és kollektív identitáskeresés viszont azt feltételezi, hogy az, aki identitását keresi és választja, több lehetőség közül választ.

Minthogy érzelmi kötődéseink családunkhoz, szomszédságunkhoz, lakóhelyünkhöz, önkéntes közösségeinkhez, politikai, kulturális, életmódbeli és egyéb közösségeinkhez többszálúak, patriotizmusunk is többes számú. Úgy, ahogy különböző hagyományokhoz viszonyulunk, és különböző modernitás-típusok közül választunk. Olyanokhoz, ame-

lyeknek nemcsak tartalmuk, hanem kontextusuk is különbözik. Identitásképző alapelveink az egyenlő emberi méltóság, ennek feltételrendszere az alkotmányos demokrácia, s az a demokratikus politikai közösség, amely képes elfogadni, támogatni és integrálni tagjainak értékpluralizmusát. Ennek fontos, Közép- és Kelet-Európában nem eredendően, de ma ténylegesen hiányzó alapja az a szocializációs-integrációs folyamat, amely mindennapi személyes tapasztalatát teszi a kölcsönhatást az egyén emberi méltósága, önértéke és az ezt lehetővé tevő feltételrendszer fenntartása és megújítása között. Az, amely kölcsönös egyéni erőfeszítések nélkül nem állhat fenn.

Akkor, amikor ezekhez a kérdésekhez viszonyulunk, a *Szabadság és az önazonosság keresése* tanulságait kíséreljük meg levonni, egyúttal pedig munkahipotézist vázolunk fel az arra épülő összehasonlító kutatások számára. Arra, amely liberalizmus, egyéni és kollektív identitás és demokratikus közösség többes számú változatainak viszonyára, azok feltárására, összehasonlítására és értelmezésére vonatkozik és a modern európai identitások tartalmaival és feltételeivel kapcsolatos.

Kulcsszavak: *liberalizmus, nacionalizmus, demokrácia, liberális nacionalizmus, nacionalizmus-ellenes liberalizmus*

IRODALOM

- Balog Iván (2004): *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Eszmetörténeti Könyvtár 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Bibó István (1990): *Válogatott tanulmányok* IV. Válogatás. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés*

- a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (ed., 2006): *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest – New York
- Janowski, Maciej (2004). *Polish Liberal Thought before 1918*. Central European University Press, Budapest – New York
- Jedlicki, Jerzy (1999): *A Suburb of Europe. Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Ci-*

- vilization*. Central European University Press, Budapest–New York
- Kecskeméti Károly (1989) *La Hongrie et le reformisme liberal. Problèmes politiques et sociaux 1790–1848*. Il Centro di Ricerca, Roma
- Kis János (1997): *Az állam semlegessége*. Atlantisz, Budapest
- Kovács Gábor (2004): *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Eszmetörténeti Könyvtár 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Leopold Lajos (1917): *Elmélet nélkül*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest
- Ludassy Mária (1991): *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek. Atlantis program, Budapest
- Tamir, Yael (1993): *Liberal Nationalism*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Trencsényi Balázs –Kopeček, Michal (eds.) (2006–2007): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945): Texts and Commentaries. Volume One: Late Enlightenment–Emergence of Modern ‘National Idea’. Volume Two: National Romanticism—The Formation of National Movements*. Central European University Press, Budapest–New York
- Trencsényi Balázs (2007): *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Eszmetörténeti Könyvtár 6. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Varga János (1982): *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai, Budapest

SZABADSÁG ÉS IDENTITÁS¹

Michael Freedén

politikai filozófus, egyetemi tanár
Mansfield College, University of Oxford

A szabadság és az identitás közötti kapcsolat sokféle lehet, és ennek függvényében igencsak különböző fogalmi és ideológiai irányokba vezethet bennünket. Az *Oxford English Dictionary* többek között így határozza meg az identitást: „a személy azonossága minden időben és minden körülmény közt; az az állapot vagy tény, hogy egy személy vagy dolog önmaga és nem valami más; egyéniség, személyiség” (lásd OED on-line). Az OED még nem tud a kollektív identitásról, no, persze, a szótárak konzervatív jószágok, és kollektív identitásról még csak idestova egy évszázada beszélünk. Némely liberális számára azonban, mint tudjuk, a kollektív identitás meglehetősen fontos kérdés. A problémát az adja, hogy kimondatlanul is egyéniséggel vagy személyiséggel ruházunk fel egy csoportot, amely ugyanakkor maga is egyénekből áll, akik, az egyéniségről szóló liberális tanítás szerint, mind különállóak és különbözőek. John Stuart Mill kifejezte abbéli véleményét, hogy „mára a társadalom meglehetősen az egyén fölébe kerekedett” (Mill, 1910, 119.), noha az emberben felmerülhet a kérdés, ugyan mikor is volt ez másképpen, továbbá megjegyezheti, hogy néha bizony a társadalom olyan dolgokat képes az egyéneknek biztosítani, amelyeket az saját maga számára nem tud.

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Mill a nacionalizmussal, a csoportidentitás egyik

fontos tényezőjével kapcsolatban nem tartja fenn a racionális választás lehetőségét, hanem azt főként az indulatokra és érzelmekre, a „kollektív büszkeségre és megalázottságra, boldogságra és sajnálatra” alapozza. Amikor az identitásra hivatkozik, akkor azon „a nyelv, az irodalom és bizonyos mértékig a faj és az emlékezet azonosságát” érti (Mill, 1910, 360.). Nos, mindezek aligha választás tárgyai, és ennyiben szemben állnak a szabad egyéni választás modelljéből kiinduló kortárs liberális filozófia alapvető feltevéseivel. A nemzetépítés talán választás következménye; a nacionalizmus ideológiáját lehet választani, de aligha nevezhető identitásnak. A nemzetiség valóban identitás, de nemigen választható, legfeljebb jogilag, ha egy újért folyamodunk. A nemzetiséget és az önrendelkezést pedig korántsem biztos, hogy egyszerűen társítani lehet. Amikor Mill az 1860-as évek elején Magyarországról írt, úgy látta, hogy a lakosság „magyarok, szlovákok, horvátok, szerbek, románok és bizonyos területeken németek” keverékből áll – olyannyira, hogy „nem lehet a nemzetiségeket helyileg elkülöníteni; így egyetlen lehetőség kínálkozik: a szükségből erényt csinálni, és belenyugodni abba, hogy együtt, egyenlő jogokkal és egyazon törvények alatt éljenek” (Mill, 1910, 363.).

Az egyéni identitás kérdésekor viszont az időben változó identitás problémájával találjuk szemben magunkat. Ez a kollektív iden-

¹ Fordította Scheibner Tamás

titás esetében jóval kevésbé feszítő kérdés, mivel a kollektív identitás mindig túléli a közösség bármelyik tagját. A liberalizmus válaszul arra, hogy a csoport tartósabb a tűnékeny egyénnél, vagyis a kollektív identitás nyilvánvalóan felsőbbrendű az egyéni identitásnál, azt hangsúlyozza, hogy a közösségek csak akkor virágozhatnak, ha *összetevőik* fejlődnek, és lehetőségük van saját különálló identitásuk megerősítésére.

Az elmélet ideális terepétől kissé eltávolodva a választás-autonómia szindróma jelentős finomításra szorul. Először is, az identitásválasztás teljes szabadsága, még ha lehetséges volna is, mint ahogy persze nem az, teljes káoszhoz vezetne. Az állandóan változó identitások ugyanis bizonytalanságot eredményeznek a személy és a közösség szintjén egyaránt; a változatlan identitás viszont merevséghez vezet, és csődöt okoz. Csupán a fokozatosan alakuló identitások képesek választ adni az elkerülhetetlen külső és belső változásokra és fenyegetésekre. A választás határtalan szabadsága, amelyet egynémely elvont liberális elmélet feltételez, elviselhetetlen terhet rak az egyénre, akitől nem várható, hogy állandóan megtervezze és újratervezze életét, és napjában hússzor értékelje át lehetőségeit. A csoporthoz tartozás viszont csak részben önkéntes, és az identitásunk alakulása szempontjából legfontosabb csoportok között több is van, amit nem mi választunk, mint a család, az etnikai hovatartozásunk vagy a vallásunk (noha alkalomadtán bármelyikből kiléphetünk). A liberalizmus filozofikusabb és racionálisabb változatai pedig nincsenek a legjobb helyzetben ahhoz, hogy az identitás nyelvét betűzzék, ugyanis az identitásokat olyan erős érzelmi és lelki folyamatokon keresztül tapasztaljuk meg, amelyek könnyen kicsúsznak a liberális nyelv és ismeretelmélet hálójából.

A mai nyugati politikai filozófia azzal, hogy túlzott hangsúlyt helyez az autonómiára, egyrészt alábecsüli azt a kontextust, amely – legalább részben – meghatározza, hogy kik vagyunk, másrészt azokat a kölcsönös összefüggéseket, amelyek a leginkább alakítanak bennünket. Maguk a kontextusok, az idő és a tér, a társadalmi-gazdasági körülmények vagy éppen a foglalkozás függvényében sokféleké lehetnek. Mi több, azok a versengő ismeretelméleti keretek is meghatározzák, amelyeken keresztül az identitást megközelítjük. Résztvevőkként számos kontextusban benne állunk; s mint kutatók, azt a kontextust választjuk, amelyiket elemzésre a leginkább érdemesnek tartjuk. A szociológusok régóta úgy tartják, sokféle, egymást részben átfedő csoportidentitásunk van. De ha bármelyiket is a politika eszközzé és tárgyává tesszük, legyen az nemzetiség, vallás vagy osztály, az mindig fenyegetést jelent a liberális ethosz számára. Ennek oka a politikának abban a fontos jellemzőjében rejlik, amely az emberi kifejezés és életvitel más tartományaihoz képest felsőbbrendűséget követel a maga számára. A sok-sok elképzelhető csoportidentitás közül az, amelyik sikeresen a politika védőszárnyai alá tud húzódni, korlátozni fog más identitásokat. A liberalizmus arról nevezetes, hogy az egyetemesség és az egyediség között ingadozik. Amikor az emberi jogok védelme van napirenden, az univerzalizmus hasznos, sőt szükséges igény, habár a határai eléggé elmosódottak. Amikor viszont az emberi sokszínűséget kell védelmezni, a bennünket meghatározó sokféle kollektív személyiség változékonyságát szegezhetjük szembe egy adott identitás fölényével.

Mindez igencsak különbözik attól, amit az utóbbi évtizedben az „identitáspolitika” elnevezéssel illeltek. Ez a kifejezés egy kisebb-

ségi csoport azon vágyát jelöli, hogy egyrészt felszabadítsa magát az alávetettségéből, az uralom alól, másrészt, hogy kifejezhesse saját élettapasztalatát; vagyis hogy kifejezze különbségét más csoportoktól vagy a feltételezett többségtől, miközben azt is hallgatólagosan elfogadja, hogy egy csoport belső homogenitását leginkább az asszimilációnak vagy az integrációnak való ellenállás adja. Legyen akár megfontolásra érdemes vagy érdemtelen ez a politikai és erkölcsi igény, az identitásnak efféle értelmezése meglehetősen szűk. Ezzel ellentétben, a huszadik századi brit liberális elméletalkotás egyik legfontosabb alakja, Leonard Hobhouse így vélekedett: „Sokan vannak, akik a nemzetiség elismerését legjobb esetben is csak megbocsátható szükségszerűségnek tartják. Ők az általunk is elismert centrifugális folyamatokra helyezik a hangsúlyt, és úgy érzik, az emberiség hasznára leginkább az egység válik. Csakhogy az egység, amire vágnak, egyedül abból adódhat, ha az élet a sok különféle központban mindenhol kiteljesedik, méghozzá fényűzően gazdag különbözőségben” (Hobhouse, 1994, 173.). Számára a nemzetiség csak egy volt az egyén identitásai közül. Így az további vizsgálatot igényel, hogy vajon a liberálisok számára a nemzeti csoportok képezik-e a legfontosabb csoporttípust.

Az identitás mindenfajta elemzése számára központi kérdés, hogy milyen elméletben vagy ideológiában gyökeredzik az adott identitás. Egyfajta kritikai ismeretelmélet és az eltávolítás képessége hasznunkra válik, ha ellensúlyozni akarjuk azt az élénk érzelmi töltést, amit egyes csoportidentitások kiváltanak. A liberalizmustól sem idegen az érzelmi töltés, akár beismerik ezt filozófusai, akár nem, de igyekeznek mérsékelni azt: egyrészt azáltal, hogy ironiával köríti, másrészt pedig úgy, hogy megfosztja attól a hatalmi monopó-

liumtól, amely a lelkesedést elnyomássá alakítja. Egyszóval, az arra vonatkozó normatív elképzelések, hogy mi is volna a liberalizmus, nem esnek egybe a liberalizmus gyakorlatával. Véleményem szerint, ha nem vetünk számot a mai liberális elméletek normatív törekvéseinek gátat szabó összetett fogalmi, nyelvi és kulturális határokkal, akkor ezek a normatív törekvések kudarcot fognak vallani, vagy pusztá gondolat kísérletek maradnak (lásd Freeden, 1996, 2005).

A liberalizmus nyugati családján belül a szabadság fogalma vagy a szabadságjogokat hangsúlyozó alkotmányos hagyományba ágyazódik be, vagy a jóléti hagyományba. A jóléti hagyomány egymás megsegítésén alapul, és azoknak a körülményeknek a megteremtésére irányul, amelyek nélkül a szabadságjogok nem gyakorolhatók. Az első hagyományba ágyazottak kulturális és politikai csoportidentitása Jürgen Habermas alkotmányos patriotizmusára emlékeztet. A második a legfontosabb társadalmi javakhoz való szabad (tehát az állam által garantált, nem piaci alapú) vagy államilag támogatott hozzáférés biztosításán keresztül az egyén felszabadítását és életlehetőségeinek javítását célzó közös társadalmi vállalkozás látomására épül. A kommunizmusra és a közelmúlt elnyomására adott kelet- és közép-európai reakciók azonban olyan jelenséget eredményeztek, amely a szabadság értelmezését gyökeresen más irányba viszi. Itt az identitás vagy az egyéni felemelkedésen alapul, vagy azon a meggyőződésen, hogy a szabadság a piaci erők működésén keresztül szükségszerűen anyagi gyarapodáshoz vezet, ami azzal az önző kapitalista identitással esik egybe, amelyet a jóléti modell és a jóléti állam már száz évvel ezelőtt fel akart számolni. A csoportelvű gondolkodástól való félelem, amely azt eleve

kényszerűnek érzi, sokakat megakadályozott Kelet- és Közép-Európában annak a felismerésében, hogy a liberalizmus mára a 19. századhoz képest sok mindenben megváltozott. Elfogadta a jótékony hatású, kölcsönös egymásrautaltságot mint az emberi állapot részét, és nem az erőszakos és öntelt vállalkozót tükrözi, hanem az egyszerű polgár törekvését a szabadságra ügyel e bizonytalansággal teli világban. Arra, aki védelemre szorul az élet elkerülhetetlen válságai közepette. Egy csoport vagy közösség tagjának lenni nem azt jelenti, hogy az ember szabadsága sérelmet szenved. A szabadság mások *kárára* való kiteljesedése talán korlátoz, de mások segítségével, velük *együtt* való kiteljesítése nem.

Egy politikai közösség tagjai sokféle identitást vállalhatnak önként, vagy ruházhatnak másokra. A politikai identitás meghatározásakor többnyire az államhoz való viszony a döntő. A liberális alkotmányos rendszer a polgárokat mindenekelőtt egyénként azonosítja, a szociálliberális jóléti modell pedig elsősorban jogosultakként, hozzájárulókként és haszonélvezőkként kezeli őket. A földrajzi elhelyezkedés továbbra is az identitás fontos forrása, de ahogy Európában ezt valamennyien jól tudjuk, ez nem feltétlenül nemzetit jelent. Az úgynevezett forradalmi ideológiák számára az osztályidentitás volt a leglényegesebb, de ez egyre kevésbé jellemző. A politikai identitást, különösen azokban az országokban, amelyek nem mentek át rendszerváltozáson a közelmúltban, egyre inkább felváltja a foglalkozás és a szabadidő eltöltésének módja által biztosított identitás. Ehhez hozzátelhetjük még az alternatív életvitelt folytatók körében magával az identitás fogalmával való szembesegülést, mint az anarchista mozgalmak esetében, amely önmagában is egy új identitás megalapozásának tekinthető.

Ennek a konferenciának a témája azonban a szabadság és az identitás, és semmi okunk azt feltételezni, hogy a szabadság csak a liberalizmushoz köthető. A szabadság fogalmának megjelenése szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy egy ideológiát liberálisnak tekinthessünk. Ha a szabadság egy elméletben más liberális tényezők kárára túlságosan nagy jelentőségre tesz szert, az már alighanem inkább libertariánus, mint liberális. A szabadság továbbá számos különféle politikai érvelésben és beszédmódban megjelenik. Alig találni olyan ideológiát, amely a szabadság fogalmának egyik vagy másik értelmét ne tartaná fontosnak legalább a retorika szintjén. A politika és történelem elfogulatlanságra törekvő tanulmányozóiként elháríthatatlan feladatunk, hogy az identitás és szabadság kérdéseit a liberális hagyományon kívül is megvizsgáljuk. Ausztriában és Hollandiában olyan politikai pártok felemelkedését (és részben bukását) láthattuk, amelyek számára a szabadság központi kérdés, de amelyek bizonyos csoportok arra vonatkozó szabadságát hangsúlyozták, hogy kizárjanak másokat államuk és kultúrájuk általuk uralkodónak tartott identitásából.

Befejezésként a szabadság és identitás fogalmi távolságáról szeretnék szólni. A kettő nem áll közvetlen összefüggésben, amennyiben szabadnak lenni nem jelenti azt, hogy az ember meghatározott identitással rendelkezik, és azt sem, hogy ő teremti azt. Identitással fel lehet ruházni bárkit, annak akarata ellenére is, mint amikor valakit becsúsznak, fekete-zsidónak, alsóbb társadalmi helyzetűnek vagy külföldinek neveznek. Az identitás egyszer csak ott van, és nem lehet egykönnyen megszabadulni tőle. Az a döntés pedig, hogy az ember mit kezdjen a szabadságával, korántsem biztos, hogy tüstént valamilyen nemze-

ti vagy helyi kollektív identitás kinyilvánításához vezet. A liberális hagyományban a szabadság szorosabban kapcsolódik az egyéniséghez és az önkitaljesítéshez, valamint az önrendelkezéshez. Éppen az önrendelkezés köti össze a szabadságot a kollektív identitással. Ez kapcsolja össze a be nem avatkozás és egy működési terület fölötti szuverenitás gyakorlásának elvét azzal az elképzeléssel, amely szerint hozzánk hasonló (még ha ez a hasonlóság csak képzeletbeli is) emberek közt jó élni. A szabadságról és az identitásról gondolkodva talán

érdemes emlékezetünkbe idézni egy amerikai szerző, James Baldwin (1976) szavait: „Egy identitás csak akkor válik kérdésessé, amikor veszélyben forog, például ha a hatalmas elbukik, ha az elesett elkezd felemelkedni, vagy ha az idegen túljut a kapun [...] Úgy tűnhet, az identitás ruházat, amellyel az ember eltakarja csupasz énjét [...] Éppen a csupaszágunkban való hit teszi lehetővé, hogy ruhát váltsunk.”

Kulcsszavak: *szabadság, liberalizmus, identitás, nacionalizmus*

IRODALOM

- Baldwin, James (1976): *The Devil Finds Work: An Essay*. Michael Joseph Ltd., London
- Freedon, Michael (1996): *Ideologies and Political Ideologies: A Conceptual Approach*. Clarendon Press, Oxford
- Freedon, Michael (2005): What Should the “Political” in Political Theory Explore? *Journal of Political Philosophy*. 13. 113–134.
- Hobhouse, Leonard T. (1994): *Liberalism and Other Writings*. Meadowcroft, J. (ed). Cambridge University Press, Cambridge.
- Mill, John Stuart (1910): *Utilitarianism, Liberty & Representative Government*. Dent, London – Dutton, New York
- OED: *Oxford English Dictionary On-line*: <http://www.oed.com>

FORRADALOM ÉS LIBERALIZMUS¹

Janet Polasky

történész, tanszékvezető egyetemi tanár
University of New Hampshire, Durham

Az új nemzeteket a régi monarchiák alapjain a 18. századi forradalmak hozták létre. A forradalmi vezetők a populista demokrácia erői és az alkotmányos jog biztos uralmának bevezetése iránti igény közé szorultak. A forradalmakról szóló nemzeti történeti munkák nem törődve azokkal a népmozgalmakkal, amelyek megkérdőjelezték a modern köztársaságok alapjait jelentő alkotmányos kompromisszumokat, az említett két tényező közti feszültséget a minimálisra csökkentik. Az amerikaiak a konszenzusteremtő alapító atyákat ünneplik, míg a franciák 1789 kétszáz éves évfordulójáról megemlékezve 1793-at észrevétlenül hagyják elszuhanni. Az efféle történeteszek a kormányzó forradalmárok első nemzedékére összpontosítanak, amely a vagyonnal rendelkező polgárok egyetértésében gyökerező intézmények felállítása és az állampolgári jogok – az ügyvédek, a férfiak és a fehéreket megillető jogokat ki akarták terjeszteni a szerelők, a nők és a feketékre – ki-terjesztése között ingadozva az intézményes megoldást választották.

Amikor Tom Paine az első forradalmi nemzetet elindította a függetlenedés útján *Common Sense* című pamfletjével, kijelentette: „Hatalmunkban áll, hogy újratereptsük a világot!” (idézi Nash, 2005, 269.) Egy alkotmányíró New Hampshire-ből, ahol én is

lakom, szembehelyezkedett a tanítással, miszerint a kiváltságos elitnek kell uralnia a köztársaságot éppúgy, ahogy a monarchiát. Azt vallotta: „Isten [...] minden embert a szomszédjával egyenlőnek teremtett, és voltaképpen megparancsolta nekik, hogy saját törvényeik szerint irányítsák közösségüket [...] a legjobban maguk az emberek tudják, hogy mit szeretnének, és mire van szükségük, ezért ők a legalkalmasabbak arra, hogy kormányozzák magukat. Sátorkészítők, cipészek és közönséges kereskedők fogalmazták meg Athén törvényeit.” (idézi Nash, 2005, 270.) Az egyszerű embernek, még akkor is, ha nem volt tulajdona, joga volt csatlakozni a politikai közösséghez, hogy a hangját hallassa. A jogi egyenlőség azonban nem törölte el a társadalmi különbségeket, mert ahogy az ifjú holland utazó, Gijsbert van Hogendorp megfigyelte, amikor az utcán jól öltözött, hintón érkező férfakkal kerül szembe, „a szegény ember készséggel lehúzódik” (idézi Shulte Nordholt, 1978, 126.).

Franciaországon átutazva az angol mezőgazdász, Arthur Young figyelmes lett arra, hogy „a kulcsszó az ország szélteben-hosszában az *egyenlőség*” (Young, 1995, 74). Az a lehetőség nyugtalanította, hogy amint a régóta nemesi uralom alatt lévő parasztok elérik az egyenlőséget, továbbmennének a nemesi címek és előjogok eltörlésének törvénybe

¹ Fordította Scheibner Tamás

iktatásán, és felszámolnának minden társadalmi különbséget. 1791-ben már egy másik angol író, Helen Mary Williams azon örendezhetett, hogy Párizsban az arisztokrataknak „kötelező” óvatosan hajtatniuk az utcákon: a lakosok életét végre értékelik valamire, és nem lehet a hintókban feszítő gazdagoknak lovaikkal a szegények lábára hágni oly szabadon, mint korábban” (Williams, 1792, 52). Kétségtelen, Párizs a holland regényíró, Betje Wolff 2440-ben játszó utópiájában megrajzolt egalitáriánus társadalmát látszott mintázni, ahol kardforgató arisztokraták hintói helyett egyszerű öltözékű, hasznos munkájukra büszke matrózok és halászkok sétálgatnak gondtalanul a rakparton (Wolff, 1978).

Egy Párizsban tartott jakobinus összejevetel elképzelt leírásában, amely a *Les Révolutions de Paris* című újságban jelent meg, az iparos Jacques arról számolt be, hogy ezerkétszáz-ezeröttszáz személyt látott heti három vagy négy alkalommal összegyűlni a Rue St. Honorén, a műhelyével szemközti utcán. Végül úgy döntött, hogy inkább bekapcsolódik az alkotmány elveiről szóló vitába, mint hogy életét „a nemtörődomség árnyékában” töltsse. „Egyszerű szervezetű, szerény, a nép által látogatott klubok” alapítását sürgette, hogy a többi iparost és parasztot is kiműveljék, alkalmassá téve így magukat arra, hogy a reformokról ők is gondolkodjanak, ahelyett, hogy vakon elfogadják mindazt, amit a nemesek mondanak nekik (újraközli Censer – Hunt, 2001, 69.). Ezek a klubok, amelyeket a kormányzati intézményrendszerrel párhuzamosan állítottak fel, megkérdőjelezték azokat a korlátozásokat, amelyekhez a nemzeti kormányok intézményei a teljes állampolgári jog megítélését kötötték.

Néhány klub, mint a Cercle Social, nőket is beengedett. A holland emigráns, Etta Palm

d'Aelders felkapaszkodott a Palais Royale szónoki emelvényére, hogy a négyezer tagot számláló tömeget megszólítsa. Arra kérte őket, hogy a franciák ne csak a férfiak jogait védjék, hanem a nőkéit is. „Helyreállítottatok a férfiak létének méltóságát jogaik elismerésével” – kezdte, – hát akkor miért „hagyjátok, hogy a nők a tekintély önkénye alatt nyögjenek”? (d'Aelders, 1979, 75.) D'Aelders „minden egyes személyt [...] nemre való tekintet nélkül” arra kért, hogy „a jogegyenlőséget nemi diszkrimináció nélkül” ismerje el (d'Aelders, 1979, 75–76). Kijelentve, hogy a francia nők „égnek a vágytól, hogy megmutassák egész Európának [...] ők lesznek minden polgári erény mintaképei”, d'Aelders megalapította az első női klubot Párizsban, a Confédération des Amis de la Vérité, vagyis az Igazság Barátainak Szövetségét (d'Aelders, 1979, 71.). Kitűzték maguk elé, hogy helyrehozzák „személyes áldozatvállalásukon keresztül azokat a kíméletlen egyenlőtlenségeket, amelyek bekúsznak a legjobb kormányba is” (Kates, 1990, 173.). Miután a jakobinusok bezáratták a női klubokat, d'Aelders az ellen a forradalmi kormány ellen tüntetett, amelyik „Amerikában a rabszolgák felszabadítását kívánja, de fenntartja a férj zsarnokságát” (d'Aelders 1979, 344.).

Franciaországban nem, ám Nagy-Britanniában a népszerű klubok valóban tüntettek a rabszolga-kereskedelem eltörléséért, ahogy a brit választójog kiszélesítéséért is. A Piccadillyn dolgozó skót cipészt, Thomas Hardyt nyolc londoni kereskedővel hozta össze a sors a Fleet Streeti Bell Tavernben, 1792 márciusában. Hardy később így idézte fel az eseményt visszaemlékezéseiben: „Befejezték az aznapi munkát, és a megbeszélés szerint ott találkoztak. Miután elfogyasztották szokásos, sajtos kenyérből és barna sörből álló vacsorájukat,

majd pipájukat szívva megtárgyalták a kemény időket, és hogy milyen drága minden, ami az élethez kell, s e fölött többi polgártársukkal egyetemben igen sajnálkoztak, hozzáláttak a munkához, amiért összegyűltek, ez pedig az országgyűlési reform volt, egy fontos téma, amelyet ilyen osztálybeli embereknek latolgatni, fontolgatni kell” (Hardy, 1832, 13.). A London Corresponding Society dolgozói félreérthetetlenül azonosították ügyüket a jogaiktól megfosztott és kisemmizett fekete rabszolgákéval. A rabszolgaság eltörlését követelő és a cukor bojkottjára buzdító petíciókat köröztetve felszabadított rabszolgákkal dolgoztak együtt, mint amilyen Equiano Olaudah is volt. Magukévá téve a *szolgaság* terminust mint brit dolgozók, azzal írták le saját helyzetüket.

A londoni bizottság az ipari területekre is elért, beleértve a birminghami, manchesteri, norwichi és stockporti társaságokat, abban a reményben, hogy a „nagy és tiszteletet érdemlő iparvárosok” politikai ébredése, miként azt John Horne Tooke kifejtette, majd kiegyenlíti „a vidéki arisztokrácia érdekeit”, amely régóta meghatározta a brit politikát. Megfogadták, hogy egy egész Európán és Amerikán átívelő klubmozgalmat szerveznek, amely minden embert egyesíteni fog egy hatalmas demokráciában.

Genfben, ahol már évtizedek óta folytak a választójogot az 1500 genfi polgárnak biztosító, s a többi 26 000 lakostól a polgárjogot megtagadó alkotmányt megkérdőjelező politikai viták, 1782-ben kitört a forradalom. Noha a februári felkelés meggyőzte a genfi kormányzatot, hogy polgárjogot biztosítson a város szülőtteinek, 1782. július 2-án francia csapatok szardíniai és berni támogatással ultimátumot intéztek Genfhez: vagy visszaállítják a forradalom előtti oligarchikus rendet,

vagy lekaszaolnak mindenkit. A franciák lefegyverezték a polgárőrséget, eltörölték a forradalmi határozatokat, és megemelték az adókat, hogy a megszállás költségeit enyhítsék. Az ifjú francia Ivernois, aki épp hogy visszatért Párizsba és Bernbe vezető lobbikörútjáról, kiszámította, hogy a francia minisztérium ugyanannyit szentelt a genfi demokrácia elnyomására, mint amennyivel annak amerikai bevezetését támogatta. Ivernois megfigyelése szerint a frissen választójogot kapott genfi polgárok azért küzdöttek, hogy a várost olyan helyé tegyék, ahol „felvilágosult, hasznos és erényes embereket nevelnek”, ám jóslata szerint az egykor virágzó köztársaság a keményen dolgozó, de a várost elhagyó iparosok nélkül nem lehet más, mint „a szolgaság tömlőce, és néhány dúsgazdag és aljas ember udvartartása” (D’Ivernois, 1784, xiii.). Jean Jacques Brissot pedig azon kesergett, hogy mekkora távolság választja el a lemani tavat Philadelphiától, és a genfi köztársaságra méltatlannak nyilvánította az arisztokratikus Európát, amely nem mert forradalomról álmodni.

1791 tavaszán nyolcvan polgár, akik a francia jakobinusok után az Alkotmány Barátainak Társaságának nevezték magukat, a varsói Radziwiłł-palotánál gyülekezett, hogy felügyelje annak az alkotmánynak a beiktatását, amely az országgyűlés által „garantálja a szabadságot, a biztonságot és az összes szabadságjogot” (idézi Libiszowska, 1997, 233.).

Az arisztokraták a reformról folyó parlamenti vitát addig-addig húzták-halasztották, amíg a király össze nem hívta a diétát a hűsvéti ünnepek alatt, amikor is a dzsentrik vidéki birtokaikon tartózkodtak. Az ülésteremben fogadta a reformereket hajnali háromkor. Megfogadták, miként a Francia Nemzetgyűlés, hogy addig nem rekesztik be az ülést, amíg el nem fogadnak egy új alkotmányt. Az

Alkotmány Barátainak Társasága a ratifikáció megtörténte után újra és újra összegyűlt, hogy megbeszélje a nemzeti ügyeket, hogy törvényeket javasoljon, és hogy megvitassa az ember jogait. Anacharsis Cloots, egy porosz születésű holland forradalmár, aki figyelmesen követte e mozgolódást, Párizsban kinyilvánította, hogy Közép-Európában győztek a forradalmi elvek: „A föld négy sarkáig harsogó trombita, mely egy nagy nép feltámadását jelzi, és huszonötmillió ember örömkialtásának kórusa a régóta szolgátságban senyedő népeket öntudatra fogja ébreszteni” (Cloots, 1979, 186.). Nyugatról kelet felé terjed a szabadság és egyenlőség – állította.

1792 májusában betörték az orosz csapatok. Beavatkozásukat a targowicai kiáltvánnyal igazolták, amely az 1791-es lengyel alkotmány nemesek általi elutasítása volt. A király kapitulált, Ausztria, Poroszország és Oroszország pedig megegyezett az ország felosztásában. A lengyel forradalmi vezetők Lipcsébe, Párizsba és más európai városokba menekültek.

Az emigrációba és a föld alá kényszerített, de teljesen el nem hallgattatott klubok ismét szervezkedni kezdtek, hogy egy második forradalmat szítsanak, amely elhozza a demokráciát Lengyelországba. A korábbi jezsuita kolégiumokban és a kapucinus kolostorokban találkozó jakobinus klub elsősorban a varsói értelmiség köréből toborozta tagjait. Ugyanakkor a boltosok és kereskedők is gyülekeztek, saját, Varsóban a Mostowa utcai, Krakóban a Szewska és Floriańska utcai klubjaikban, vagy Vilnius népszerű kávéházaiban tartották üléseiket. A varsói brit nagykövet jelentése szerint a klubtagok jakobinus öltözetben és jelvényekkel hagyták el gyűléseiket, és tekintélyes tömegeket lelkesítettek fel a palota előtt egyenlőséget követelő demonstrációikkal. Amikor Szaniszló király megkérte a forradal-

mi hős Tadeusz Kościuszkót, hogy oszlassa fel a lázító klubokat, az elutasította őt. Mindenféle forradalmi klubokra van szükség, jelentette ki Kosciuszko, „ha a kormányzat nem tiszteli a népet, vagy ha a kormányzat túlzott mérséklelessége a gonosztevőkkel szemben és az igazság késlekedése megdermeszti azt” (idézi Lesnodorski, 1965, 89.). A lengyel jakobinusok továbbra is oltárt emelnek a hazának, frígiai sapkát viselnek, és a francia forradalom polgári himnuszait éneklik. A lengyel jakobinusok majd beindítanak „egy forradalmi hullámot, amely végig fog söpörni minden országon, a Dontól az Oderáig” (idézi Lesnodorski, 1965, 168.). Ehelyett 1794 őszén az orosz és porosz hadsereg lerohanta Lengyelországot. Kościuszkót elfogták, de megszökött, és New Jerseyig meg sem állt.

Az amerikai republikánus klubok meghívták soraikba az európai forradalmi emigránsokat. Így utóbbiak az Atlanti-óceán mindkét partján elmondták pohárköszöntőiket a fényűzést száműző, a hagyományos előjogokat felszámoló köztársaságokért, a Francia Köztársaság szuverén népének és a szabad lengyeleknek dicshimnuszait dalolva. Büszkén állították: „Amerika szabadságát a gépeseknek és farmereknek, vagy (ahogy általában nevezik őket) a szegény rétegeknek kell támogatniuk” (lásd Link, 1945, 94.). Az egyenlőség nevében egymást „polgártársnak” szólították. Miként a London Corresponding Society, a demokratikus republikánus klubok a népert és „az amerikai nép pénzes része” ellen emeltek szót (a *Newark Gazette*-ből újraközli Foner, 1976, 145). Még az Egyesült Államok újonnan létrejött köztársaságában is, figyelmeztettek, „a luxus csírái” fenyegetik „a szabadság és egyenlőség szellemét” (Link 1945, 7.). Az európai jakobinusokkal együtt harcra kötelezték magukat abban

a küzdelemben, amely az „arisztokrácia és despotizmus” ellen irányul, „az emberi fajnak a jogegyenlőségen alapuló tartós fejlődése és boldogsága felé” (Cooper, 1794).

Végül is a klubokba tömörülő forradalmárok nem valósították meg az egyetemes egyenlőségről szóló álmaikat a 18. század utolsó évtizedében. Mégis, napirendre tűzték azt a későbbi köztársaságok számára. Amerika és Franciaország forradalmi kormányai, miként a belga tartományok és Lengyelország is, beérték azzal, hogy a liberalizmust a jog uralmaként határozzák meg. Ahogy egy

pennsylvaniai bíró panaszkodott, a felkelés néppárti politikája „minden üledéket a felszínre” hozott (idézi Nash, 2005, 189.). Az alapító atyák a szabadságot többre értékelték a demokrácia egyenlőségénél. A szuverenitás általuk adott meghatározása kihívást jelentett a forradalmárok számára 1848-ban, 1871-ben és később is, Európában inkább, mint Amerikában. A demokrácia és a jog uralma közti mai küzdelmek gyökerei is itt találhatók.

Kulcsszavak *liberalizmus, nacionalizmus, forradalom, USA, republikanizmus*

IRODALOM

- Censer, Jack R. – Hunt, Lynn (eds.) (2001). *Liberty, Equality, Fraternity: Exploring the French Revolution*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania
- Cloots, Anacharis (1799): L'Orateur du genre humain à la nation polonaise. In: Duval, Michèle (ed.): *Anacharis Cloots: Écrits révolutionnaires 1790–1794*. Éditions Champ Libre, Paris
- Leśnodorski, Bogusław (1965): *Les Jacobins polonais*. Société des études robespierristes, Paris
- Cooper, William (1794): Massachusetts Constitutional Society (Boston, January 13, 1794). Evans Early American Imprints
- d'Aelders, Etta Palm (1979): Adresse des citoyens français à l'Assemblée nationale. In Levy, Darlene Gay – Applewhite, H. – Johnson, M. (eds.) *Women in Revolutionary Paris 1789–1795*. University of Illinois Press, Urbana
- D'Ivernois, Francis (1784): *An Historical and Political View of the Constitution and Revolutions of Geneva in the Eighteenth Century*. W. Wilson, London
- Foner, Philip S. (1976): *The Democratic Republican Societies, 1790–1800: A Documentary Sourcebook of Constitutions, Declarations, Addresses, Resolutions, and Toasts*. Greenwood Press, Westport, Connecticut
- Hardy, Thomas (1832): *Memoirs of Thomas Hardy*. James Ridgeway, London

- Horne Tooke, John: Treasurer Solicitors Papers Series II, Box 951, Public Records Office
- Kates, Gary (1990): 'The Powers of Husband and Wife Must be Equal and Separate': The Cercle Social and the Rights of Women, 1790–91. In Levy, Darlene Gay – Applewhite, Harriet Branson (eds.): *Women & Politics in the Age of Democratic Revolution*. University of Michigan Press, Ann Arbor
- Libiszowska, Zofia (1997): The Impact of the American Constitution on Polish Political Opinion in the Late Eighteenth Century. In: Fiszman, Samuel (ed.) *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*. Indiana University Press, Bloomington
- Link, Eugene P. (1945): *Democratic-Republican Societies, 1790–1800*. Columbia University Press, New York
- Nash, Gary (2005): *The Unknown American Revolution. The Unruly Birth of Democracy and the Struggle to Create America*. Penguin, New York
- Shulte Nordholt, Jan Willem (1978): Gijsbert Karel van Hogendorp in Amerika, 1783–84. *Acta Historiae Neerlandicae: Studies on the History of the Netherlands*. 10.
- Williams, Helen Maria (1792): *Letters from France*. G. G. J. and J. Robinson, London
- Wolff, Betje (1978) [1777]: *Holland in 't jaar MMCCCC, XL*. Manteau Marginaal, Rotterdam
- Young, Arthur (1995): The Example of France: A Warning to Britain. In: Claeys, Gregory (ed.): *Political Writings of the 1790s*. William Pickering, London

A VILÁGTÁRSADALOM KÖZÖSSÉGEINEK SZABADSÁGA

Balog Iván

PhD, egyetemi adjunktus
Szegedi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék
balog@socio.u-szeged.hu

Henk te Velde Pim Fortuynt és mozgalmát hozta fel példaként arra, hogy a liberalizmus és a demokrácia rövid frigde alighanem véget ért. Te Velde rámutat: a holland politikus furcsa elegyet hozott létre, mégpedig a populista és nacionalista liberalizmust, amelyen belül az utóbbi nem egyéb, mint egy szűk csoport antiszociális önzésének kivetülése.

A példa találó, a jelenség mögöttes hátterének megvilágításához azonban bizonyos szociológiai tényezőket is figyelembe kell venni. Midőn így teszünk, azzal is szembe-sülnünk kell, hogy egyes alapfogalmak jelentéstartalmának társadalmi kontextusa jelentősen megváltozott. A globalizáció korában a demokrácia és a liberalizmus ma más keretek között, más politikai közösségekben érvényesül, mint a nemzetállamok korában.

Te Veldéhez hasonlóan kezdjük mi is a 19. századi előtörténettel. A „liberális demokrácia” kifejezés ekkor, egészen a második világháborúig elnyúlóan képtelenségnek számított. Az előbbi egyet jelentett a vagyoni cenzuson alapuló antidemokratikus elitizmussal, a kevesek szabadságával, az utóbbi pedig az individuum szabadságjogaira, az egyéni érdemre fittyet hányó csöcselékuralommal volt azonos.

A korábban összeegyeztethetetlennek hitt értékek, berendezkedések összebékítését a jóléti állam intézményrendszere végezte el, amely kb. 1948 és 1973 között addig – és azóta – nem látott mértékben valósította meg az osztársadalmi integrációt. A háború utáni újjáépítés befejeződésétől az olajválságig tartó negyedszázad során olyan tömegdemokrácia jött létre, amely az egyéni szabadságot is kiszélesítette. A történelemben jóformán először alakultak ki „kétharmados”, középosztályi társadalmak, ahol a lakosság, a *démosz* nagy többsége már nem volt kiszolgáltatva a hatalomkoncentráció haszonélvezőinek, hanem autonóm polgárként mind a politikában, mind a gazdaságban – a munkaerőpiacon és fogyasztóként is – döntési helyzetben volt.

Fortuyn „elitista populizmusa” azáltal is szemben áll ezekkel az emancipatorikus vívmányokkal, hogy a jóléti sovinizmus és egyben a privilégiumokhoz ragaszkodás egy sajátos válfaját testesíti meg. Ez összefüggésben két fontos körülményt kell figyelembe venni.

Az egyik: a jóléti állam „aranykora” *nemzetállamokban* jött létre. A jóléti nemzetállam hanyatlását épp a gazdasági globalizáció okozta, amelynek során a mind szabadabban

mozgó tőke a lábával szavazott a fejlett országok túl magas munkabérei ellen. A globalizáció hatása az 1948–73 közötti „boldog negyedszázad” során az érintett országok lakosságának demográfiai összetételében sem jelentkezett még: bár a bevándorlás már akkor megkezdődött, de az egyes országok lakossági csak később váltak multikulturálissá.

A másik: privilégiumok még a legdemokratikusabb társadalomban is vannak: „A nyugati társadalom... olyan világ, ahol... gyakorlatilag minden társadalmi csoportnak a legkülönbözőbb kiváltságai vannak, és a kiváltságok kölcsönösen kompenzálják egymást. Végül is a kiváltságok kvázi-kiváltságok, mert minden kiváltságot kompenzál egy másik csoport másik kiváltsága, minden kiváltságért fizetni kell az összes többinek, aki abban a kiváltságban nem részesül”. (Kemény, 1992, 294.)

A globalizáció éppen azokat a csoporthatárokat és csoporttagsági kritériumokat definiálja át, illetve relativizálja el, amelyek alapján eldől, hogy ki kinek a privilégiumait fizeti meg, ki kivel vállal kockázatközösséget (Beck, 2005), kinek a terheit vállalja át, kivel kapcsolatban ismeri fel, hogy „egy csónakban evezünk”, illetve kit akar kiszorítani ebből a csónakból. Ez egyúttal a politikai közösségekre is igaz. Polgári státus, áldozatvállalás, képviselet, és a démosz, amelyet mindez egyrészt szabadságjogként megillet, másrészt kötelez: mind-mind új értelmet kap, vagy inkább – keres. Nem csoda, hogy például az új szociáldemokráciában több a liberalizmus, mint a szocializmus, miközben továbbra is félreisméri, és elavult elnevezéssel illeti önmagát. A *societas* is egyre inkább világtársadalommá alakul át, másrészt lokális hálózatokban, közösségekben testesül meg – bejáratott fogalmaink azonban még mindig a nemzetállami társadalmak és az ezt leképező módszertani nacio-

nalizmus korából valók. Kik és milyen közösségekben valósíthatják meg szabadságukat ebben az átmenetben? Kategóriáink újragondolásához érdemes visszanyúlni a három évtizeddel ezelőtti Ralf Dahrendorfhhoz, mert ma is aktuális. A *Life Chances*-ben (Dahrendorf, 1979) a szerző szerint a nyílt társadalomban kétféle életésély, vagyis kétféle szabadság van, és mindkettő egyaránt fontos. Az egyik az opciók, vagyis a *homo oeconomicus* szabadsága, aki szabadon követheti az érdekeit, a preferenciáit, akinek van egy széles játéktér, amelyen belül szabadon manőverezhet, és bármilyen döntést hozhat. A nagy kérdés az, hogy vajon tudni fogja-e ez az elszigetelt egyén, hogyan, milyen alapon döntsön? A válasz: nem, mert ahhoz, hogy tényleg élni tudjunk a szabadságunkkal, hogy döntéseket tudjunk hozni, szükségünk van egy értékrendre, egy koordinárendszerre, amelyben latolgatni tudjuk a döntéseinket, és rendezni tudjuk a preferenciáinkat. Vagyis nemcsak opcióinknak kell lenniük, hanem ún. ligatúráinknak is. A ligatúrák egyrészt értékek, fogódzók, amelyek értelmet adnak a választásainknak, másrészt egy kapcsolathálót is kifejtenek, ami a hovatartozás lehetőségét megadja a számunkra. A szabadság tehát abban is állhat, hogy tartozunk valahová, hiszünk valamiben, és el vagyunk kötelezve bizonyos értékek mellett. Ha valaki számára az a szabadság, hogy legyen egy hely a számára, ahol otthon érzi magát, és legyen egy bizonyos konkrét életforma, ízlésvilág, értékrend és eszmekör, amely szerint él, akkor ezt nem vonhatjuk meg tőle, mert ugyanúgy rabságba jutunk, vagyis a nyílt társadalom ellentétébe, mintha diktatorikus módon az opciókat korlátoznánk. A nyílt társadalom szabadságát tehát be kell rendezni arra, hogy az ilyen elementáris szükségletekre is választ

tudjon adni, és ne csak „action gratuite”-ekre legyen alkalmas, mert akkor a szabadság éppen mint szabadság nagyon fogyatékos.

Kulcsszavak: *liberalizmus, szocializmus, globalizáció, privilégiumok, elitizmus, populizmus, kockázatközösség, opció, ligatúra*

IRODALOM

Beck, Ulrich (2005): *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései – válaszok a globalizációra.* Fordította: Klement Ildikó. Utószó: Gábor Kálmán. Belvedere Meridionale, Szeged

Dahrendorf, Ralf (1979): *Life Chances. Approaches to Social Theory.* The University of Chicago Press, Chicago
Kemény István (1992): *Szociológiai írások.* A szerzővel közösen válogatta és szerkesztette: Gábor Kálmán. Replika Könyvek, Szeged

A PERIFÉRIÁK LIBERALIZMUSA

Heiszler Vilmos

a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens
ELTE Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszék
heiszler@freemail.hu

A liberalizmus mint gazdasági, politikai és ideológiai rendszer a polgárosodás, az iparosodás, a modernizáció korszakának karakterisztikuma. Kialakulásának színtere a kapitalizmus centruma: Északnyugat-Európa, mindelelőtt Anglia. Innen terjedt szerteszét mindenüvé, ahol a feudális rendszer felszámolása aktuálissá vált. A feudalizmus pedig a XIX. század folyamán válságba jutott a centrumon kívül eső területeken, így Észak-, Dél- és Kelet-Európában is. Nem véletlen, hogy olyan területeket sorolunk, melyek a XVIII. században a felvilágosult abszolutizmus színterei voltak. Ugyanis nemcsak a kelet-európai abszolút monarchiák – Oroszország, Poroszország, a Habsburg Birodalom – léptek a reformok útjára, hanem Európa több más országában is megkezdtek az uralkodók vagy befolyásos miniszterek az átalakítás munkálatait. Így volt ez például Dániában, Svédországban, Portugáliában, Spanyolországban vagy a kis Toscanában. Ahol a rendi hagyományok erősebbek voltak, például az északi országokban, ott a nemesség is bekapcsolódott a folyamatba, s jelentkezett a nemzeti problematika is (például a Svédországhoz tartozó Finnországban). Általános jellemzőként azonban az abszolút uralkodói hatalom kezdeményező fellépését jelölhetjük meg, ez az, ami ez esetben is összeköti a legfejlettebb területekkel

kapcsolatban álló perifériális országokat (a periféria–félperiféria kérdését most zárójelbe tesszük). Az uralkodói hatalom partnere, illetve ellenlábasa ebben a folyamatban pedig az igazgatási apparátus (a hivatalnokréteg), a nemesi osztály, s a kettő kombinációját leképező hadsereg lehetett. Az itt felsorolt társadalmi aktorok lettek a perifériális övezetben a liberalizmus hordozói is.

A periféria felrajzolásánál nem feledkezhetünk meg a gyarmatosítás következtében az Európához szoros szálakkal fűződő amerikai területekről sem: Latin-Amerikában a spanyol és portugál monarchiák felvilágosult abszolutizmusa, Észak-Amerikában az angol típusú önkormányzati rendszer teremtett az európai viszonyokhoz hasonló feltételeket, egyúttal reprodukálva a centrum–periféria kapcsolatot is.

I.

A liberalizmus társadalmi bázisa a tárgyalt régiókra jellemző felvilágosult abszolutizmusok szerkezetének megfelelően alakult: az érintett államok centrumhoz közelebb eső, önmagukon belül központi vidékein (a szűkebb Ausztria, Poroszország nyugati részei, Észak-Spanyolország, Toscana, Savoya) elsősorban a hivatalnoki és a tulajdonos polgári réteg az, amely a felvilágosodás lelkes híveként

a liberalizmus bázisát is adja. A központtól lazább függésben lévő területeken (Magyarország, Lengyelország, Szicília, latin-amerikai gyarmatok) a helyi, agrárszférában tevékenykedő nemesi réteg lesz a liberális eszmék hordozója és megvalósítója. Mi ennek az oka?

Anélkül, hogy az ökonomizmus bűnébe akarnánk esni, a gazdaságban kell az okot keresnünk. A centrumban kibontakozó ipari forradalom drámai módon fokozta a keresletet az agrártermékek iránt, s a már a korai újkorban kialakult munkamegosztás következtében a perifériáknak a centrumhoz legközelebb eső vidékein ez a mezőgazdaság fellendülését indukálta – a jól bejáratott és olcsó tengeri szállítás pedig Amerika agrártermelőit is kedvező helyzetbe hozta. Így az egyre inkább piacra termelő birtokos osztály a liberális közgazdászok által kidolgozott szabadkereskedelmi elmélet (és persze gyakorlat) elkötelezett hívévé vált, s szembefordult a mégoly felvilágosult abszolútizmusok pénzügyi szempontok által diktált vámtoltató, de gyakran (pl. Dél-Amerikában) még monopóliumokat is őrző gazdaságpolitikájával. Így lettek a gabonatermelő magyar és szicíliai latifundiumok földesurai, vagy a trópusi ültetvényeken élelmiszert és ipari növényeket egyaránt termesztő kreol ültetvényesek fogékonyak az angol szabadkereskedelmi iskolán keresztül a liberális koreszmékre is. A spanyol korona kereskedelmi monopóliumával szemben a szabadkereskedelemben érdekelt liberális mintaállam, Anglia a latin-amerikai államoknak nemcsak kereskedelmi partnere lett, hanem az 1810–1825 között kivívott függetlenségük hatékony nagyhatalmi támogatója is.

Sajátos színtere volt a liberálisok aktivitásának a perifériákon az az intézmény, mely nem éppen szabadságközpontúságáról ismert: a hadsereg. Elsősorban a mediterrán országok-

ra volt ez jellemző: az 1820-as évek elején Portugáliában, Spanyolországban, Nápolyban, Piemontban törek ki katonai felkelések, melyek alkotmányos követeléseket tűztek zászlájukra. De kirobbantak katonai mozgalmak a szabadság jegyében hidegebb égtájakon is: 1825-ben a dekabristák szentpétervári puccs kísérlate, 1830-ban pedig a kongresszusi királyság lengyel hadseregének lázadása rázta meg a cári birodalmat. A katonai réteg forradalmi hajlandósága ezeken a vidékeken hosszabb időtartamon át is érvényesült: a katonatanácsok szerepe az 1917-es orosz forradalmakban közismert, s a Salazar-diktatúrát 1974-ben a portugál hadsereg lázadása döntötte meg, lehetővé téve a demokratikus rendszer bevezetését (s ne feledkezzünk meg az 1910-es köztársasági fordulat katonai hátteréről sem). Az 1908-ban az alkotmányt helyreállító ifjútörök forradalmat is ide sorolhatjuk a fiatal tisztek szervezetének vezető szerepe miatt, s a bulgáriai Zveno-szövetség tevékenysége a II. világháborút közvetlenül követő években is hasonló jelleggel indult a hadsereg tisztikárában.

II.

Egyház és állam kapcsolata a perifériákon a problémakör egyik alapkérdését képezte. A felvilágosult abszolútizmusok – igazodva a kor racionalizmusához és haszonelvűségéhez (utilitarizmus) – az egyházat az állam által megvalósítandó közös egyik eszközeként szemlélték, s ennek függvényében határozták meg szerepét. A protestáns államokban (skandináv államok, Poroszország) ez nem jelentett problémát, s az ortodox Oroszországban sem képezhetett a pravoszláv egyház az államtól független tényezőt. Más volt a helyzet a katolikus államokban (Ausztria, Spanyolország, Portugália, itáliai államok): itt az egyház és az uralgó kapcsolata jóval árnyaltabb volt, a köl-

csönös egymásra utaltság mellett is a katolikus egyház magát önálló tényezőként szemlélte. Ugyanakkor a felvilágosodás híveinek szemében a katolikus egyház a haladás egyik fő kérkötője volt. Létrejött tehát az érdekszövetség a hatalma kiteljesítésére törekvő uralkodói hatalom és a felvilágosodás képviselői között: a katolikus Európában az egyházat az állam felügyelete alá helyező rendeletek sora születt, s a katolikus nagyhatalmak a Vatikánál elérték a jezsuita rend feloszlatását is (1773).

Érdekes módon mindez a dél-amerikai gyarmatokon járt a legerősebb társadalmi hatással. A katolikus egyház és a gyarmatosító hatalom kapcsolata hűvösebbé vált: a jezsuiták Brazília és Paraguay határvidéki ültetvényein kiépített, falansztert példázó indiántelegeit a spanyol és a portugál gyarmatosító hatalom együttműködve számolta fel, s a katolicizmus ezek után Latin-Amerikában erősebben támaszkodik a társadalomra, s érzékenyebb a társadalmi reform kérdéseire. Ugyanakkor kialakult a helyi kreol vezető rétegben a konkurencia érzete az ültetvényes gazdálkodását veszélyeztető katolikus egyházzal szemben, s ez erősítette fogékonyságukat a felvilágosodás antiklerikális vonulata iránt, megalapozva a radikális liberalizmus latin-amerikai pozícióit.

A gyarmattartó anyaországokban, Spanyolországban és Portugáliában a napóleoni hódítás veszélye miatt helyreállt a dinasztia és az egyház szövetsége, s a dinasztiaellenes mozgalmak ennek következtében az Ibériai-félszigeten együtt jártak a radikális antiklerikalizmussal. Mindez nagyjában-egészében érvényes az erős spanyol hatás alatt álló nápolyi-szicíliai kettős királyságra is. Az olasz egység létrejötte után a pápai államot és székvárosát, Rómát elfoglaló II. Viktor Emánuel király a kiátkozás sorsára jutott, s a pápa megtiltotta

a hithű olasz katolikusoknak az aktív politikai tevékenységet, így itt a nemzeti dinasztia és az egyház egymás ellenfeleivé lettek hosszú évtizedekre. A kérdést véglegesen az 1929-es lateráni szerződés rendezte, de a viszony hűvös-ségét mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy az államformáról döntő 1946-os népszavazáson az egyház és a kereszténydemokrácia nem állt ki a királyság intézménye mellett. A katolikus egyház Magyarországon sem számított nemzeti intézménynek, s az egyre konseratívabbá váló magyarországi szabadelvűek utolsó nagy liberális fellángolását éppen az 1894-es egyházpolitikai reformok hozták, melyek lazítottak egyház és állam kapcsolatain.

Lengyelországban viszont a katolikus egyház nemzeti intézménynek számított, s megkönnyítette ezt az a tény, hogy a porosz/német és az orosz uralom alatt álló területeken a katolicizmus gyanús elemnek számított a hatóságok szemében – így a lengyel liberálisokban fel sem vetődött az antiklerikalizmus gondolata. A cseh liberálisokra inkább a közbösség volt jellemző e területen: a cseh hazafiúi ideálban a katolicizmusnak nem volt helye a huszita hagyományok nemzetformáló ereje miatt, akkor sem, ha a lakosság túlnyomó része a XVII. sz.-ban rekatolizált a Habsburgok keménykezű ellenreformációja alatt. Az osztrák-németeknél katolicizmus és nemzeti érzés sokáig ellentétben állt egymással: a katolicizmus a protestáns többségű Német Birodalommal szemben az osztrák különállás támasza volt, s csak 1945 után jött létre közeledés az osztrák katolicizmus és a liberálisok között az osztrák Néppárt keretei között.

III.

Periferális sétánkat napjainkban befejezve azt látjuk, hogy az a neoliberais reneszánsz, ami a 80-as éveket jellemezte, Kelet-Közép-Euró-

pában is hatott. A válságba jutott államszocialista rendszerek uralkodó elitjének világra nyitott része nyitott volt az egyéni kezdeményezést és felelősséget hirdető neoliberális eszmékre is, és a nómenklatúrán belül is mozgások indultak, melyek fő célja a kollektívan birtokolt köztulajdon magánvagyonná, klaszszikus polgári tulajdonná való konvertálása volt. A motívumok nagyon emlékeztetnek a XIX. századi nemesség indítóokaira, Széchenyi ősiség miatt keletkezett reformhajlandóságára. A közép-kelet-európai elit felismerte, hogy a polgári jogállam keretei között tudhatja leginkább biztonságban újonnan szerzett tulajdonát, ezért nemcsak a gazdasági, hanem a politikai liberalizmust is készségesen fogadta. Ennek köszönhető az átmenet kritikus időszakának súrlódásmentessége (hasonlításuk csak össze 1988–1990 korszakának politikai hangnemét napjainkkal!). A 80-as évek végén még nagy volt a politikai tét, senki sem tudhatta, milyen erősek is a visszarendeződés hívei – ezért nagy volt az együttműködési hajlam az állampárt reformszárnya, a reformista értelmiség és az ellenzéki csoportok között. Mivel a kommunista diktatúrában a szabadság területén volt a legnagyobb deficit, a liberalizmus értékei szélesebb rétegek számára is szimpatikusak voltak. A liberalizmus azért is szavahihetőnek tűnt, mert olyan eszmeáramlat volt, melyet a kommunisták soha

nem próbáltak betagolni saját politikai táborukba és szellemi holdudvarukba, szemben a különböző népfrontokban és kulturális-tudományos intézményekben diszkreditált nemzeti, népi, keresztény és szociáldemokrata irányzatokkal. Ezért egy történelmi pillanatra úgy látszott, hogy a frissen demokratisztált kelet-közép-európai országokban a liberalizmus előtt komoly távlatok nyílnak, hegemon szerepre is gondolhat.

Mindez nem így alakult, legalábbis ami a közvetlen politikát illeti. A rendszerváltó csoportok lassan kikopnak a politikából, vagy legalábbis komoly létharcot vívnak. A liberalizmus történelmi teljesítménye azonban tagadhatatlan, s amit az átmenet során alkottak, az maradandó. Eszméik pedig hatnak a liberális pártkereteken kívül is: a világ gyors ütemű változásaival lépést tartó gazdasági, politikai és kulturális tényezők nem nélkülözhetik az egyéni jog és felelősség kategóriáit hangsúlyozó szellemi háttérrel. A globalizáció, az eddig egymástól elválasztott világrészek új közlekedési és kommunikációs eszközök általi közeledése új konfliktusokat, új helyzeteket vet fel. S lehet, hogy nem is olyan sok idő múlva a centrumok, fél- és egész perifériák is máshova kerülnek.

Kulcsszavak: *liberalizmus, perifériák, politikatörténet, Európa, gyarmatok*

IRODALOM

- Hobsbawm, Eric J. (1974): *Primitív lázadók*. Kossuth, Budapest
- Janowski, Maciej (1999): Kecskék és tokhalak. A kelet-közép-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az I. világháború között. *Aetas*. 1–2.
- Szabó Miklós (2001): Nemesi és polgári liberalizmus. in: Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest

- Harsányi Iván (1998): A spanyol liberalizmus útja. *Múltunk*. 3–4.
- Anderle Ádám (1990a): Elmaradottság-tudat és modernizációs ambíciók Latin-Amerikában. *Világtörténet*. 2.
- Anderle Ádám (1990b): Forradalom a centrumban – felkelés a periférián? A korai polgári forradalmak kora. *Acta Historica Universitatis Szegedinensis*. 91.

A 19. SZÁZADI NÉMET ÉS MAGYAR LIBERALIZMUS PÁRHUZAMAI

Gergely András

az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék

drgergely@freemail.hu

Az alábbiakban szinkronikus-strukturális áttekintést próbálunk adni a német és a magyar liberalizmusról az alábbi szempontok alapján: 1.) a bázis, a hordozó rétegek; 2.) a programok; 3.) társadalmi célok, jövőképek; 4.) erő, megvalósítási képesség, teljesítmény.

1. A bázis, a hordozó rétegek

A német és a magyar liberalizmus közötti legjelentősebb különbséget a bázisban találhatjuk meg. A magyar liberalizmus a 19. század utolsó évtizedeig joggal nevezhető *nemesi liberalizmusnak*. Sőt, magyar különlegességnek tekinthető, hogy a nemesség politikailag manifesztálódó többsége végig az egész korokban liberális arculatot mutat. Minderre magyarázatot keresve három tényező szerepét kell kiemelnünk: az első, a rendi politikai struktúra torzító hatása (a nemesség elvben egyenjogú, de tagjainak politikai súlya nagyon is különbözik), s ide sorolandó 1848-tól az immár népképviselési rendszer cenzusos választási rendszerének befolyása is. Tehát nem tudjuk, hogy valójában a nemesség többsége liberális volt-e, de a politikában (országgyűléseken) megjelenő többsége igen. A második tényező a nemesség kivételesen magas aránya (az összlakosság kb. 5, a magyar lakosság kb. 10 %-a), s e nemességben belül kiemelkedik a

polgárosodó, városlakó, értelmiségi csoportok befolyásoló szerepe. Magyarországon nem találunk hivatalnok-liberalizmust (Beamtenliberalismus), hiszen a magyar központi kormányzerveknél száz-kétszáz hivatalnok dolgozott, de a megyék egy-kétezer fős választott hivatalnoki-igazságszolgáltatási tisztviselő rétege a nemesség egyik jellegadó csoportja volt. (A háromévenkénti tisztújítások folytan azonban nem váltak hivatali ethosszal rendelkező réteggé.) A magyar nemesség liberális alapállását tekintve harmadik tényezőként említhető a nemesség hagyományos, még a rendiség korából származó szembenállása az idegen abszolutizmussal, „Béccsel” szemben, amelynek konzervatív abszolutizmusa szinte magától értetődővé tette a modern nemzeti szempont és a liberális attitűd átvételét.

Német területeken a liberalizmusnak nem volt jelentős bázisa a nemességben, sőt egyes kutatók szerint a német liberalizmus „gyengesége” éppen ebből fakadt. (Utóbbi megállapítás alapját természetesen nem a magyar, hanem az angol liberalizmussal való összehasonlítás képezi.) A hivatalnokság, majd az értelmiségi polgárság (Bildungsbürgertum) alkotta az első időszakban a német liberalizmus társadalmi bázisát. Érdemes azért felfigyelnünk a kelet-poroszországi junker-liberaliz-

musra is (Vincke), és más területi jellegzetességekre, egyéni életutakra – von Gagern báró (az 1848-as német nemzetgyűlés elnöke, majd miniszterelnök) például minden további nélkül beilleszthető lenne a magyar liberalizmus reprezentatív alakjai közé.

A művelődési különbségek is nagyon fontosak: a számos német egyetem a diplomások ezreit (évtizedes összegzésben tízezeit) képezte ki (köztük néhány száz magyarországit), Magyarországon pedig csak egyetlen egyetem működött (és még néhány jogakadémia). Az alfabetizáció is jóval előrébb haladt német területeken, mint Magyarországon. Viszont itt a kiváltságosok 12–13 %-a elég jól beszélt latinul ahhoz, hogy a 19. század első évtizedeiben aktívan politizálhasson, illetve ennek segítségével bekapcsolódhasson az európai művelődés áramába.

2. Programok

A két liberalizmus közötti legnagyobb hasonlóságot az eszmék és jövőképek terén fedezhetjük fel. Konstitucionalizmus és nacionalizmus (nation-building) – e két szóval határozhatjuk meg a programok középponti elemeit. A követelések katalógusát nem is kell részletesen ismertetnünk: alkotmányos monarchia, miniszteri felelősség, népképviselő, önkormányzatok, illetve a nemzet (nemzetállam, állampolgári társadalom) megteremtése stb. alkotják lényegét. A természetjogi érvelés mellett mindkét területen igen erős a történelmi érvelés (egyszer már létezett politikai rendszerek újra életbe léptetése, az öröktől fogva létező nemzet modernizálása stb.). A mintaország ugyancsak mindkét esetben egyértelműen: Anglia.

Az alkotmányos monarchia programja mindkét országban nem csupán *liberális* célkitűzés volt, hanem egyben *nemzeti* is, amenny-

nyiben egy *nemzeti dinasztia* (a nemzet egységét mintegy megtestesítő koronás fő) iránti igény húzódik meg mögötte. Német területen a bőség zavaráról beszélhetünk (Habsburgok, Hohenzollernek, kisebb uralkodó családok), viszont a katolikus–protestáns különbözőségi kiegyenlítése dinasztikus úton nem volt lehetséges. Magyarországon a Habsburg-dinasztia nádori ágából (a Budán székelő nádor 1791 óta Habsburg főherceg volt) kívánt a liberális program előbb alkirályi pozíciót, majd szekundogenitúrát teremteni.

A nemzetépítés konkrét feladatait tekintve természetesen nagyobbak a különbségek. A német liberálisok számára az egység, vagyis az egyes államok *szuverenitásának* (legalábbis is bizonyos mértékű) felszámolása volt a cél, Magyarországon pedig a szuverenitás (bizonyos mértékű) megszerzése.

Közös viszont az ellenségkép: a cári Oroszország. Az ebből következő német–magyar egymásrautaltság is megfogalmazódik már a *Vormärz* időszakában mindkét ország liberális köreiben. Egy majdani, előttük álló erőpróba liberális külpolitikai elképzelése, egy „vég-ső” háború a cárral a liberális Európáért ebből az időből származik. A magyar liberálisok „németbarát” külpolitikai elképzelése aggodalmakkal is társul: egyelőre *nincs meg* az a liberális Németország, amellyel szívesen szövetkeznének (beérnék egyelőre egy liberális Poroszországgal is...), de érzik, hogy a liberálisnak remélt partner is hatalmas, túlsúlyos veszélyes lehet. A német liberálisok sem bíznak annyira saját magukban: nemzeti céljaik korlátait az orosz és a francia külpolitika harapófogójában látják, így nem mellőzik a szomszédos kisebb nemzetek szövetségésként való számbavételét.

A gazdaságpolitika terén Friedrich List magyarországi recepciója fordulatot hoz: a

magyar liberálisok – az 1833-as német Vám-szövetség (Zollverein) mintájára – kb. 1842-től védvámrendszert akarnak (amely a Habsburg Birodalom nyugati felétől is elválasztaná őket, s így majd nemzeti piacot teremtet). A Habsburg Birodalom nyugati felével, a távolabbi jövőben a *Zollverein*nel pedig vámszerződés jönne létre – az érdekek kiegyenlítődése alapján.

3. A társadalmi célok, jövőképek

E vonatkozásban közös vonás, hogy amíg a politikai berendezkedést tekintve Anglia az ideál, a társadalmi állapotokat tekintve az ipari forradalom Angliája inkább negatív példa: a gyáripari fejlődés társadalmi következményeit, konkrétan a proletarizálódást, valamilyen módon el kell kerülni. A *Vormärz* időszakát mindkét országban a *középosztályi osztálynélküli társadalom* jövőképe hatja át. A liberális politikai rendszernek a nagy gazdagság és a nagy szegénység eltűnését kell magával hoznia. A német liberalizmusban – a mozgalom középosztályi-középvállalkozói bázisa folytán – nemritkán az ipari forradalom iránti ellenszenv figyelhető meg, mivel ez magával hozza a pauperizmust, bizonyos középrétegek lesüllyedését. Magyarországon viszont általános a liberálisok körében a gyáripar, az ipari forradalom igénye. *Ipar nélkül a nemzet félkarú óriás* – hirdeti a szentenciát a korszak vezető liberálisa, Kossuth Lajos. Magyarországon – ugyancsak Kossuth szerint – a középosztályt előbb még meg kell teremteni, hogy azután „kristályosodási ponttá” váljon, körötte keletkezzék az erős nemzet. A szociális problémák pedig a később érkezettek előnye folytán jobban kezelhetőek lesznek: az ipari forradalom vállalható.

A politika és a társadalompolitika összekapcsolására a magyar *Vormärz*-liberalizmus

történetében különleges, egyéni megoldás született: az *érdekegyesítés* gondolata. Eszerint a feudális agrárstruktúrát, amelynek a lakosság 80 %-a foglya volt, akként kell lebontani, hogy annak minél kevesebb kárvallottja és minél több haszonélvezője legyen. Tehát mind a parasztság, mind a birtokosság (a nemességnek csak kisebb része!) megnyerhető legyen a nagy átalakulási folyamatnak. (Ma akként fogalmaznánk, hogy a feudalizmus felszámolása a magyar liberálisok szerint nem nulla összegű játszma.) Bár lehet, hogy hasonló gondolatok egyes német területeken is felbukkantak, az agrárviszonyok eltérései és a liberalizmus városi-középosztályi jellege folytán ilyen koncepciók, tudomásunk szerint, ott nem terjedtek el.

A *nemzetiségi kérdés* „megoldását” nem kérhetjük számon a 19. századi kortársakon. De még ennek súlyát is csak kevesen érzékelték a magyar liberálisok közül. Úgy gondolták, hogy az *állampolgári társadalom*, az állampolgári egyenlőség megteremtésével „egy politikai nemzet” jön létre, amelynek minden tagja egyenlő. Igaz, a „civil” a „polgári” (magán-, egyházi, társadalmi, gazdasági) szférából a „politikai” szférába átlépve a nyelvi-nemzeti semlegesség nem érvényesíthető, mivel az államélet nyelve magyar lesz – ezért a hivatalnokoskodni politizálni akaró nemzetiségiek tanuljanak meg magyarul. Végső soron pedig – remélték – a nemzetiségek, éppen az állami szféra hatása folytán, el fognak magyarosodni. Tekintettel arra, hogy az ország lakosságának 1848-ban csak kb. 40 %-a volt magyar, ebben jó adag naivitás rejtett. De német területeken éppúgy nem ismerték fel a nemzetiségi kérdés jelentőségét – csak éppen annak hordereje arra felé nem volt olyan nagy. A Német Szövetséghez tartozó Habsburg örökös tartományok cseh, délszláv, olasz lakói még 1848-ban, a frank-

furti Pál-templomban ülésező német nemzetgyűlésben sem kaptak különös méltánylást (bár az alkotmányba bekerült egy nemzetiségi paragrafus). Sem ekkor, sem később a dán, lengyel, luxemburgi, limburgi kisebbség sem találhatott kiérlelt német liberális nemzetiségi koncepciókra. A nemzetiségi közömbösség-ellenségesség közös eszmei gyökere abban keresendő, hogy a liberálisok elképzelése szerint *die Weltgeschichte ist das Weltgericht*, a világtörténelem a legfőbb bíró. Márpedig a világtörténelem a kisebb nemzeteket-nemzetiségeket beolvasásra ítéli. Mind a német, mind a magyar liberálisok osztották azt a felfogást, hogy a térségben csak a németekre, lengyelekre és a magyarokra vár jövő.

Végül a társadalmi elképzeléseket illetően nem feledkezhetünk meg a *Vormärz* társadalomképének azon eleméről, amely túlnépesséddé számolt, s ennek levezetését a kivándorlásban jelölte meg. A német abszolutista államhatalmak a kivándorlást elleneztek, és annak irányával (Amerika vagy Kelet-Európa) szemben közömbösséget mutattak. A német liberálisok délkelet-európai szervezett kivándorlást terveztek, tehát Magyarországra és az al-dunai fejedelemségek felé, s elismerték (ha nem is mindnyájan), hogy a kivándorlóknak majd a környező nemzetekbe kell olvadniuk. A magyar liberálisok számára a túlnépesség nem volt közvetlen aggodalmak tárgya, de azért számoltak vele. Előbb saját országukban telepítettek volna (a túlnépessedett kelet-erdélyi Székelyföldről a ritkán és szerbek által lakott Délvidékre), majd azon túl, ugyancsak az Al-Duna irányába. A következő évtizedek ellenkező irányú mozgása, az ún. *Landflucht* mintegy elsöpörte ezeket az elképzeléseket. A demográfiai jövőképek vizsgálata mindenesetre e liberalizmusok történetének még kutatandó kérdése.

4. A liberalizmusok *ereje, hatalmi pozíciója, programjának megvalósítási képessége* –

– jellegzetes eltérést mutat: az egész 19. század során a magyar liberalizmus tűnik erősebbnek. Alátámasztásául, az ismétléseket is vállalva, néhány tényre kell emlétenem.

A legfontosabb maga az *1848-as áttörés*, amelynek fontos előzménye a *Vormärz*-beli magyar liberalizmus kidolgozottabb programja, jobb szervezettsége, illetve az 1848-as kivételes történelmi alkalom kihasználásának politikai felismerése. És persze egy történelmi véletlen: történetesen együtt ült az 1847 végén összehívott „utolsó” magyar rendi országgyűlés. Mint ismeretes, 1848 áprilisára nemcsak kidolgozták, hanem az uralkodóval, „Béccsel” is szentesítették az átalakulás törvényeit. A liberális program lényegében megvalósult, illetve magában hordozta a részletesebb kidolgozás (például polgári törvénykönyv) és továbbfejlesztés lehetőségét („Törvényes forradalom”). Az új liberális Batthyány-minisztérium legitimitása ezáltal kétségbevonhatatlanná vált, s ez a kormány jól is politizált, amennyiben – Európában talán egyetlenként – 1848 októberéig hivatalban és hatalomban tudott maradni. A létrejött egységes magyar állam politikai rendszerét inkább parlamentáris monarchiának, mint alkotmányos monarchiának nevezhetjük (van vélemény, amely szerint a magyar liberálisok 1848-ban „túlgyőzték” magukat). Az önkényuralom hosszú évekig a Bécs számára legfontosabb államjogi kérdésben sem tudta megengedni az 1848-hoz való ragaszkodást. 1867-ben létrejött az államjogi kiegyezés (*Ausgleich*), amely a birodalomhoz fűződő 1848-as perszonális uniós kapcsolatokat reáluniós elemekkel szorosabbá tette, és a parlament jogait szűkítette – egyebekben életbe léptette az 1848-as törvényeket. 1867-től

a liberálisok kormányoztak, jelentős parlamenti többséggel, egy rövid megszakítást nem számítva 1906–1910 között, egészen 1918-ig.

Milyen okok vezettek ehhez a látványos sikerhez?

- A magyar nemesi liberalizmus sajátossága, e bázis különböző birtokosi, polgári, értelmiségi csoportokat összefogó jellegét már hangsúlyoztuk.
- Legalább ilyen fontos, hogy (a külpolitikai támaszt igénylő demokratikus függetlenségi programtól eltekintve) nem volt más magyar alternatíva: Habsburg birodalmi konzervatívok voltak a magyarok között, de nem voltak magyar „nemzeti” konzervatívok. Emellett, emiatt Magyarországnak nem volt, nem lehetett „Bismarckja” sem.
- A jobb szervezettség tényeit már említettük. Hozzátehetjük még itt azt a nyelvi hegemoniát, amely részint a nemzetiségek oldaláról nem tette lehetővé céljaik világos megfogalmazását, részint nem tette lehetővé a magyar konzervativizmus modernizálását. A társadalmi életben (a civil társadalomban) is a liberális körök, csoportok, hálózatok jutottak homogén szerephez, diktáltak az irodalomban éppúgy, mint a divatban. (A konzervatívok tömörülhettek az udvar és a hadsereg körül, de az nem volt magyar udvar és magyar hadsereg – a „mi”-vel szemben az „ők” csoportjába kerültek.)
- A magyar liberalizmus hegemon szerephez jutott a nemzeti mítoszok képzésében is. A történetírás, a szépirodalom például megteremtette 1848–49 mítoszáét. Ennek két legfontosabb eleme az volt, hogy a nemesség 1848-ban önként mondott le előjogairól (magához emelte a népet), illetve hogy a magyar szabadságharcot 1849-ben még az orosz intervenció ellenében is győztesen lehetett volna befejezni, ha nem történik

katonai „árulás”. Az 1849 utáni évek passzív ellenállásának egysége és sikere volt a közel-múlt másik mítosza. Ellenmítoszok gyártása nem járt sikerrel.

- Az egységes nemzeti-államjogi célok könnyebbé tették az erők egyesítését, az érdekek nem voltak annyira divergálóak, mint például Németországban, ahol északon inkább a szabadkereskedelem, délen a védvám hívei voltak többségben, nem is szólva az 1849-től megjelenő kisméretű-nagynemzet alternatíváról. Emellett Magyarországon 1867 után az államapparátus átvétele és teljes körű kiépítése a bürokratikus-konzervatív tendenciáknak szabott határt.
- A képet viszont árnyalnunk kell azzal, hogy a liberális táboron belül meghúzódtak az 1867-es kiegyezést elfogadó konzervatívok, tehát a liberalizmusnak belülről, a párton és az államhatalmon belül voltak meg a maga korlátai. Kormányképes ellenzék nem jöhetett létre, csak egy jelentős rendszerellenzék (system-opposition), éspedig a története során több nevet viselt ’1848-as’ „függetlenségi” párt, amelynek győzelme, programjának következetes megvalósítása az egész államrendszert, a monarchia összes viszonyait felbomlással (legalábbis felborulással) fenyegette. A liberalizmus tehát *hegemón rendszerfenntartó párt* lett, amelynek nem volt kormányzati (csak rendszer-) alternatívája.
- A nemzetiségi kérdés liberális oldalról mint az államot fenyegető „veszély” jelent meg, és összetartotta az „államfenntartó” elemeket. A nemzetiségi politika viszont markánsan gyengítette a kormányzók liberalizmusát.
- A censzusos választójog 1848 óta lényegében változatlan maradt. Kb. minden negyedik felnőtt férfinak (középosztály + birtokos parasztság) volt választójoga. A korszak elején

még elfogadható mértékű census a korszak végére már anakronisztikussá vált (csak Angliában volt még censusos választójog, azonban itt is a felnőtt férfiak 60 %-ának volt választójoga), s e szűk körű választási rendszer stabilizálta a liberálisok hatalmát. Magyarországon az anakronisztikus választójog *anakronisztikus liberális pozíciókat* biztosított a 20. század elején. (A demokraták pártok nem juthattak jelentős parlamenti képviselethez, a munkásmozgalom egyáltalán nem tudta képviseltetni magát.)

A magyar és az olasz liberalizmus között nagyobbak a hasonlóságok, mint a némettel. A nemesi liberalizmus ereje, felvállalt nemzeti célkitűzései, évtizedeken át tartó kormánya, hegemon-rendszerfenntartó jellegzetességei, sőt az eltérő fejlettségű területek liberális politikai kihasználása is párhuzamba állítható. (Magyarországon a központi, fejlettebb magyarlakta területek álltak szemben a periféria nemzetiségi vidékeivel, Itáliában a fejlett Észak és a dialektusokat beszélő szegény Dél

ellentéte közismert. A magyar nemzetiségi periféria és az olasz Dél egyaránt fontos kormányzati-liberális választói bázisként funkcionált.) Figyelemre méltó különbség viszont az olasz és a magyar fejlődés között, hogy míg az olasz politikai rendszer demokratizálódni tudott, a magyar megmerevedett, a konzervativizmus felé fordult.

De térjünk vissza a német és a magyar liberalizmus összehasonlításához. Ebben a relációban is sok hasonlóságot állapíthattunk meg, részint többet, mint például az angol és a német liberalizmus között, és részint nyilván többet, mint amennyit a német és a cseh, lengyel, balkáni liberalizmus egybevetésétől remélhetünk. A német–magyar összehasonlításban közősek a *Vormärz*-beli alapok, fontosak az 1848-as párhuzamok, megfigyelhetők az 1867 utáni hasonlóságok. Végére is, közép-európai liberalizmus mindkettő.

Kulcsszavak: *liberalizmus, Magyarország, Németország, nacionalizmus*

A HORVÁT LIBERALIZMUS IRÁNYZATAI KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HUNGAROSZLÁV NEMESI LIBERALIZMUSRA

Ress Imre

a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs
MTA Történettudományi Intézete
iress@mail.tti.hu

A horvát liberalizmus születése és értékvilágának alakulása a 19. század közepén és az azutáni évtizedekben szoros összhangban és kölcsönhatásban állt a Habsburg-monarchiában zajló politikai és társadalmi átalakulással. Ebben a birodalmi keretben a feudalizmust fölváltó polgári társadalom kialakulásával egyidejűleg, de több fázisban ment végbe a nemzeti közösségek egymáshoz és a birodalmi központhoz való viszonyának újrendezése. Ennek során szinte minden nemzeti mozgalom meghatározó irányzata a liberalizmus szellemében fogalmazta meg az egyén és a nemzeti közösség szabadságát biztosító igazgatási, képviseleti intézményrendszer felépítésének és a Habsburg-monarchia állami berendezésének programját. Mindezek alapján helyénvalónak látszik a neves horvát történész, Mirjana Gross periodizációja, aki a horvát liberalizmus fejlődését a Habsburg-monarchia politikatörténetének három időszakához kapcsolja. Eszerint a polgári forradalom időszaka 1848–1850 között, a liberalizmus horvát változatának születése és első szabad színrelépése. A neoabszolutizmus évti-

zedét követő években, 1861–1868 között lett a liberalizmus a horvát politikai pártok meghatározó ideológiája és a nemzeti törekvések legitimálásának eszköze. Ez az időszak a Habsburg-monarchiában a birodalom centralizált képviseleti kormányzásának megthúslásával és az osztrák–magyar dualizmus létrejöttével esett egybe. Az 1870-es évek pedig a Habsburg-monarchia politikai fejlődési trendjével összhangban Horvátországban is a „hochliberalizmus” korának számítanak, hiszen ekkor kerülhet sor a liberális elvek gyakorlati alkalmazására, a liberális intézményrendszer kiépülésére. (Gross, 1987, 846–852.)

Tanulmányom alapvetően két kérdéskört tárgyal: a horvát nemzeti liberalizmus 1848-as eszméit, és az egyes liberális irányzatok genezisét és funkcióját a horvát–magyar kiegyezés évtizedében.

A 19. században a horvátok számára a független nemzetállam létrehozása, amely a korabeli liberális elméletek (például: John Stuart Mill *On Liberty* és *Consideration on Representative Government*) a nemzeti közösség és a hozzátartozó egyén szabadsága kibonta-

kozásának optimális formájának nevezték, egyrészt geopolitikai, demográfiai okok, másrészt a társadalmi-gazdasági elmaradottság miatt szóba sem jöhetett. Ennek hiányában a liberalizmus eszméit fokozatosan elfogadó horvát politikai elit már az 1848-as polgári forradalom előtt is megoszlott abban a kérdésben, hogy a Habsburg-monarchián belül milyen állami berendezkedést válasszanak a horvátság jövőjének és polgári fejlődésének biztosítására. A horvát nemzeti liberalizmus a reformkori nemzeti újjászűletés nyelvi-etnikai elemek elsőségét valló szellemi bázisára, az illirizmusra épülve bontakozott ki, amelynek hívei vármegyei nemesek mellett főként polgári származású világi és egyházi értelmiségiek voltak. Ez a politikai irányzat a délszlávok kulturális egyesülését, majd közös államkeretben való összefogását, a Monarchia szláv népeivel való szövetkezést, az önálló horvát államnemzet megteremtését és a Magyarországtól való különválást tűzte célul. Ennek alternatívájaként a magyar–horvát rendi államközösség hagyományaira építő hungaroszláv nemesi liberalizmus a bécsi birodalmi központtal szemben a magyar állam keretében látta biztosítottak a horvát autonómia hagyományos intézményeinek fennmaradását, s ezért támogatta a magyar liberális nemesség társadalmi és gazdasági reformprogramjának horvátországi bevezetését. (Šokčević, 2006, 71–75.) Horvátország államjogi elhelyezkedésének kérdése a Habsburg-monarchiában így már a reformkorban kialakította a századfordulőig fennmaradó, közjogi alapú kétpólusú horvát liberális pártrendszert. A politikai magyarbarátságnak a nemzeti liberálisok által meghonosított egykorú horvát elnevezése, a „magyarórság” és az „unionizmus” rendkívül negatív tartalommal töltődött fel, hisz ahhoz gyakorlatilag a nemzeti

önfeladás, a nemzeti érdekek elárulása társult. Az egykorú elnevezésen és a negatív értékítéleten mindmáig a horvát történetírás sem nagyon változtatott. Az árnyaltabb megközelítés jele, hogy Nikša Stančić zágrábi professzor egyik néhány éve megjelent, német nyelvű tanulmányában nagyon találóan hungaroszlavizmusnak nevezte annak a politikai csoportosulásnak a felfogását, amely 1848. évi horvát nemzetgyűlésben a Magyarországgal fennálló államjogi kapcsolat megőrzéséért szállt síkra. (Stančić, 1998, 121–123.)

Úgy hiszem, hogy a 19. században a magyarbarát horvát politikai irányzatot joggal illethetjük magyarón helyett a hungaroszláv jelzővel, hiszen ez pontosabban kifejezi politikai törekvéseinek tartalmát.¹ Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy a horvát nemzet jövőjét nem jugoszláv kontextusban és nem a Habsburg-monarchia ausztrioszláv föderációjában képzelték. Másrészt a magyar államkeret elfogadása korántsem jelentette azt, hogy egyszerűen a magyar politikai szövetségesek megalkuvó kiszolgálói lettek volna, hiszen nem mondtak le olyan alapvető horvát nemzeti célokról, mint az autonómia kiépítése vagy a történeti jog szerinti horvát területek egyesítése. A hungaroszlavizmus politikai koncepciójának hívei nagyrészt arisztokrátákból, nemesi értelmiségiekből kerültek ki. Ebből fakadóan társadalmi téren a magyar liberális nemesség politikai térnyeréséhez igazodtak, s 1848 tavaszán a magyar országgyűlés által kikényszerített szociális és liberális

¹ A hungaroszlavizmus fogalmának megalkotása Horst Haselsteiner bécsi egyetemi tanár nevéhez fűződik, amelyet kettős értelemben alkalmaz. Egyfelől, a magyar orientációjú szláv nemzeti csoportokat jelöli, másfelől az érdekükben fellépő magyar politikai irányzatot érti alatta. (Haselsteiner, 1996, 100–101.) A fogalmat tanulmányunkban Stančić értelmezésével összhangban az előbbi értelemben használjuk.

újítások gyors horvátországi bevezetésétől remélték társadalmi befolyásuk növekedését. A liberális jogkiterjesztő változások támogatása ellenére a hungaroszláv horvát nemesi liberalizmus a márciusi forradalom időszakában nem vált meghatározó tényezővé Horvátország politikai életében, mert ennek az irányzatnak korántsem volt meg az általános társadalmi elfogadottságot biztosító nemzeti legitimitációja. A középkori eredetű magyar–horvát államközösségnek a municipális autonómia modernizált formájában való fenntartását a horvát politikai elit jelentős hányada korántsem találta elegendőnek. (Šidak, 1979, 58–62.)

A két horvát liberális irányzat között az 1848-as forradalom első hónapjaiban került sor teljes szakításra, ami a Magyarországgal való államjogi kapcsolat teljes átalakítását kívánó nemzeti liberálisok átütő diadalát hozta. A hungaroszláv irányzat elvesztette befolyását, vezetői nagyrészt Magyarországra emigráltak. (Košćak, 1950, 41–49.) Ez a belső összeütközés az előjátékát jelentette forradalom idején hatalomra került magyar liberális kormánnyal való konfliktusnak. Noha a magyar liberálisok által a feudális társadalom felszámolására kikényszerített társadalmi reformokkal a horvátok is egyetértettek, az eltérő nemzeti célkitűzések miatt az 1848-as polgári forradalom idején nyoma sincs a horvát és magyar nemzeti liberálisok között a közös elvekből fakadó egymásrataltságnak, valamifajta liberális szolidaritásnak. A forradalom kezdetén a magyar liberálisok által törvénybe foglalt államjogi elrendezés három alapvető eredménye ugyanis elfogadhatatlan volt a horvát nemzeti liberálisok számára:

1. Egységes képviseleti kormányzás kiterjesztése a magyar államterület egészére, amely Horvátországot is magában foglalta.

2. A magyar dominancia intézményesítése a soknemzetiségű Magyarországon.

3. Magyarország szuverén kormányzati önállósága a Habsburg-monarchián belül.

A magyar programmal szemben állított horvát nemzeti liberális alternatíva mindezek tagadást jelentette, mivel az a Habsburg-monarchia kormányzati egységének megőrzését, etnikai alapú föderalizását és a többszintű képviseleti kormányzás bevezetését tartalmazta. Az 1848 nyarától formálódó horvát nemzeti liberális vízió az etnikai alapon föderalizált, képviseleti úton kormányzott Habsburg-monarchiáról lényegében valamifajta válasznak tekinthető a térség nemzeti forradalmi, a német, az olasz és a magyar nacionalizmus által kínált nemzetállami megoldásra, mert egy ilyen környezetben nem tartották lehetségesnek a horvát állami önállóság kiteljesedését és fennmaradását. A német és olasz egyesülés távlatai mellett a horvát nemzeti liberálisok valódi veszélynek az 1848 áprilistól ténylegesen létező magyar nemzeti állam megszilárdulását érezték, hiszen abban látták a Habsburg-monarchia föderalizálásának legnagyobb akadályát. Ennek következménye, hogy 1848 őszén liberális természetjogi érveléssel igazolták a magyar nemzetállam felszámolását célzó horvát katonai fellépést. A liberális tollforgatók a monarchikus katonai-bürokratikus központhoz igazodó Jelačić bán támadását olyan európai jelentőségű, horvát nemzeti háborúvá stilizálták, amelynek célja a monarchia egységének megújítása, a magyar állami különállás felszámolása és az elnyomott magyarországi nemzetiségek szabadságának kivívása, azaz kollektív egyenjogúsításának és nemzeti önállósulásának elősegítése. A katonai győzelem eredményeként a magyar államterületen, etnikai alapon olyan kisállamok megalakulását vizionálták,

amelyek a Habsburg-monarchia többi tartományával közös szövetségi államba fognak egyesülni. Így jöhet létre aztán az új Ausztria, egy olyan föderatív államalakulat, amelyet parlamentárisan kormányoznak, s amely biztosítja a szláv népek nemzeti egyenjogúsítását. (Markus, 2001, 69–86.) Ezek az ausztrorszláv várakozások azonban nem teljesültek. A Habsburg-monarchia 1849 tavaszán abszolutista módon kibocsátott, mindenfajta parlamenti jóváhagyást nélkülöző birodalmi alkotmánya, amely tartalmazta ugyan az ausztriai nemzetek egyenjogúságának és képviselői kormányzásának elvét, a horvát nemzeti liberálisok számára mégis súlyos csalódást okozott. A birodalom etnikai alapú föderalizálása helyett ugyanis ez az új alkotmány a német hegemoniára épülő, a történeti országokat jórészt megőrző, központosított államrendszert hozott. Annyiban figyelembe vette a horvát országgyűlés (sabor) 1848. évi határozatait, hogy kimondta Horvátország államjogi elkülönítését Magyarországtól. De nem valósította meg sem a horvát államterület integritásának helyreállítását, sem a Monarchián belüli délszláv integrációt, a horvátok, szerbek és szlovének egyetlen állami keretben való egyesítését. Sőt a horvát legislatív és kormányzati autonómia hagyományaira sem volt tekintettel. Így csupán egy olyan adminisztratív különállást jelentő horvát–szlávön koronataromány létrehozását helyezte kilátásba, amelynek élére természetesen nem került a horvát tartománygyűlésnek felelős autonóm kormány.

Az oktrojált alkotmánnyal és centralizálásával való elégedetlenség jegyében a horvát nemzeti liberálisok már csak rövid utóvédharcot folytattak, de nem adták fel a föderalizált Habsburg-monarchia ideálját. A forradalmi hullám elültével ugyanis gyorsan kiszorultak

a politikai nyilvánosságból, amikor az 1850-es évek elején mindkét zágrábi liberális újság, a *Slavenski Jug* és a *Südslawische Zeitung* megjelenését betiltották. (Markus, 2001, 199–203.; Švoger, 2002, 137; 44.) Lényegében e két újság a horvát nemzeti liberalizmus születésének a legfontosabb írásos emléke. Ezek arról tanúskodnak, hogy a 48-as horvát liberális generáció látóköre még szinte kizárólag a nemzeti problematikára korlátozódott, és még nem volt elméletileg megalapozott, átfogó liberális eszmerendszere. A szemléleti egyoldalúság jele, hogy társadalmi és gazdasági kérdések iránt alig érdeklődtek. A felszabdult jobbágysággal kapcsolatban a nemzeti öntudat megeremtése, a nemzeti mobilizálásra való felkészítés számított a legfontosabb feladatnak. Számos más liberális alapeszmét is kizárólag csak nemzeti korrellációban értelmeztek. Szemléletük illusztrálására csak két példát említek. Az egyén szabadságát vagy a polgári jogegyenlőséget mindenkor a nemzeti közösség egyenjogúsításával hozták összefüggésbe. A katolikus egyházzal kapcsolatban pedig egyszerre fogalmazták meg a reform és a nacionalizálás igényét. A cölibátus megszüntetésének követelését és a szláv istentiszteleti nyelv bevezetését a görögkeletiek iránti vallási tolerancia jeleként a délszláv összefogás elősegítésére tartották fontosnak. (Markus, 2001, 166–170., 181–186.)

A liberalizmus mint a politikai cselekvés irányítóje 1848-at követően csak az osztrák neoabszolutizmus évtizede után, az 1860-as évek elejétől jelent meg ismét a horvát politikai életben. Ebben az időszakban, amikor a Habsburg-monarchiában áttértek a parlamenti kormányzásra, a liberalizmus lett minden egyes horvát pártalakulás legfontosabb eszmei hivatkozási alapja. Erről az egyik éles szemű kortárs ironikusan persze csak annyit

jegyzett meg, hogy a belpolitikai fordulat után a neoabszolutizmust kiszolgáló horvát politikusok csak patrióta és liberális cégér alatt lehettek szalonképesek a közéletben. (Bogovic, 1861, 7.) A liberális eszmék népszerűsége természetesen visszahatás volt a neoabszolutista modernizációs kísérletre, amely számos korszerű intézmény meghonosítása ellenére a horvátság számos nemzeti, gazdasági és szociális problémáját megoldatlanul hagyta. Az újrainduló nyilvános politikai küzdelmeket elsősorban a nemzeti problematika uralta. Horvátországnak a Habsburg-monarchiában való államjogi elhelyezkedése volt az a kérdés, amely irányzatokra bontotta a magát egységesen liberálisnak valló horvát politikai elitet. Ennek alapján az 1860-as évektől három jellegzetes áramlatot, a hungaroszláv nemesi liberalizmust, a délszláv irányultságú nemzeti liberalizmust és a pragmatikus reformliberalizmust különböztethetjük meg.

A *hungaroszláv nemesi liberalizmus* 1860 után is alapvetően a rendi nemzeti hagyományokból építkezett, és a Habsburg-monarchiához tartozó magyar állami keretben megvalósuló horvát autonómiát tekintette a nemzeti érvényesülés lehetséges formájának. A neoabszolutizmus negatív tapasztalatai, különösen a horvát autonómia gyakorlati felszámolása jelentősen hozzájárult ennek a koncepciónak az újjáéledéséhez. Ez a mozzanat segítette elő, hogy a horvát nemzeti mozgalmat 1848–49-ben meghatározó ausztrioszláv nemzeti liberalizmus számos korábbi nemesi és értelmiségi híve az 1860-as évek elején már a magyar orientáció szükségességét vallotta. „A március előtti idők legszélsőségesebb illírjei közül sokan megváltoztattak nézeteiket és átléptek a magyarbarátokhoz. Varasd megye volt ezeknek a legfőbb gyűlőhelye, s Szlavóniában is ilyen fordulat

történt” – olvasható a horvát pártviszonyokról egy korabeli röpiratban. (*Die kroatische*, 1867, 7.) Mindez azt eredményezte, hogy a nemesi liberalizmus az arisztokraták és közpirtokosok mellett szélesebb társadalmi közegeben is hatott. A polgárság egyes rétegeinek a hungaroszláv nemesi liberalizmus célkitűzéseihez való vonzódását jelezte, hogy a horvát főváros, Zágráb, az 1860-as években mindvégig magyar orientációt követő liberális képviselőt választott a tartománygyűlésbe. (Gross-Szabo, 1992, 250–251.)

A nemesi liberálisok államjogi törekvéseik és társadalmpolitikai elképzeléseik igazolására gyakran hivatkoztak a történeti jogra és történeti intézményekre. Ebből a történeti eszköztárból származó argumentumokkal utasították el az 1860-as évek elejétől az alkotmányos birodalmi centralizmust, hiszen azt vallották, hogy annak elfogadása megszünteti a horvát tartománygyűlés évszázados adó- és katonamegajánlási jogát, s korlátozza az alkotmányos és nemzeti szabadság bástyájának tekintett megyei autonómiát. Erre a legnagyobb veszélyt a központi kormányzattól függő, „a nemzeti erőt bilincsbe verő” hivatalnokrendszer kiépülésében látták. Emiatt az alkotmányos birodalmi centralizmusra is a felülről modernizáló neoabszolutizmus szerves folytatásaként tekintettek, amely a történeti nemzeti jogok ignorálása mellett megzavarta a társadalom természetes fejlődésrendjét. Ennek megnyilvánulásaként tartották számon, hogy az állam „inkonstans elemekre”, főként a mindenkor kormányzattól függő hivatalnokokra és erőszakszervezetekre támaszkodott, s mellőzte a történeti hivatással bíró nemzeti rendek, az arisztokrácia, a nemesség és a polgárság választott tisztségviselőit. (Bogovic, 1861, 67–75.). A birodalmi centralizmusnak tulajdonított

nemességellenesség természetes módon erősítette a magyar liberális nemességgel való szövetkezés megújítását, amelyhez a horvát nemzeti liberálisok hangzatos demokratizmusától való félelem járult hozzá. (*Die kroatische*, 1867, 7.)

A történeti jog érvényesülése a nemesi liberalizmus eszmerendszerében magában foglalta 1848 örökségének vállalását is, amelyet úgy értelmeztek, hogy Magyar- és Horvátország „történelmi jogát összhangba hozta a kor követelményeivel”. (Bogovic, 1861, 8.) A történeti alkotmányosság alapján ismerték el az 1848. évi áprilisi magyar törvények jogérvényességét, abból az alapelvből kiindulva, hogy az alkotmányos úton született törvényeket csak alkotmányos módon, az uralkodó és a nemzet képviselőinek közös akaratával lehet megváltoztatni. Egyúttal a magyar törvényekkel azonos értékű jogforrásnak nyilvánították a horvát tartománygyűlés 1848. évi határozatait is, különösen azt, hogy Horvátország megteremtette kormányzati önállóságát. A magyar és horvát törvények közötti ellentmondást, a ténylegesen megvalósult különválást, oly módon hidalták át, hogy egyidejűleg a Magyarországgal való önkéntes társulás szükségessége mellett szálltak síkra. Az államközösség megújításának célja azonban korántsem csupán a történeti kontinuitás helyreállítása volt, hanem értelmét a jelenbeli közös érdek, az alkotmányos nemzeti szabadság védelme adta. (Bogovic, 1861, 74–75.) Ezért elvben előzetesen elismerték a magyar törvényhozás és végrehajtó hatalom horvátországi illetékességét, s ettől a konfliktuskerülő engedékenységtől várták a 48-as magyar törvények horvát autonómiát érintő rendelkezéseinek a magyar országgyűlés általi jogkiterjesztő módosítását. A horvát nemesi liberálisok közjogi programja 1861-

ben tehát elsősorban az alkotmányos birodalmi centralizmussal szembeni közös védekezés jegyében kapcsolta a Magyarországgal való állami közösséghez a horvát autonómia megvalósulását, alkotmányos képviseleti kormányzását, a Háromegy Királyság² politikai egyesítését és területi integritásának restitúcióját.

A Habsburg-monarchia államjogi problémái mellett a horvát nemesi liberálisok számos más politikai, társadalmi és gazdasági kérdésben is a magyar liberális nemesség által választott elvekhez, megoldásokhoz igazodtak. A horvát államterület lakóit, nemzeti és vallási különbségre való tekintet nélkül az egységes horvát politikai nemzet részének tekintették. A nemesi liberális nemzetfelfogást a szláv szolidaritás és a délszláv integrálódás szempontjai kevésbé befolyásolták. A monarchiai szlávok iránti rokonszenvüket nyilvánvalóan nem erősítette a neoabszolutizmus idején a szlovén és cseh tisztviselők horvátországi megjelenése, akik rontották a nemesi értelmiségiek hivatalviselésének esélyeit. Büszkén idézték fel viszont a nemesi liberálisok a kereszténység védelmében több évszázadon át vérző horvát nemzet mártírúmát. Jórészt ezzel indokolták Horvátország materiális elmaradottságát, és igazolták Nyugathoz tartozását. A jelen megváltozott körülményei ellenére ezekkel a történeti érvekkel is alátámasztották a nemzet vezetésére való alkalmasságukat, elhivatottságukat. (Bogovic, 1861, 76.) Az ilyen jellegű historizálás egyik anakronisztikus eleme világképüknek, amelyet egyfajta provinciális beszűkülés, agrárius szemlélet jellemzett. Gazdasági téren elsősorban a mezőgazdasági termelés feltételeinek korszerűsítését és az agrárpiacon lehetősé-

² Dalmácia, Horvátország és Szlavónia államjogi összetartozásának kifejezésére használatos elnevezés

gek bővítését tartották fontosnak. Az ipari civilizációtól idegenkedtek, s a hagyományos életvitel technikailag korszerűsített formában való megőrzésére törekedtek.

A hungaroszláv nemesi liberálisok az 1860-as években – Magyarországtól eltérően – nem váltak a horvát társadalom vezető csoportjává. Sem az 1861-es birodalmi kormányzati reform időszakában, sem pedig az 1860-as évek közepén az osztrák–magyar kiegyezés előkészítésére összehívott horvát tartományi parlamentben nem szereztek többséget. Politikai súlyukat ekkoriban az növelte meg, hogy az alkotmányos birodalmi centralizmus elfogadása kérdésében kettészakadt az a heterogén nemzeti liberális tábor, amely a neoabszolutizmus szolgálatában állami hivatalt vállaló, nemesi és honorácior értelmiség, a katolikus papság és a polgárság összefogásából jött létre.

A délszláv irányultságú nemzeti liberalizmus 1848 örökségéből vette át a Habsburg-monarchia föderalizálását, újította meg az illírizmust jugoszlavizmusnak átkeresztelő integratív délszláv eszmét, s fogalmazta újra a Háromegy Királyság nemzetállami kiteljesedéséhez szükséges területi restitúció és államjogi emancipáció igényét. A nemzeti liberálisok ideálja egy olyan parlamentáris képviselői állam létrehozása volt, amely egyfelől biztosítja polgár jogbiztonságát, gazdasági érvényesülését, a közéletben való részvételét, másfelől minimalizálja a horvát nemzeti közösség optimális kibontakozását korlátozó idegen és külső befolyást. Az önálló horvát állam létrejöttét a Habsburg-monarchia föderalizálásával kapcsolták össze, de fennmaradásának és jövőjének biztosítékát a délszlávság horvát vezetésű integrálásában látták. A nemzeti liberálisok jugoszlavizmusra ugyanis többek között arra a feltételezésre

épült, hogy a délszláv népek kulturális egységének elősegítése olyan politikai integrációhoz vezet, amelynek révén elhárítható a horvátságot nyomasztó német és olasz gazdasági-művelődési túlsúly, ellensúlyozható a magyar politikai hegemonizmus, és felszámolható a balkáni szlávokat sújtó török elnyomás. A jugoszlavizmus végső célja a délszlávok egészét egybefogó állami közösség kialakulása magában hordozta a Habsburg-monarchiától való különválás lehetőségét. Az idealizált távlati jövő megvalósulásának előfeltétele azonban az önálló horvát állam megeremtése volt, amelynek érdekében a nemzeti liberálisok számára is felértékelődött a történeti jog fontossága, a horvát államjogi hagyomány. A történelem- és társadalomszemléletüket jellemző államközpontú romantikus patriotizmus ugyanis az önálló államiságot állította be mindenfajta haladás előfeltételének és az idegen befolyásnak tulajdonította a horvát nemzeti katasztrófákat, a társadalmi-gazdasági elmaradottságot. A nemzeti liberális interpretációban a korai középkorban Magyarországgal létesült államjogi kapcsolat számított a horvát történelem legsúlyosabb következményekkel járó eseményének, amelynek teljesen félreérthetetlen volt a jelenkori üzenete. Negatív hatásával legfeljebb a germán eredetű feudalizmus horvátországi meghonosodása ért fel, amely felszámolta a szlávság eredendően demokratikus intézményeit, a rendiség behozatalával megszüntette a nemzet egységét, és elősegítette a nemzeti-etlen, a társadalmi haladást gátló nemesség kialakulását. (Gross-Szabo, 1992, 157–166.) A hungaroszláv nemesség, különösen a szlavóniai arisztokrácia elleni verbális hadviselés sajátos jegye a nemzeti liberalizmus politikai eszköztárának, amellyel kimutatták az önálló államiság eszméjével nem azonosuló,

egykor meghatározó társadalmi csoportnak a nemzet vezetésére való alkalmatlanságát. „A dolmányukért nincs szükségünk a dicsőséges és elzüllött nemességre, s idővel úgyis a polgárság fogja lerázni az idegen befolyást, számunkra pedig a parasztság kiművelése jelenti a legnagyobb gondot” – szögezte le magabiztosan a nemzeti liberálisok szócsövének számító *Pozor* egyik 1862. évi programadó írása. (Naše, 1862) Társadalompolitikai törekvéseik középpontjában a nemesi földbirtokosok befolyásának korlátozása, az önálló államiság támaszának vélt művelt, vagyonos középosztály megteremtése állt, amelyhez a természetes szociális hátszínként a felemelkedő parasztság képezte. A széles társadalmi bázisra épülő nemzeti középosztály erősítésének szándéka nyilvánult meg abban, hogy a nemzeti liberálisok a jobbágyszabadság végrehajtásából eredő jogvitákat a parasztok számára előnyös módon szándékoztak rendezni. A nemességgel szembeni kritikai attitűd ellenére az államjogi argumentációban azonban messzemenően építkeztek a rendi nemesi különállás hagyományából.

A közjogi historizálással kialakított nemzeti liberális államjogi doktrína a horvát állam teljes önállóságának kontinuitását hirdette, amelyet mindenkor csak az uralkodó személye kapcsolt össze Magyarországgal vagy az uralkodó ház más országaival. A horvát államjogi törekvések és területi igények alátámasztására ekkor konstruálták a cseh és magyar történeti államjog mintájára a horvát koronaeszmét. Zvonimir király anyagi valóságában nem létező koronájára való hivatkozás egyfelől a magyar–horvát állami összetartozást jelképező magyar Szent Korona elensúlyozására, másfelől a szétagolt horvát területek egységének és a Háromegyház Királyság egyenrangúságának szimbolikus kifeje-

zésére szolgált. (Gross, 2004, 68–70.) Mindezt az 1861. évi 42. tc. öntötte precíz jogi formába, amely széleskörű kormányzati és törvényhozói önállósággal felruházott, történeti és etnikai elvű területi átrendezéssel kikerekített horvát államalakulat létrehozását vizionálta. Noha ez a jogi aktus kimondta a Magyarországtól 1848-ban bekövetkezett különválás jogszerűségét, de egyúttal nyitva hagyta a magyar–horvát állami együttélés föderatív alapon való újratemtésének lehetőségét. Ennek feltétele természetesen a horvát állami egyenjogúság és történeti-etnikai elvű területi restitúció, többek között Fiume és Muraköz átengedésének, a Dalmáciával és Isztriával való egyesülésnek, illetve Bosznia és Hercegovina egyes területei bekebelezésének magyar részről való elfogadása volt. Végül soron a nemzeti liberálisok nyitottsága Magyarország iránt abból az időleges érdektalálkozásból fakadt, hogy mind a magyar, mind a horvát nemzeti liberalizmus államjogi programja ütközött a Habsburg-monarchia alkotmányos centralizációjával. Ennek horvátországi hatása abban nyilvánult meg, hogy a hungaroszláv nemesi és a délszláv irányultságú nemzeti liberálisok között egyetértés alakult ki a birodalmi központi parlament elutasításának ügyében.

A közjogi ellenzékiplatformjára helyezkedő két horvát liberális irányzattal szemben az 1860-as évek első felében bontakozott ki az a *pragmatikus reformliberalizmus*, amely a horvát nemzet szellemi és anyagi előrehaladásának előmozdítására hajlandónak mutatkozott az alkotmányos birodalmi centralizmus nyújtotta keretek között az aktív politikai szerepvállalásra. A nemzeti liberális táborban bekövetkezett szakadás annak a jele, hogy nem maradt visszhangtalan a birodalmi kormány eljárása, amely némi habozás után

az októberi diploma alapján külön horvát udvari kancelláriát és helytartótanácsot állított fel, s ezzel gyakorlatilag Magyarországgal azonos szintre emelte a horvát állami önállóságot. A nem nemesi származású, 1848-hoz sok szállal kötődő liberális jogász és nemzeti költő, Ivan Mažuranić horvát udvari kancellári kinevezése a korszerű intézményi reformok ígéretét és az elmaradt területi restitúció végrehajtásának reményét keltette. (Šidak, 1973, 298–301.) A pragmatikus reformliberalizmus 1848 örökségéből elsősorban az ausztroszlavizmus eszmevilágát vitte tovább. Ezért fogadta el központosított formájában is az alkotmányos Habsburg-monarchiát a horvát nemzeti érvényesülés keretének, nem kérdőjelezve meg a centralizált birodalmi egység, a közös birodalmi alkotmány és a közös birodalmi parlament legitimitását. A történeti-közjogi alapon álló liberális ellenzékét viszont azzal diszkreditálta, hogy azt lényegében olyan retrográd irányzatnak minősítette, amely szembefordult az európai civilizációs fejlődés, a korszerű társadalomszerveződés irányával, mivel a feudális partikularizmus-hoz és a nemzeti elzárkózáshoz ragaszkodik. „Hogyan lehetséges az, hogy a magyarok és mi horvátok dacolunk a koreszmék uralmával és örökre leragadunk Ádám apánknál, tehát az árpádi és zvonimiri jogelvek mellett? Nekünk ezen mielőbb túl kell lépni” – vélekedett gúnyosan a korabeli pragmatikus horvát röpirat a hungaroszláv és nemzeti liberálisok fenntartásairól. (Žigrović, 1864, 76.) Mindenesetre a pragmatikus liberálisok készen mutatkoztak a birodalmi parlamentben való horvát részvételt elutasító, a birodalmi közös ügyek létét tagadó 1861. évi tartománygyűlési határozat felülvizsgálatára.

A passzivitás feladásával és a parlamentarizmust biztosító oktrojált uralkodói rende-

letek, az októberi diploma és a februári pártens törvényesítésével akarták megteremteni az előfeltételét, hogy a horvát alkotmányos autonómiát, annak történeti jog szerinti területi kiterjedését és a birodalommal való közös ügyeinek körét az uralkodóval és a birodalmi parlamenttel való közvetlen megállapodás, „szerződéses alkotmány” garantálja. Noha tisztában voltak azzal, hogy a birodalmi parlamentben a választási rendszer német túlsúlyt teremtett, törekvéseikhez a Monarchia szláv nemzeteivel való együttműködésben reméltek támaszt, s bíztak abban, hogy perspektivikusan fennáll a német dominancia szláv majorizálásának lehetősége. A birodalmi parlament működőképessége érdekében racionális belátással elfogadták a németet mint a soknemzetiségű államalakulat képviselőtestületének tanácskozáására egyedül alkalmas közvetítő nyelvet. (Žigrović, 1864, 12.) A horvát autonómia kiépítése és területi restitúció elérése mellett az alkotmányos birodalmi centralizmussal való horvát kiegyezési hajlandósághoz kétségkívül az adta a legerősebb ösztönzést, hogy annak fennállása gyakorlatilag elhárította a magyar állami önállóság megújításának lehetőségét, amely a pragmatikus horvát liberálisok számára változatlanul a szlávok elnyomásának megtestesítője. Ezt az összefüggést a következőképpen fejtette ki a horvát kortárs: „Nem akarom kétségbe vonni, hogy Ausztria politikája mindenekelőtt a német érdekek jegyét viseli magán; de attól mégsem kell félni, hogy az alkotmányos Ausztria, egysége tudatában az európai kultúra minden tényezőjével felvértezve, valaha is olyan mértékben tudná vagy akarná megkísérelni a szláv elem politikai létjogosultságát elnyomni, amint azt mi a magyarság parlamenti kormánya alatt tapasztaltunk.” (Žigrović, 1864, 10.) A prag-

matikus reformliberalizmus a magyar kérdés rendezésére ezért ellenzett minden olyan megoldást, amely a Habsburg-monarchiában állami különállást eredményez Magyarország számára. Változatlanul azt a 48-as ausztrorszláv elképzelést tekintették mérvadónak, miszerint Magyarország összállami betagolódásának feltétele nem csupán a horvát állami egyenrangúság elismerése, hanem az ország etnikai elvű belső föderalizálása, elsősorban a Szerb Vajdaság és a szlovák területi autonómia létrehozása. (Žigrović, 1864, 93.) A magyar hegemonizmustól való félelem a társadalmi programjuknak is markáns vonása. A megerendszer szakszerűsítésének szándéka és a központi végrehajtó hatalom befolyásának erősítése a megyei igazgatásban főként arra szolgált, hogy a hagyományos uralmi szférában korlátozzák a hungaroszláv nemesség befolyását. Az önálló pártba tömörülő reformliberálisok elsősorban a hivatalnok-értelmiségre támaszkodtak, s két nagy egyház – a katolikus és ortodox – papságát és kisebb nemesi birtokosokat szándékoztak megnyerni, messzemenően felhasználva a rendelkezésükre álló kormányzati-igazgatási apparátust a liberális vetélytársak elnémitására. A birodalmi politika fordulata az évtized közepén azonban nem kedvezett az osztrák orientációjú reformliberalizmus további térnyerésének. (Gross-Szabo, 1992, 175–180.)

Az alkotmányos birodalmi centralizmus kudarca nyilvánvalóvá tette, hogy a Habsburg-monarchia parlamentáris kormányzásához, liberális politikai intézményrendszere megszilárdulásához megkerülhetetlen a magyar korona országai, benne a Háromegy Királyság államjogi helyzetének rendezése. Az alkotmányos dualizmus kilátásai ellentétes hatást gyakoroltak az egyes horvát liberális irányzatokra. A hungaroszláv nemesi liberá-

lisok konstruktív hozzáállással kívánták elősegíteni a Monarchia dualista átalakulását, amelynek érdekében nemcsak folytatni, hanem intézményesíteni akarták a nemzeti liberálisokkal a birodalmi centralizáció közös elutasítása jegyében fogant való együttműködést. A horvát politikai elit meghatározó többségét egyesítő, erős liberális párt létrehozása lebegett előttük, amely az „alkotmányvédő földbirtok” és a nemzeti liberális értelmiség szövetségén alapul. Ennek az egyesült liberális pártnak lenne a feladata, hogy a szélsőségesen német–szláv orientációjú és a megalkuvóan magyarbarát irányzatok ellenében az 1861. évi 42. tc.-ben foglalt elvek alapján létesítsen új törvényes államjogi kapcsolatot Magyarországgal. (Hellenbach, 1866, 19–35.) A hungaroszláv liberális pártfúzió azonban nem jött létre, mert a nemzeti liberálisok nem a Monarchia dualizálására, hanem föderalizálására törekedtek. Ehhez a horvát tartománygyűlésben a parlamenti támogatást egy másik liberális pártszövetségben, az osztrák orientációjú reformliberálisokkal való összefogásban találták meg. Az alkotmányos dualizmus és az állami közösségen alapuló magyar–horvát kiegyezés alternatívájaként kidolgozott horvát nemzeti liberális programnak, amely a birodalom föderalizálásának, a horvát állami emancipációnak és területi restitúciónak az egyidejű elérését tartalmazta, hiányoztak a Monarchián belüli érvényesülés feltételei. A nemzeti liberális többség eltávolodása 1867-ben a magyarokkal való kiegyezés alapjáról, a magyar–horvát államjogi kapcsolat rendezését kényszerpályára állította. A magyar–horvát államközösség eszméjét képviselő nemesi liberálisok ugyanis csak a magyar liberális kormány masszív támogatásával, a nemzeti liberálisok bojkottja mellett szereztek hazai parlamenti többsé-

get. Ennek birtokában, de az 1861-ben meghirdetett elvek korántsem következetes képviselte mellett, hozták tető alá az 1868-as horvát–magyar kiegyezést.

A Magyarországgal való állami közösség elfogadása ellenére a hungaroszláv liberálisok számára sem lehetett természetesen alku tárgya a horvát nemzeti mozgalom olyan alapvető követelése, mint a széleskörű autonómia biztosítása és a történeti jog szerinti horvát területek egyesítése. Ezért a megegyezés tartalmazta az állami szuverenitás részleges megosztását, a horvát politikai nemzet területi különállását és belpolitikai önállóságát, azaz a közigazgatás, a vallásügy, a közoktatás és az igazságszolgáltatás külön horvát törvényhozás és autonóm kormányzati testület általi intézését. A területi restitúciót illetően pedig a Monarchiához tartozó horvát etnikai és területi állomány közel kétharmadát fedezte le az autonómia. Noha ez az új horvát autonómia több és szélesebb körű törvényhozói, kormányzati jogosítványokkal rendelkezett, mint az 1848 előtti horvát rendi hatóságok, vagy amennyit a forradalom alatti ausztrorszláv programok előíranyoztak, a köz-

jogi kompromisszum vállalásával a hungaroszláv nemesi liberalizmus azonban jórészt elvesztette politikai hitelét és hamarosan kormányzati pozícióját is. A horvát nemesi liberálisok kudarcát a magyar kortársak annak tulajdonították, hogy nem voltak képesek olyan reformokat kezdeni, amelyek fontosak Horvátország polgárosodásának, anyagi gyarapodásának előmozdítására. A kialakult államjogi struktúrában azonban a nemesi liberálisok megkerülhetetlen tényezőnek számítottak, mivel ők képezték a magyar–horvát államközösség adott formában való megőrzésének egyetlen szilárd támaszát.

Nemzeti legitimitással bíró, liberális reformokra képes kormánypárt végül az 1870-es évek elején a hungaroszláv nemesi liberálisokkal való pártfúzió, a nemesi földbirtok és liberális hivatalnok-értelmiség összefogása révén jött létre, amelynek eredményeként a horvát autonóm kormányzatban a liberális reformliberálisok szereztek meghatározó szerepet.

Kulcsszavak: *liberalizmus, nacionalizmus, föderáció, nemzetállam-autonómia, magyar–horvát viszony, Habsburg-monarchia*

IRODALOM

- Bogovic, Emerich (1861): *Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien*. Ludwig Gaj, Agram
- Die kroatische Frage* (1867): Historische Skizze der neuesten Zeit. Fr. Suppan, Agram
- Gross, Mirjana (1987): Liberalizam i klerikalizam u hrvatskoj povijesti (19. i početak 20. stoljeća). *Naše teme*. 6–7. 31, 846–858.
- Gross, Mirjana (2004): *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*. Novi Liber, Zagreb
- Gross, Mirjana – Szabo, Agneza (1992): *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Globus, Zagreb.
- Haselsteiner, Horst (1996): Ungarische Nationalkonzepte, die Slaven und der „Austroslavismus“. In: Moritsch, Andreas (Hg.): *Der Austroslavismus. Ein*

- verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar
- [Hellenbach, Lazar Baron-L. B. H.] (1866): *Die Fusion. – Eine Skizze aus dem krotischen Parteileben*. Dr. Ljudevit Gaj, Agram
- Košćak, Vladimir (1950): Madžaronska emigracija 1848. *Historijski Zbornik*. 3. 39–124.
- Markus, Tomislav (2001): *Slavenski Jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret*. Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb.
- Naše Boljarsstvo* (1862): Pozor. 1862. február 1.
- Ress Imre (2004): *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Budapest
- Stančić, Nikša (1998): Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration. *Südostforschungen*. 57, 108–128.

- Šidak, Jaroslav (1973): Ivan Mažuranić kao političar. In: Šidak, Jaroslav: *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*. Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 279–308.
- Šidak, Jaroslav (1979): „Narodna zahtijevanje ” od 25 ožujka – program hrvatske Četrdesetosme. In: Šidak, Jaroslav: *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49*. Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 33–74.
- Šokčević, Dinko (2006): *Hrvati u očima Madara, Madari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko*

Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zagreb

Švoger, Vlasta (2002): *Südslawische Zeitung 1849.-1852. Organ nove epohe kod Južnih Slavena*. Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb

Zigrovic von Pretoka, Franz [Žigrović-Pretočki, Franjo] (1864): *Ueber das Selbstbestimmungsrecht des Königreiches Dalmatien, Croatien und Slavonien*. Eurich, Wien

A CSEH LIBERALIZMUS ÉSZREVÉTELEK OTTO URBAN TANULMÁNYA KAPCSÁN¹

Milan Hlavačka

történész, egyetemi docens, Károly Egyetem Cseh Történeti Tanszék, Prága

Otto Urban (1938–1996) a cseh 19. századra és a liberális eszméknek a cseh nemzeti identitás kialakításában betöltött szerepére vonatkozó gondolatait az 1970-es években fogalmazta meg. Akkoriban Otto Urban egy olyan alapvető módszertani eljárást keresett, melynek segítségével tárgyalni tudja a kapitalizmus hatását a cseh társadalomra. Monográfiája, a *Kapitalismus a česká společnost* (Kapitalizmus és a cseh társadalom) 1978-ban jelent meg, Prágában (Urban, 1978). A művet a történészek fiatalabb generációjának egy része és Urban saját diákjai, akik közé büszkén sorolom saját magamat is, egyaránt lelkesedéssel fogadták. Ugyanakkor szörnyülködést váltott ki azok közt a történészek között, akik az ún. „normalizációs folyamat” hívei voltak. Habozás nélkül ki is használták politikailag, hogy Urban a cseh nemzeti felvilágosodásként, az 1848–49-es forradalomként, a neoabszolutista időszakként ismert jelenségekről üdítően friss nézeteket vallott, illetve a cseh nemzet kialakulásának strukturális felfogását körvonalazta. Harminc év telt el azóta, és mára világos, hogy Urban észrevételei fordulópontot jelentettek a 19. századdal foglalkozó történészek gondolkodásában. Való igaz, állításainak többségét manapság közmegegyezés övezi.

¹ Fordította Scheibner Tamás

Otto Urban módszertanában egyaránt szakítani kívánt idősebb pozitivistá elődeivel, mint amilyen a csehszlovák nemzet politikatörténetének ötkötetes összefoglalását az 1930-as években megíró Zdeněk Tobolka volt (Tobolka, 1932–1937), valamint a marxista dogmatikusokkal. Az utóbbiak az 1950-es évek végétől a rendszer által dédelgetett történeti szintézisprojekten dolgoztak. Ennek utóbb a *Přehled československých dějin* (A csehszlovák történelem áttekintése) című akadémiai kiadvány lett az eredménye, amelynek a 19. századról szóló részét főként az első két kötet szerkesztője, Jaroslav Purš és Jurij Křížek (1958–1960) írta. Otto Urban nagyon nehéz helyzetben találta magát, mind módszertanilag, mind magánemberként, mivel haladó és független gondolkodású marxista történész kívánt maradni, aki egyszerre van belül és kívül. Mindemellett elsősorban a társadalomtörténet hatott rá, nevezetesen Werner Conze *Gesellschaftsgeschichte* paradigmája a *Herrschaft–Wirtschaft–Kultur* hármasra alkalmazva, amellyel a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, heidelbergi egyetemi tartózkodása idején ismerkedett meg. Ugyanakkor tartania kellett magát az előírt „történelmi materialista” terminológiához, időről időre pedig az adott események elvárt, az előfeltevéseket

igazoló értelmezéséhez. Otto Urbannál azonban ezek az értelmezések sohasem súlygyedtek addig, hogy a történelmi folyamatokat leegyszerűsítve, pusztán a társadalmi ellentétekről és az osztályharcról adjanak számot. Gondolkodásának végeredménye egy a 19. századi cseh történelemről kialakított új, optimista és rendszeres (vagyis gazdaság-, társadalom- és politikatörténetileg rendszeres) felfogás lett. Ez a társadalom és az állam kölcsönhatását, valamint a liberális eszmék elsődleges szerepét hangsúlyozta a modern, művelt, magabiztos strukturált nemzet kialakításában, amely mélyen gyökerezik Nyugat-Európa társadalmi és politikai hagyományaiban, illetve amely jelentősen gazdagodott a huszadik század fordulóján, és elkezdett saját független államiságára reflektálni. A 19. századi cseh történelemről kialakított felfogása így nem más, mint a liberális kapitalista gazdaság és a nacionalizmus által szorongatott későfeudális falusi-városi társadalom hanyatlásának koncepciója. Ez a történet a cseh társadalom gazdasági, szociális és politikai struktúrájának átalakításáról és a német társadalommal szembeni emancipációjáról szól.

Otto Urban eszmefuttatásai közül a legutóbbi, amelyről tudok, szintén e „cseh csodát” tárgyalja, és a liberalizmusnak a történelmi Csehország területén elért legnagyobb sikereit modellértékűen mutatja be (Urban, 2005). Mégis, mikor elolvastam, egy banális kérdés merült fel bennem, amely mindig is ott lógott a levegőben, de Urban elképzelése a liberalizmus határtalan sikeréről nem válaszolja meg kielégítő módon. Az égető kérdés a következő: Hogyan lehetséges, hogy a cseh társadalom ilyen egyedülálló civilizációs sikereket ért el a történelmi Csehország területén, még a német társadalomhoz viszonyítva is, míg a cseh nemzeti liberális politikusok, amennyi-

ben politikai programjuk fő irányelve a modern, függetlenül kormányzott, a modern államiság elveire alapozott és állami jogaiiban helyreállított, a Habsburg-monarchián belüli Bohémiai Királyság lett volna, teljes kudarcot vallottak? Más szóval, miért nem valósult meg a liberális időszakban a háromosztatú államközösség, és a cseh nemzeti liberális politikusok miért szenvedtek oly sok vereséget az „új Ausztria” létrehozásakor?

Úgy tűnik számomra, hogy a választ e paradoxonra egy olyan területen találjuk, amelyet Otto Urban nem vizsgált tanulmányában, és amelyet most röviden be fogok mutatni. Urban 1978-as előadása óta a liberális polgári társadalom eredete a történelmi Csehország területén 1848 után már első pillantásra láthatóan gyakori, ismert és kedvelt témája a cseh történetírásnak. Ugyanakkor mégiscsak azt állítom, hogy ez egy olyan téma, amelyet egyoldalúan értelmeztek, és teljesen még nem merítették ki sem a rendszerességet, sem a módszertant tekintve. Igaz, az utóbbi években megjelentek olyan tanulmányok és monográfiák, amelyek átfogó levéltári, elsősorban helyi kutatásra alapozva igyekeznek még jobban tisztázni a polgári társadalom eredetéről alkotott általánosan elfogadott tételket. E tanulmányok szerzőinek többsége egy fiatalabb kutatógeneráció képviselői, és jellemzően nem prágaiak, vagy éppen külföldről érkeznek.² A jelek szerint egyöntetűen elfogadják, hogy bizonyos liberális és nemzeti pol-

² Az alapvető módszertani vázlat a helyi igazgatásról szóló irodalom áttekintésével együtt megtalálható Lukáš Fasora és Pavel Kladiwa tanulmányában (Fasora – Kladiwa, 2004). A társadalmi struktúra, a finanszírozás és az önkormányzati testületek napirendjeinek elemzése többek közt a következő monográfiákban és tanulmányokban található: Kladiwa, 2004; Fasora, 2004a, 2004b, 2004c; Malík, 1997; Tošnerová, 2000; King, 2002; Hlavačka, 2006.

gári viselkedésmódok a 19. század második felében egy igen hosszú folyamat eredményeként alakultak ki, s számos fejlődési irány keveredett és egészítette ki egymást bennük. Ezek egyike a cseh nemzet képviselőinek politikai tevékenységével és politikai kultúrájával áll összefüggésben, és, ami a külsőségeket illeti, a birodalmi és területi törvényhozásban és a parlamenten kívüli tevékenységekben jelenik meg. Az alkotmányos harcokkal, politikai pártokkal és programjaikkal foglalkozó kutatás máig erre összpontosít leginkább, a politikailag legaktívabb személyek életrajzai mellett. A cseh társadalom gazdasági emancipációja – amely a 19. század végén érte el csúcspontját a cseh középosztály és gazdasági elit kialakulásával – jelentette és jelenti továbbra is a fejlődés második irányvonalát. Azonban a gazdaságtörténet módszertana úgy kezeli a polgári és kapitalista üzletvezetés tárgyát, mintha az eleve elrendelt lenne, és nem szentel különösebb figyelmet a fejlődés finom árnyalatainak. Csak mostanában kérdőjelezte meg és próbálta kutatás tárgyává tenni több tanulmány is ezt a tételt.³ A történelmi Csehország területén a polgári társadalom kialakulásához vezető harmadik összetevő a sok-sok egyesület tevékenykedése, amelyek a nemzeti közösség polgári potenciálját igyekeztek kiteljesíteni, és elősegítették, hogy a közös, többnyire nem politikai, fogyasztói, kulturális és gazdasági érdekeik alapján összejöjjenek a legelkötelezettebb polgárok. A polgári kezdeményezések e széles skálájának átfogó feltérképezése még várat magára. A liberális időszakban „nemzeti csodaként” emlegetett folyamat velejét azonban a negyedik irányvonal adja, amely a helyi, regionális és az országos szinten működő önkormányzó testü-

³ A gazdasági hatással rendelkező önkormányzati testületekről lásd Tomáš Jiránek (2004) könyvét.

tekhez kapcsolódik. Ezek sokrétű tevékenysége áthatotta a nehezebben észlelhető, de kialakulóban lévő magabiztos polgári élet területét, amely a birodalmi parlamentben vagy a cseh országgyűlésben folytatott küzdelmeknél nem kevésbé fontos, valódi „harcok” színtere volt. Ezek a napi csatározások, viták és kiegyezések minden jel szerint politikai töltetűl mentesek voltak, mégis egyaránt hozzájárultak a modern polgári viselkedésmód és a modern polgári infrastruktúra létrejöttéhez. Ezek az önkormányzati testületek meglehetősen változatosak voltak, olyan tevékenységi köröket egyesítve, mint a közbiztonság megteremtése, a nemzeti iskolák, az utak, a közművezetékek, a menhelyek és egészségügyi intézmények felépítése, a tűz- és viharkár elleni biztosítás megszervezése, a folyószabályozás, a mérnöki munkák irányítása, valamint a közös földterületek és tulajdonok gondozása. A cseh helyi törvényhozás az egyes közösségeket sokféle felelősséggel és kötelességgel ruházta fel, nevezetesen: 1.) a köztulajdonok irányításával, 2.) a személyek és tulajdonuk védelmezésével, illetve a városi és vidéki rendőrkörzetek felállításával, 3.) az utak fenntartásával, 4.) a piacok felügyeletével, 5.) egészségügyi felügyelők alkalmazásával, akik a közösség tisztaságát, az ivóvíz minőségét, a szennyvízcsatorna-hálózatot, a temetőket és az állatállomány betegségi arányszámait ellenőrzik, 6.) erkölcsrendészet felállításával, 7.) a szegények támogatásával és a jóléti kiadások felügyeletével, 8.) az épületek ellenőrzésével, 9.) a tűzoltóság működtetésével, 10.) a közösségen belüli viták rendezésével, 11.) az elemi és középiskolák igazgatásával és 12.) az ingóságok cseréjét szolgáló aukciók szervezésével. Ezek mind olyan tevékenységek, amelyek iránt a magántőke és a magánszemélyek korábban nem nagyon érdeklődtek, mert je-

lentős anyagi befektetést igényeltek, míg megtérülésük bizonytalan volt. Végül is azonban az önkormányzati testületek és döntéshozatali eljárásmodjajaik közvetítésével, és különösen a rendelkezésükre álló állami források által (1890 után a *Zemská banka pro království České*, vagyis a Cseh Királyság Országos Bankjának is köszönhetően) lehetővé vált, hogy a polgári terület finanszírozását vonzóbbá tegyék a magánszektor számára. Ez ahhoz vezetett, hogy még üzleti versengés is kialakult, amely azon a meggyőződésen alapult, miszerint a szorgalomnak és a közpénzeknek a közösség, a megye és az ország egészének előnyét és jólétét kell szolgálniuk. Ez az önrendelkező fejlődési irány képes volt a polgári viselkedésmódot hamar elterjeszteni a lakosság széles rétegeiben, és megteremtette a közös felelősség- és kötelezettségvállalás tudatát. Végül is, először, ez a viselkedésmód valóban önkéntes és tudatos többségi döntésen alapult, amelyek nyilvánosan közzétett vélemények és különféle érdekek többé-kevésbé átlátható versenyének eredményeként születtek. És az önrendelkezés e területe biztosította a gazdasági, társadalmi és oktatási „cseh csoda” alapját.

Felteszem továbbá, amit Urban tanulmánya jelez, de nem hangsúlyoz, hogy a klasszikus liberalizmus a 19. század vége felé egy ideológiailag, politikailag és gazdaságilag, sőt erkölcsileg is csődöt mondott, fáradt erővé vált. Csak az elektori szabályozás megváltoztatása és a liberalizmus gazdasági összeomlása után képesek végül az osztrák konzervatívok a német minta alapján modern szociális törvényhozást teremteni. Számukra – a liberális doktrínák ellenében – az egyik legfontosabb kérdés a társadalmi béke elérése volt. Az Eduard Taaffe gróf körül kialakított konzervatív kormány és nem a liberálisok alatt

vált csak a szociálpolitika a nemzeti politika részévé Ciszlajtániában is. A szegénység és nyomor szabályozása az akkoriban a Lajtán innen tarka képet mutató konzervatív erők kiemelkedő eredménye volt: kiigazították a liberálisok gazdasági és jogi normáit, amelyek a múltba tűntek. Javító hatású üzleti szabályozásaik az 1890-es évektől úgy küszöbölték ki a liberalizmus melléfogásait, hogy tisztességes megélhetést engedtek. Akkor avatkozott be az állam először a termelési eszközök tulajdoni viszonyaiba és a szállítási infrastruktúrába. Különösen az összefüggő hálózatoknak, mint amilyen a postai szolgáltatás és a vasút, kellett egységként működniük a társadalom egészét szolgálva. A közérdeket akkoriban elsősorban a konzervatívok, nem az individualista liberálisok hirdették.

A nemzeti mozgalmak és nyelvi-kulturális követeléseik több elismerést kaptak az 1870-es évek elején, az első osztrák konzervatív klub elnökének, Sigmund Hohenwart grófnak rövidre szabott, a Jog Pártja fémjelzte uralma alatt, illetve az 1870-es években, amikor Taaffe konzervatívjai voltak hatalmon, akikhez a cseh városi elit és a cseh konzervatív nagybirtokosok is tartoztak. Ennek bizonyítéka a hivatali érintkezésnek az oktatásban és az önkormányzatokban a nemzeti nyelvek javára történő szabályozása. A figyelem, amit Urban a középiskolák számának és a Prágai Egyetem megalapításának szentel, teljesen jogos, csak hogy ez ugyancsak az 1879 és 1893 közötti konzervatív időszakhoz kötődik, nem a liberálisokhoz. Összefoglalva: egy cseh liberális könnyen szót érthetett egy osztrák konzervatívval, de egy osztrák liberálissal soha. E cseh és német liberálisok között lévő „félreértésre” vagy látszólagos paradoxonra is hiába keresnénk választ Urban tanulmányában.

A Habsburg Birodalomban az 1848–49-es forradalmat követő évtizedek, ahogy Urban műve hangsúlyozza, döntő jelentőségűek voltak a modern oktatási rendszer bevezetése szempontjából. Egyszerűen azt lehetne mondani, hogy ami valamikor Mária Terézia alatt kezdődött, csak a liberális időszakban érett be. A Hasner-féle oktatási törvény a liberális államot hatékony adminisztratív eszközökkel látta el ahhoz, hogy ezt a bizonyos „terezianus látomást” mindenképp bevezethesse a társadalom életébe. Amint a konkordátumot eltörölték, az egyháznak csupán az erkölcsi és vallási nevelés kötelessége maradt. Az oktatógárda végül igazi társadalmi osztállyá vált, mivel a fent említett törvénycsomag rendszeres jövedelmet és megfelelő tanárképzést biztosított számukra. Más szóval: az 1860-as és 1870-es évek fordulójától a vidéki lakosság nem úgy nézett többé a tanárra, mint még egy méltatlan szájra, amit etetni kell, s akinek valóságosan koldulnia kell *sobotoles*-ért (szombati ételfejadagért) a közösségben. A megyei oktatási bizottságok ellenőrizték a tanítás színvonalát és az oktatók rendszeres díjazását. Egy tanárnak jóformán nem kellett az anyagiak miatt aggódnia, és megbecsült személlyé vált, alanyi jogú nyugdíjjal. A szülők lassan megértették, hogy gyermekeik taníttatása jó családi befektetés, talán a legjobb, amit elérhetnek. Még a legkevésbé elkötelezett községeket is sikerült végül szankciókkal rákényszeríteni, hogy a tanárok számára tiszteletet parancsoló anyagi feltételeket biztosítsanak foglalkozásuk gyakorlásához. Az iskolaépítés és az iskolák felszerelésének, valamint a rászoruló szülők tandíjmentességének biztosítása ekkor az egyház vagy az arisztokrácia karitatív tevékenységéből közfeladattá vált. Vagyis, ezek szerint, a centralista liberális-alkotmányos állam megértette, hogy mint fontos ideológiai

és nevelési eszközt nem adhatja át az oktatáspolitikát semmilyen önrendelkező országvezetésnek. S valóban, mintha nem is volna individualista liberális állam, hirtelen ismét csak felügyelni akarta az iskolapolitikát, és jogilag megrendszabályozni egy olyan illiberális elv nevében, mint amilyen a gyermekek és fiatalok egységes oktatási rendszerének követelménye. Ugyanakkor, mivel ez az állam valójában saját liberális árnyékát átlépni nem kívánta, csak *látszott* illiberálisnak. Az 1860-as évek vége felé az iskoláztatást és oktatást az államigazgatás újra be akarta kebelezni, nyilvánítva azok kiemelkedő fontosságát az állam számára: ez, ami a külsőségeket illeti, a központi (ciszlajtániai) kulturális és oktatási minisztérium helyreállításában mutatkozott meg. Másfelől azonban ezt a politikát egy darabig nem kényszerítették ki, és nem körvonalazták pontosan, s azt a meggyőződést, hogy az iskolák hasznosak az államnak, nem támogatták meg a leglényegesebb szociális intézkedéssel, nevezetesen az elemi és az általános iskolák tandíjának eltörlésével.

Mialatt a liberális állam és a közösség az 1860-as évek végéig egyaránt az iskolához való legmegfelelőbb viszonyt keresték, a nemzeti, és ez esetben elemi iskolával az egyház már rendezte viszonyát. Amint a nemzeti nyelv, és így a nemzeti oktatási rendszer összekapcsolódott az egyház egyszerre valóságos és szertartásos áldásával és az újonnan alapított helyi önkormányzattal, a nemzeti emancipáció döntő szakasza szintén elérkezett. Ily módon a nemzeti identitás megteremtéséhez megtalálták a legrovidebb utat, hiszen egyetlen világi uralkodó – ez esetben az osztrák abszolutista, majd neoabszolutista és végül liberális állam mindenkori képviselője – sem merete soha vitatni a nemzeti nyelven folyó oktatás értékét. Vagyis a központosító és liberális természetű

állam paradox módon elősegítette az egyház és a nemzeti oktatási rendszer kapcsolatának megteremtését, s így több évtizeddel meghosszabbította a vallásosság dominanciáját.

Végezetül, Urban tanulmányából, úgy tűnik, hiányzik a világos álláspont a liberalizmus gazdasági kifáradásának vagy éppen gazdasági összeomlásának kérdését illetően is. Az igazi zabolázatlan gazdasági liberalizmus vége az 1870-es évek nagy gazdasági válságával érkezett el. Ráadásul a gazdasági liberalizmus e látványos összeomlásán kívül a liberális tantételek és a liberális gyakorlat is elvesztette hitelességét, például az összefüggő szállítási hálózatok (vasutak) és a kommunikációs hálózatok (posta, telegráf, telefon) kialakítása és működtetése következtében. E legelső összefüggő kommunikációs hálózatok rámutattak a liberális értelemben vett gazdasági rendszer

buktatóira. Egyfelől a gazdasági liberalizmus valóban gazdasági és technológiai hajtóerőt jelentett gyors létrehozásukhoz, másfelől viszont a hálózatokat felépítő, birtokló és működtető magáncégek rendszere mégiscsak drágán, kis hatékonysággal, bonyolultan és a modern, mozgékony közönség számára veszélyesen tudta üzemeltetni azokat. E hálózatok nacionalizálása, vagyis egyesítése egyetlen szervezeti boltozat alatt, egész egyszerűen a liberális értelemben vett rendszer elleni nyers, a közjó érdekében történő állami beavatkozásként lehet értelmezni. Az állam beavatkozása beharangozta és szimbolizálta a gazdasági és politikai liberalizmus uralkodásának végét, elméletben és gyakorlatban egyaránt.

Kulcsszavak: *történetírás, marxizmus, kapitalizmus, liberalizmus, nacionalizmus, Csehország*

IRODALOM

- Fasora, Lukáš (2004a): Představitel obecní samosprávy. Příklad Rudolfa Rohrera. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, J. – Malíř, J. (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno, 124–39.
- Fasora, Lukáš (2004b): Správa města Brna v přechodu mezi „honoracním” a „výkonným” typem v letech 1850–1905. *Časopis Matice moravské ročník*. 4, 77–91.
- Fasora, Lukáš. (2004c): Vztah komunálních elit k otázce modernizace obecní infrastruktury na příkladu brněnské aglomerace v letech 1880–1914. In: Čechurová, Jana – Štaif, Jiří (eds.): *K novověkým sociálním dějinám českých zemí. VI. Sociální dějiny dnes*. Karolinum, Praha, 193–208.
- Fasora, Lukáš – Kladiwa, Pavel (2004): Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1918. Koncept a dílčí výsledky výzkumu. ECH. 4, 796–827.
- Hlavačka, Milan (2006): *Zlatý věk české samosprávy: samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Libri, Praha
- Jiránek, Tomáš (2004): *Projekty hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komonách v českých zemích 1850–1918*. Univerzita Pardubice, Pardubice
- King, Jeremy (2002): *Budweiser into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton University Press, Princeton
- Kladiwa, Pavel (2004): *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913. Komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Spisy Filozofické fakulty ostravské univerzity, Ostrava
- Malíř, Jiří (1997): Nacionalizace obecní samosprávy a limity demokracie před rokem 1914 na příkladu Moravy. *Documenta Pragensia*. XIV. 73–94.
- Purš, Jaroslav – Křížek, Jurij (1958–1960) *Přehled československých dějin* (I–II.). Praha
- Urban, Otto (1978): *Kapitalismus a česká společnost: K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Svoboda, Praha.
- Urban, Otto (2005): Czech Liberalism, 1848–1918. In: Dénes Iván Zoltán (ed.): *Liberty and the Search for Identity: Liberal Nationalism and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest–New York, 273–307.
- Tobolka, Zdeněk (1932–1937): *Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby I–IV*. Československý Kompas, Praha
- Tošnerová, Marie (2000): Beraun – Im Sog fortschreitender Modernisierung. In: Urbanitsch, Peter – Stekl, Hannes (eds): *Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 137–170.

Tanulmány

KOPONYAÁBRÁZOLÁS A MŰVÉSZETBEN

Pásztor Emil

az MTA rendes tagja, professor emeritus
epasztor@iif.hu

A koponyaábrázolások művészetekben történő vizsgálatához a jelenkori emberi koponya alakjára és funkcióira vonatkozó néhány természettudományos adatot kell ismertetnem. A koponya fejlődéstörténete ugyanis megszabja a megjelenítés kereteit, a funkció ismerete pedig a szerv jelentőségének, fontosságának mértékét jelöli meg.

Az emberi koponya evolúciós fejlődéséről

Az emberfélék (Hominidae) családjában a *Homo erectus* idején (1,6 milliótól 250 ezer évvel ezelőttig terjedő időben) történt egy nagyon gyors evolúciós fejlődés a *Homo* ágazatban, amely nagyméretű strukturális és funkcionális változásokat jelentett az agyban. Tömegesen jelentek meg az ún. *interneuronok*, azok az újabb idegsejtek, amelyek a korábban kialakult idegsejtek közé épültek be. Emellett az idegsejtek nyúlványaira egy zsírszerű anyag (mielinhüvely) alakult ki, amely az idegsejtnyúlványok szigetelésével az idegingerület haladásának sebességét növelte. Az agy tömegének megnövekedését és alakjának végleges kialakulását a koponya alaki változása híven követte.

Az ember húsz-huszonöt éves korában, az agy fejlődésének befejeződésekor, a koponya növekedése is leáll. Az agy és a koponya evolúciójának ezt a menetét gének és génmutációk, valamint környezeti hatások irányítják (Hámmori, 2006). Az emberi koponya alakját találóan határozta meg az újkor hajnalán Andreas Vesalius (1499–1550),¹ miszerint a koponya egy kétoldalt enyhén benyomott, elől és hátul kiöblösödő gömbhöz hasonlít.

A koponya funkcióiról

A koponya két főrésze az agykoponya és az arckoponya. Az agykoponya tokot képez az agy védelmére, az arckoponyában lévő alkalmas mélyedések az érzékszerveket védik, és a tápláló-légzőkészülék kezdeti részét képezik. A koponyaalap vastagabb csontjai a vérképzésben is részt vesznek. A koponya

¹ A modern orvostudományt 1543-tól számítjuk, amikor a németalföldi orvos, Andreas Vesalius hétkötetes munkája, az első emberi anatómiakönyv *De Humani Corporis Fabrica* címen megjelent. Vesalius boncolásai és irányítása alapján a rajzokat Stephan van Calcar, Tiziano tanítványa készítette, a kiadó Johannes Oporius volt Baselben.

egyes csontjai passzív mozgásszervül is szolgálnak, mert a csont érdes felszíne vagy kiemelkedése a táplálék megragadásához és a rágáshoz szükséges izmok összehúzódásához a fix állapotot szolgáltatja.

Amikor a művészeti alkotásokban a koponya ábrázolását vizsgálom, csupán azt keresem, hogy milyen elv, megfontolás vagy filozófia vezethette az alkotó művészt, hogy koponyát ábrázoljon műalkotásában. *A koponya ábrázolása a művészetekben* címmel 1995-ben már tartottam egy előadást az Európai Idegsebészeti Kongresszuson,² és dolgozatom jelent meg a LAM-ban (*Lege Artis Medicinae*).

Koponya az indiai hitregékben

A hindu művészet a világ egyik legnagyobb vallásának, a hinduizmusnak a produktuma. A hinduizmus nyitott vallás, hosszú, lassú fejlődés eredménye, sok idegen vallást és hitételt engedett be, és képes volt azokat be is olvasztani. Ezért sok mítosszal (hitregével), legendával rendelkezik.³ A hinduizmusban nincs térítő szándék, Indián kívül a gazdasági és kulturális kapcsolatok révén terjedt el. Toleranciája és asszimilációs képessége igen erős. Puskás Ildikó (1984) megfogalmazása szerint: „Fennmaradásában, amikor átmenetileg a heterodoxiák látványos térnyerése háttérbe szorította, vagy amikor az iszlám hódítóként megjelent; kiteljesedésében ugyanezen ténye-

zők hatottak. Még most is van ereje új elemeket beolvasztani... a hinduizmus nem egyszerűen vallás, hanem annál sokkal komplexebb, átfogóbb jelenség”, a hindu életforma szabályozója. Az ind panteonban számtalan isten, istennő, félisten, inkarnáció, bódhiszattva, démon, hős, hegyek, folyók, tavak istenei és egyéb személyiség, állatistenségek foglalnak helyet. Az aktuálisan betöltött funkciójuk alapján további elnevezések bonyolítják a helyzetet.⁴ Az istenek néha életkoruk periódusa szerint is más-más nevet kapnak. Sívának az upanisadokban 1008 nevét és jelzőjét sorolják fel. Siva egyik neve Kápálin, ami „koponyával díszítettet” jelent. A sokistenhívő vallás ellenére az indiai egyén úgy fordul valamely istenhez, mint az egyetlenhez.

A hindu mitológia anyagát tartalmazó írások az i. e. v. században álltak össze, de képekkel illusztrált kéziratok csak az i. sz. IV. században terjedtek el. Az istenségek művészi ábrázolását késleltette az a tény, hogy a hinduizmusnak nincs olyan központi alakja, aki a hittételek alapelveit előadta volna (mint a judaizmusban, a kereszténységben vagy az iszlámban), ezért sem szigorúan meghatározott hitvallás, sem papi hierarchia nem alakult ki. A hinduizmus egyik főirányzatában, a saivában a pusztító és teremtető aspektusok összekapcsolódása jellemző, de Siva pusztító aktusai (minden kalpa végén)⁵ szükségképpen

² Az Európai Idegsebészeti Társaság (EANS) vezetősége felkért, hogy a Berlinben, 1995-ben rendezendő kongresszuson egy szekciót szervezzek: *Idegsebészet és művészet* címmel. A világ elismerten legjobb idegsebészei közül előadásra kértem fel hat kollégát, akiknek művészeti érdeklődését jól ismertem (azért is a legkiválóbbak közül válogattam, hogy eleve kizárjam az esetleges támadást: „akik nem tudnak operálni, azok művésztől beszélnek”). A szimpóziumnak nagy sikere volt.

³ A hinduizmus Buddhát a hindu Visnu isten kilencedik inkarnációjának tekinti.

⁴ Példának említeném, hogy a Bhagavad Gítá 10. tanításában a Magasztos ismerteti számtalan saját nevét az aktuális funkciójának megfelelően: „Fürtöshajú vitéz tudd meg, / minden lény lelke én vagyok, / én a kezdet, az ételsors, / de az ember halála is. / Az Áditják között Visnu, / a fények között a Nap vagyok, / Marutok között Maricsi, s fent, / a csillagok között a Hold. / Száma-Véda a Védák között, / Indra az Istenek fölött, / érzések között a higgadt ész, / s az érzés mindenben, mi él.”

⁵ Kalpa (rend, törvény) a hindu mitológia időszámítása. Egy Brahmá nap és éj = 24 ezer isteni év = 8640 millió emberi év. A Brahmá év után új kalpa kezdődik.

megelőzik a teremtés cselekedeteit. Síva zárándoklását és aszkétaságát is hitrege alapozta meg.⁶

Az indiai mitológiában nagy szerepet játszik az emberi koponya. A hindu ikonográfiában az alábbi tárgyakat találjuk, amelyek emberi koponyából készültek: 1.) teljes koponya, *kápála*; 2.) koponyák összefűzött lánc, *kápálamalin*; 3.) evő- és ivóedény, valamint ételmet gyűjtő kerek vagy ovális edény (koponyatetőből, szintén *kápála*); 4.) bunkósbót (ami egy alkar vagy lábszárcsontból készült és a végébe koponyát erősítettek az öreglikon keresztül, *khatvanga*). Ilyen bunkósbótot csak a régmúltban használtak, ma fából faragott bót helyettesíti; 5.) dob (*damaru*, egy homokórához hasonló zeneszerszám, amelyet két koponyatetőből állítottak össze. Két koponyatetőt a domború felszínükkel egymáshoz erősítettek, nyitott oldalukon pedig bőrlemezket feszítettek rájuk. A szerkezethez szíjjal golyócskát erősítettek. A dobok rotálására a golyó hozzáütődik a bőrhártyákhoz, és doboló hangot ad.); 6.) koponyatetőből kivágott amulett; 7.) koponyával ékesített fejdísz.

Vajon a hindu mitológiában miért olyan jelentős a koponyaábrázolás? Ebben feltétlenül szerepe van magáról a halálról alkotott felfogásnak, a halottkultusz szerepének a hindu életformában. A hindu hittételek a halált a létezés természetes részének tekintik: születés, halál, újraszületés természetes módon követik egymást. A haláltól nem kell félni, a halottat pedig megfelelően kell kezelni. A veszélyt vagy halálos életveszélyt jelentő jelzést: koponya az alatta keresztbe tett lábszár-

⁶ Az ötfejú Brahmá súlyosan megsérti Sívát születése titkának feltárásával. Ezért Síva levágja Brahmá fénylő fejét. Brahmá megátkozza Sívát, zárándoklára kötelezi, és elválaszthatatlanul kezébe ragad a levágott fej. Síva csak a szent folyóban, a Gangeszben történő megtisztító fürdővel szabadulhatott meg az átoktól.

vagy alkarcsontokkal, a hindu mitológiában nem találtam. Más társadalmakban és nálunk is a „koponya a csontokkal” az elmúlást szimbolizálja, halálos életveszélyre figyelmeztet. A hindu mitológiában a koponya nemcsak az erőszakot, a rosszat jelenti, hanem pozitívumként a teremtés ciklusát megelőző, azt előkészítő szakaszt is.

Mivel az indiai művészi alkotásokban Síva főisten attribútumaként⁷ találunk leggyakrabban koponyát, vizsgálataimat Sívával, az univerzum pusztító és teremtmő erőinek megtestesítőjével kapcsolatban végeztem.

Az Elefanta-szigeti Síva-szentély

A VII–VIII. században faragták ki a Sívának szentelt Elefanta-szigeti (régi nevén Garapuri) barlangtemplomot. India spirituális energiájának ezen művészi megnyilvánulását ma a világörökség kincsei közé sorolják. A szentélyegyüttesben elsősorban Sívával és feleségével, Párvatival kapcsolatos hitregék kerülnek művészi megfogalmazásra. Ezt a műalkotást, életem nagy élményeként magam is megcsodálhattam, és a látottak leírásaként a koponya ikonográfiai alkalmazását szeretném bemutatni. Síva, a hindu „istenháromság” (Brahmá, Visnu, Síva) tagja, az indiai mitológiában legtöbbször koponyával „ékesítve” szerepel.⁸ Kétértelmű természete (az iszonyú és rosszindulatú, a pusztító, a rombolás kérlelhetetlen

⁷ Az attribútum (latin, jelző) legáltalánosabb értelmében valamely tárgynak olyan lényeges tulajdonságát jelenti, amely nélkül a tárgy nem képzelhető el. Vallási vonatkozásban főleg istenek, szentek jelvényeit jelenti. Utalhat valamilyen történeti eseményre, mítosra is.

⁸ Síva első számú istenségi pozícióját egy mitológiai történet magyarázza: Visnu és Brahmá az elsőségért folyó évezredek harcukban egy fényes oszlopot követtek. Egyszer csak megjelent előttük Síva, mert az ő lingamja (a férfi nemzőerő jelképe) volt a fényes oszlop. Ezzel az istenek harca is megszűnt, Sívát pedig elismerték első számú istennek.

megtestesítője, valamint a segítő és jóindulatú, az építő és újjáteremtő) mind neveiben, mind a róla szóló történetekben megnyilvánul. Síva mitológiai szerepét jól demonstrálják az Elefanta-szigeti barlangok művészi alkotásai.⁹

A legszebb, a központi (Mahesa-murti) barlang, amely egy 40×40 m alapterületű és 5 m magas, hatalmas barlang, amelyben hat sorban áll, összesen harminchat oszlop „tartja” a mennyezetet. Mindezt a sziklák kivésésével, eltávolításával hozták létre. Az oszlopokon, a barlang falainak sík felületén, valamint bemélyedő fülkékben különülnek el a szoboregyüttesek, amelyek a Gupta-kor stílusjegyeit viselő sziklaépítészeti reprezentálják (rock-cut architecture), önmagukban is óriási szobrászati teljesítményt hordozva. Ezt a Sívának szentelt barlangszentélyt angol szakemberek „az indiai művészet leghatalmasabb alkotásának” nevezték el.¹⁰

Sorba vesszük a barlangszentély szoborcsoportjait a koponyaábrázolások hangsúlyozásával:

A • Táncoló Síva (Síva Natarádzsa) a táncosok királya közel három és fél méteres alak,

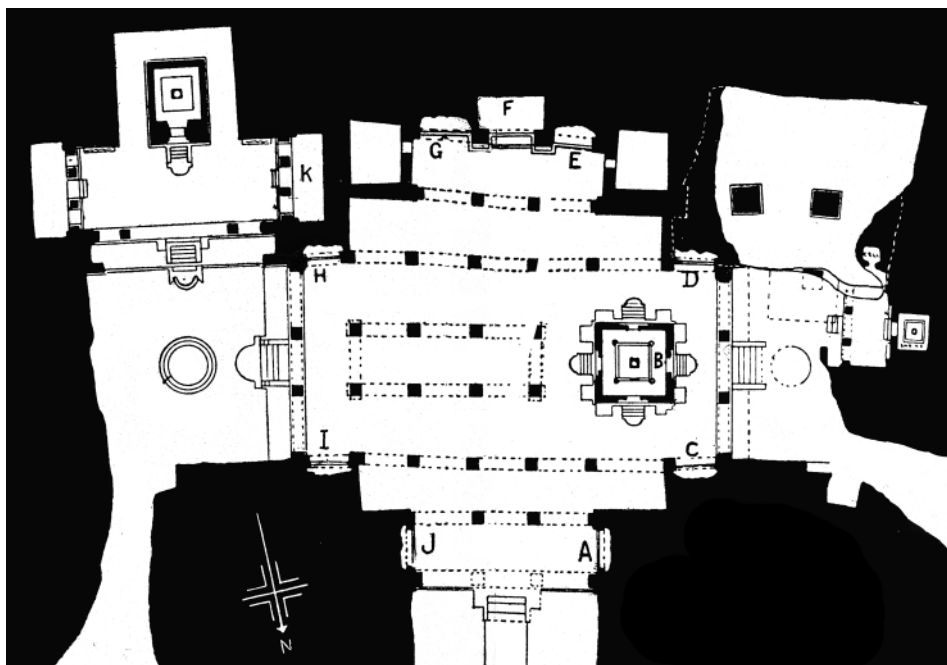
⁹ A szilárd sziklából kivágott Síva-szentélykomplexum, amelynek eredete az i. sz. VII. századra tehető, „India kapujától”, Mumbaitól (Bombay) 10 km-re, az Arab-tengerben fekszik. A nyolc km²-es szigetet az 1534-ben partra szálló portugálok az ott talált óriás méretű elefantszoborról nevezték el. A szigetről és a barlangokról szóló első hiteles tudósítás az orvosdoktor és fűszerkereskedő Garcia Da Ortától származik, aki társa volt Martim Afonso de Sousának, az elsőként partra szálló portugál hajóskapitánynak. A szentély művészeti szempontból való első értékelése az 1774-es angol megszállás utáni időkből származik.

¹⁰ Az Elefanta-templom alaprajzát a *Guide of Elephanta* című útikönyvből vettem, amelyet a helyszínen vásároltam, és amelyben az alaprajzon nagybetűkkel van jelölve a megfelelő szoborcsoport helye. Érdekes az is, hogy ebben az indiai szerző írta útikönyvben a Táncoló Síva nyolckarújának van leírva, ami sajtóhiba nem lehet, mert mind a nyolc kart és kartartást egyenként is leírja.

az alkotás misztikus táncával, végtagjainak és törzsének fantasztikus mozgásával az egész univerzumot mozgásba hozza, míg tekintete békés nyugalmat és boldogságot áraszt. Táncával meg tudja szabadítani híveit a szenvedéstől. Felesége, Párvatí is részt vesz a 108 testhelyzetet produkáló Tandava táncban. Síva egyik kezében a ritmust adó, homokóra alakú csörgődobot tartja, amely emberi koponyából készült. Hajának hullámaiban holdsarló, kígyó és koponya rejtőzködik. Apaszmára aszura (démon) testén táncol, akit Déví (istenanya) ölt meg.

A későbbiekben (főleg a x. századtól kezdve napjainkig) a táncoló Síva-ábrázolások közül főleg a bronz alkotások tűnnek fel szépségükkel. Talán az összes táncoló Síva-alkotás közül a legszebb, a x. századból, Madrászból származó mű (ismeretlen művésztől), amely ma a londoni Viktória és Albert Múzeumban csodálható meg. Ezek a bronzszobrok átlagosan 100–150 cm magasak. Híresek az amszterdami Ázsiai Művészetek Múzeumában, a delhi és madrászi múzeumokban lévő példányok, a számtalan, indiaszerte múzeumokban megtalálható hasonló alkotások. A Síva Natarádzsa jelképpé is vált, az istenség egyetemes pusztító és teremtő energiájának megnyilatkozása. A tánc az ősi időkben is a templomok szertartásához tartozott, a négy ősi tánc akkor megjelenített kar- és testtartását ma is alkalmazzák.

B • Belső Síva-szentély a központi barlang főbejárata mögött egy 6×6 méteres kocka alakú „építmény”, amelyben a négy világtájnak megfelelően ajtók nyílnak. Az ajtókat ajtónállók őrzik, melyek között legmagasabb rangú Jama, a halál istene, aki pányvával fogja ki áldozatait, és akinek fejdíszén emberi koponya díszel, figyelmeztetve mindenkit végső sorsára. Ezen kisméretű szentély falai

1. kép • Az Elefanta-szigeti Siva-szentély alaprajza. A betűk a szoborcsoportok helyét jelölik.

simák, de középiütt egy emelvényen Siva ősi attribútuma a lingam, a természet generatív erejének szimbóluma merevedik fel. A fallus alsó részét Brahmának, közepét Visnunak, felső harmadát Sívának tulajdonítják.

C • Andhaka démont megölő Siva a szentély elrettentő Siva-alakja. A négyméteres szobor holdsarlót, kobrát és koponyát visel a koronáján. Ez Siva pusztító, romboló formája, duzzadt szemeivel, vicsorgó fogaival. A szobor legendája a következő: Andhaka démon természetellenes nemi vágyat táplált Párvatí, Siva felesége irányában, ami Siva kegyetlen haragját váltotta ki. A harcba egy másik démon, Nila is beszállt Andhaka oldalán. Siva Andhakát legyőzte, Nilának pedig fejét vette, és a koponyáján táncol.

D • Siva és Párvatí házasságát megelevenítő szép domborműben az egész család, Párvatí apjával, Himalájával az élen, boldogan

ünnepel. Brahmá a főpap szerepét, Visnu a boldog párt megáldó isten szerepét tölti be.

E • Siva megváltoztatja a Gangesz folyását. A legenda szerint Bhagíratha király megtudta, hogy ősei csak akkor juthatnak a mennybe, ha hamvaikat a Gangesz vizével megszentelik. Viszont abban az időben a Gangesz csak a mennyben folyt. Ezért Bhagíratha Siva segítségét kérte a folyó földre hívásához. A folyó teljes erejével zuhant Siva hajfűrtjei közé, de abban lecsillapodott, és csípőjén át nyugodtan folyt tovább. Bhagíratha a szent folyó vizével megszentelhette ősei hamvait, a teljesen kiszáradt föld pedig Siva jóvoltából termékenyítő vízhez jutott. Siva legnagyobb jótéteménye a Gangesz lecsapolása volt. A panelen demonstrált rengeteg víz a gazdagságot szimbolizálja.

F • Trimurti, a bráhmaizmus új istenségfogalma, a központi barlang észak-déli

tengelye végében, központi helyen áll. A világhírű „isteni hármasság”, egy három és fél méteres kolosszális, mellközépig érő szobor három arccal. Egyes magyarázatok szerint a teremtmő Brahmá, a megőrző Visnu és a pusztító-megújító Siva szellemi egyesülését jelenti. Más magyarázat szerint ez egy Sívának szentelt komplexum, amely Siva különböző megnyilvánulásait jelenti: a szembe néző arcban a meditáló Sívát, a jobboldaliban a békés, női jellegű Sívát, a baloldali arcban pedig a haragvó Sívát kígyókkal és koponyával látjuk. Az óriási méretek ellenére az arcokat rendkívül finom részletességgel dolgozták ki.

G • Siva-saktija (női teremtmőenergiája)

Dévi anyaistennő, a legnagyobb hatalmú istennő, sok alakban jelenik meg, de mindegyikben Siva felesége. Jótevő és szépséges formája Párvatí. Mint jótevő isten, Durgá képében öli meg Mahisát, a bivalyszörnyet. Félelmetes, legvérszomjasabb alakja, Káli formájában megöli a démonokat, vérüket megissza, és vad táncával végül még az isteneket, Sívát is megtapossa. Koponyából fűzött nyakláncot visel, két kezében *levágott fejek*.

H • Siva és Párvatí kockajátékot játszik.

Siva elveszti a játszmat, de férfiasan viseli a veszteségeket. A domborműből szinte áradnak Siva Párvatí iránti mély érzései.

I • Rávana megmozgatja a hegyet. Rávana démonkirály, Siva rajongója, feldúlja Siva lakhelyét a Kailasa-hegyen, de a színesbőrű törpe, Nandísva tiltakozik, és népével fenyegetőzik. A viták után Siva lábujjának egyetlen nyomásával helyreállítja a rendet.

J • Siva, a Jóga lordja lótoszon ülve medítál. Az arc vonásaiból érezhető Siva bölcs nyugalma és spirituális ereje. Bizonyította, hogy szigorú aszkézissel önismerethez és megvilágosodáshoz lehet jutni. Mellékalakként jelenik meg Brahmá és Indra az őket szállító

2. kép • Parvati királynő, Siva felesége. A világ egyik legszebb női szobra, Csóla-kori bronz.

vahanákon (istent hordozó állatokon), a hatyutún és az elefánton.

K • Egy panelen kivételesen nem Siva, hanem **Matrika** (istenanya, Mother Goddess) nyolc formában jelenik meg, akiket különböző istenek feleségei (energiái) vesznek körül.

A szobrok jelentős része súlyosan károsodott.

Ezzel körbejártuk az indiai művészet egyik világhírű produktumát, hangsúlyozva az emberi koponya attribútumkénti szerepét a Sívának szentelt barlangszobrászatban.

Koponyával jelzett művészi alkotások

A későbbi korok művészetében továbbra is fontos téma az istenábrázolás. Így például Siva a félelmetes Bhairava képében koponyával díszített koronát hord (aranyozott fém szobor, Nepál, xvii–xix. sz.), Érdekes az a festmény, amelyen Sívát a Brahmá gyilkossága miatt elítélik, és a kép a vándorlását szemlélteti. A koponyahordozókhoz hasonló alak (lásd később) nyakában koponyafüzérrel, koponyából készült alamizsnát gyűjtő tállal és kápalikára emlékeztető más attribútumokkal (Kangra stílus, Punjab, kb. 1820). Egy másik képen Bhairava a papagájon lovagol (festmény, Kangra stílus, Punjab, kb. 1820), hajának dekorációja félhold és koponyák, egyik kezében koponyát tart. Egy xii. századi, Karnatakából származó szobron Siva-Bhairava koponyafüzérrel, koponyából készült dobbal és fegyverekkel van felszerelve.

Tartalmában kétértelmű, de nyugodt környezetet mutató festmény: a Siva és családja (Kangra stílus, 1790). Ugyanis Siva szépséges megjelenése ellenére gonosz, a temetők és tetemegetők feldúlójaként mint Bhútésvara van jelen, és koponyákat fűz össze füzérnek. Mellette, az égő halotti máglyánál ül felesége, Párvatí, ölében hatfejű gyermekével, Kárttikéjával.¹¹ Másik gyermekük, az elefántfejű Ganésa szintén jelen van. A boldog családi kör egyetlen és közös elfoglaltsága, hogy zsinórra fűzik a halottak koponyáját. A kép előterében egy koponyás csontváz hever, amelynek csontjait kutyák hordják szét. A kép felső háttérét hegyes-völgyes békés táj tölti ki. Ez a rendkívül érdekes és lenyűgöző,

3. kép • Trimurti, Siva háromarcú ábrázolása

„szépnek tartható” mű a londoni Viktória és Albert Múzeumban megcsodálható.

Egy másik családi képen az összes családtag és a szent állatok jelenlétében Párvatí koponyatetőből kínál italt Sívának (Pahari/Guler stílus, kb. 1775). Hangulatos kép a *Siva és Párvatí a tenaszon* (Jaipurból, kb. 1800), amelyen Siva koponyákból álló nyakláncot visel. Csak Siva és Párvatí szerepel azon a festményen, amelyen Siva csörgődobot emel egyik kezével, Párvatí koponyákkal tele kötényét mutatja Sívának (Kangra stílus, xiii. sz.).

Csámundá, Dévi istenanya negatív aspektusa csonttá lesaványodott aszkétát ábrázol fegyvereivel, köztük a koponyavégű buzogánnyal (Orissza, ix. sz.) Ma a British Múzeumban látható. Az előző alkotáshoz teljesen hasonló fogalmazású mésző szobor, jól látható koponyadíszítésekkel (Közép-India, xi. sz.) ma Berlinben az Indiai Művészetek Múzeumában látható.

Koponyahordozók

A kápalika szó a kápála főnévből ered, mely koponyát, alamizsnástalat, csészét, a kápalika pedig koponyahordozót jelent. A III–V. század körül jelent meg Indiában a koponyahordozóknak nevezett aszkétarend, amely Bengálban még ma is működik. Siva Bhairava-kultuszát követik, és már messziről fel-

¹¹ Kárttikéja születésekor olyan szép volt, hogy hat anya könyörgött szoptatásáért, felneveléséért. Kérésüket meghallgatva Kárttikéja hat fejet növesztett magának. Később hadistenné lett.

4. kép • Síva egy törpe démon testén táncol. Az őt övező fénykoszorú a dicsőségét hirdeti, de egyben a pusztítás és újjászületés ciklusát is jelképezi. Kezében két koponyatetőből készített csörgődob. Bronz, x. sz., Madrasz.

ismerhetők, mert háromágú bottal járnak, testüket hamuval dörzsölik be, fejüket leborotváltják, fülbealót hordanak, vörös köntöst viselnek, és koponyacsészből esznek, isznak, azzal koldulnak. A koponyát fétisként és koldulócsészeként egyaránt használják. A falvakba csak koldulás céljából és csupán két házba térhettek be, és egész napra meg kellett elégedniük az adománnyal. Kétségbe vonták a védák csalhatatlanságát. Vándoroknak (parivradzsakáknak) is nevezték őket. A koponyával járók számának növekedésével alakult ki az „új” szellemi irányzat: a tantra (tan = vezérfonal). A tantra egy hatalmas szintézis, amely képes volt egyesíteni a népi folklór alakjait a hinduizmus isteneivel, istennőivel. A tantra szerint Siva ereje mindnyájunkban bennünk van, de az erő „felébresztéséhez” különböző technikai megoldásokat kell alkalmazni.¹²

A koponyával járók szektájában sem szervezett egyházzról, sem papságról nincs szó, a központnak tartható Sripurvata városában a *bölcsnek* nevezettek adnak útmutatást. A homokóra alakú csörgődob jelképe a kápálíka szektának is, mert emberi koponyából készül.

A halál nem jelenti a létezés végét

A koponyaábrázolás tárgyi elemeinek ismeretése után megfogalmazhatunk néhány elvi következtetést. Ahogyan az egyes isteneknek, különösen Sívának és Saktijának (a női alapelv megtestesülése) pozitív teremtvő aspektusa

5. kép • Káli, a fekete földanya koponyafüzért visel, jobb kezében egy levágott, vérző fejet tart.

mellett romboló, pusztító jellege is van, úgy a hozzájuk tartozó attribútumnak, a koponyának is lehet kettős értelmezése. A hinduizmusban a koponya nemcsak a halált, hanem a létezés egységével az újraszületést is jelenti. A létkörforgás biztosítja, hogy a halál nem jelenti a létezés végét, miáltal a koponyának nemcsak negatív, hanem pozitív aspektusa is lehetséges, a pusztítás megelőzi, és helyet ad a teremtvőnek. A démonok ellen harcba induló istenség az ellenség megfélemlítésére koponyával ékesített fejdísz, nyakában koponyafüzért hord. Ugyanakkor békés családi körülmények között kellemes közös időtöltésül szolgálhat a füzér készítése koponyákból (lásd a *Síva és családja* festményt).

A koponyának a hindu ikonográfiában elfoglalt ilyen fontos szerepe mellett nem találtam olyan hindu festményt, amelyben a koponya az eszmei tartalom középpontjában

¹² A tantrikus technikák közé tartoznak: szádhana (a Bódhiszattvák képi megidézését szolgáló előírások), móksha (a végső felszabadulás célja, meditálás istenek képein), mantra (titokzatos igék mondása), mudra, haszta (speciális kéztartás buddhista és hindu neve), ászana (speciális testtartás, földön ülő helyzet), mandala (istenséget jelző geometrikus minta) használata, hatha jóga, pránájána (lélegzetszabályozás), padmászana (ülési lótusz-helyzetben). Ezek részletes vizsgálata nagyobb tanulmányt igényel.

foglalt volna helyet. Európában főleg a xvii. században szinte divattá vált a *Vanitas-csendélet*, a *Vanitas-kép* készítése. Ezekben az alkotásokban a csendes és nyugodt csendéleti tárgyak vagy a természeti háttér előterében helyezkedik el a koponya az élet múlandóságát és hiábavalóságát hirdetvén. Nyilvánvaló, hogy a Vanitas-képek hiánya a hindu művészetben az élet és a halál értékelésével van összefüggésben. Az élet nem lehet hiábavaló, mert az életben tettekkel és megfelelő magatartással készülünk fel az újjászületésre.

Esetleg olyan tiltó rendelkezések is megjelenhettek, mint a Gupta-korban (i. sz. 320–600), amikor a festészet és a szobrászat szabadságát korlátozták. Az ekkoriban összeállított *Silpasásztra* bizonyos fokig megszabta az ábrázolás szabályait, vezérelveit, mint például a kéz- és testtartásokat, az attribútumokat, az arányokat, a méreteket, a használható öntvényeket, eljárásokat.

Indiai mesék

A VIII–XII. század idején az indiai irodalomban jelentős szerepet játszottak a mesék. Az állat- és tündérmesék után fontossá vált a hindu mitológia témaköreinek és azok szereplőinek, különösen Sívának és Kálinak megjelenése a mesékben, így például *A hulladémon huszonöt meséje* sorozatban. A fej (koponya) kultúrtörténeti szerepének fontosságára hívja fel a figyelmet a 6. mese: ebben Kálinak szentelt áldozatként saját fejét vágja le a fiatal férj, és példáját követi a sógora is. A fiatalasszony szeretteinek elvesztése miatt áldozatként fel akarja akasztani magát. Egy égi hang ezt nem engedi, és a tervezett áldozat honorálásaképpen a levágott fejeket visszaadja. Az asszony a fejeket a törzsekhez illeszti, de véletlenül felcserélve. Kérdés: ki legyen a nő férje? Válasz: a férj legyen az a test, amelyik a férj fejét vi-

seli, „mert a testrészek közül legfőbb a fej, a felismerés is a fej alapján történik”.

Az ősi hindu áldozati szertartások színes, de borzasztó leírását kapjuk a 25. mesében. A szerzetes „vérrel felloccsolt földre csontok fehér porával rajzolt varázskört, a kör négy oldalára vérrel teli csészéket állított, emberzsírból készült méccsével világította meg a varázslat helyét, áldozati tűz lobogott mellette”. Áldoza-

6. kép • Siva és családja. A képen látható, hogy Siva a szépsége ellenére gonosz, s mint Bhutasvara, a temető és tetemégetők feldúlója, koponyafüzért készít. Felesége, Párvatí a halotti máglya mellett ül; ölében egyik gyermeke, Karttikéja. Ez a gyermek oly szép volt, hogy hat anyja akarta szoptatni, Karttikéja ezért hat fejet növesztett magának. Másik gyermekük az elefántfejű Ganésa. Mindnyájan a koponyák felfűzésében segítenek.

tot mutatott be: „egy koponyát csillogó emberi fogakkal töltött meg, virágokat és illatszereket hintett elé, emberszem porával megfüstölte, emberhúst nyújtott felé.”

A tanulságos mesetörténetek fontos válszokat adnak az élet számtalan problémájára: *Csodálatosak a szerelem útjai, és félelmetes a gyümölcs; Lehet olyan bűnelkövetés, hogy senki sem bűnös; A nemes lelkek hamarabb hagyják el életüket, mint az igazság ösvényét* stb. E mesék üdvére válnak az egész világnak: „aki akár egyetlen sort illő tisztelettel felolvas vagy meghallgat belőle, azon nem fog semmiféle átok.”

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a hinduizmus vallási, mitológiai rendszere még ma is táplálja az indiai irodalmat és mű-

vészetet. Síva vagy valamelyik megjelenési formája attribútumaként gyakran látjuk a koponyát vagy a koponyából készült tárgyakat. Az Elefanta-szigeti Síva-szentély, mint a hinduizmus művészetének egyik legnagyobb alkotása, mindezt jól demonstrálja. A koponyahordozók Sívát követő aszkéta rend, amelynek legfontosabb jellemzője a természetfeletti erők megszerzése. A X. századdal induló későbbi műalkotásokban, különösen a bronzszobrászatban és a festészetben az ikonográfia fontos tárgyát képezi a koponya. A mesék az indiai irodalom gyöngyszemei.

Kulcsszavak: *koponya, hinduizmus, elefantai barlangok, Síva-szentély, koponyahordozók*

IRODALOM

- A hulladémon huszonöt meséje.* (1963). (Vekerdi József fordítása), Európa, Budapest
- Baktay Ervin (1963): *India művészete.* 2. kiad. Képzőművészeti Alap, Budapest
- Bhagavad Gita. A Magasztos szózata* (1987). (Vekerdi József nyersfordítása alapján fordította Lakatos István) Európa, Budapest
- Blurton, T. Richard (1992): *Hindu Art.* British Museum Press, London
- Cotterell, Arthur (1994): *Mitoszok és legendák enciklopédiája.* Pantheon, Budapest
- Hámori József (2006): Az emberi agy fejlődésének története. Magyar Tudomány. 12, 1453–1463.
- Horváth Vera (1980): *Az indiai művészet évezredei.* Corvina, Budapest
- Hunyadi László (1998): *Az emberiség vallásai az őskortól napjainkig.* Lipták, Budapest

- Ions, Veronica (1991): *Indiai mitológia.* Corvina, Bp.
- Kara István (2001): Kápalika Szádhana. Szakdolgozat Kibővített szövege:
http://hu.wikisource.org/wiki/K%C3%A1palika_Sz%C3%A1dhana#endnote_xxix
- Kramrish, Stella (1946): *The Hindu Temple.* Vols. I–II. University Publ., Calcutta
- Pásztor Emil (2004): Koponyaábrázolások a művészetben. „Voltunk, mint ti, lesztek, mint mi”. *Lege Artis Medicinae.* 14, II, 804–807.
- Puskás Ildikó (1984): *Istenek tánca.* Gondolat, Bp.
- Rao Gopinatha, T. A. (1968): *Elements of Hindu Iconography.* Paragon Book Reprint. Corp., New York
- Simon Róbert (szerk.) (2003): *A vallástörténet klasszikusai.* Osiris, Budapest
- Wani, V. M. (1985): *Guide to Elephanta Caves.* Bombay

AZ ELEKTRONIKUS SZAKFOLYÓIRATOK LEHETŐSÉGEI

Holl András

MTA Konkoly-Thege Miklós Csillagászati Kutatóintézete
holl@konkoly.hu

Az első tudományos folyóiratok 1665-ben jelentek meg: egyazon évben indult a *The Philosophical Transactions of the Royal Society* és a *Journal des Scavants*. A Zách János Ferenc által a XIX. század elején indított folyóiratoknak, mint a *Monatliche Correspondenz*-nek, hasonló problémákkal kellett megbirkózniuk, mint utódaiknak: az átfutási idő, a költségek, a cikkek minősége mindig gondot okozott a kiadóknak és a szerkesztőknek. Az 1990-es években a WorldWideWeb megjelenése gyökeresen megváltoztatta a tudományos lapok világát – vagy legalábbis sokan azt várták, hogy megváltoztatja majd. Mennyire váltak valóra a várakozások, teljesültek az ígéretek? Az átfutási idő valóban csökkent – ha a szerkesztés nem is feltétlenül lett gyorsabb, a nyomdai munkák és a postai terjesztés idejét már nem kell kivánnia az olvasónak. Kevesebb gondot okoz a terjedelem: sok szaklap, mint például az MTA Konkoly-Thege Miklós Csillagászati Kutatóintézetében kiadott *Information Bulletin on Variable Stars* is, a nyomtatott változatba be nem férő ábrákat, táblázatokat csak elektronikusan közli. Az előfizetési díjak nem lettek alacsonyabbak – a kiadóknak nemigen akaródzik hasznukról lemondaniuk. Az elmúlt évtized viharos fejlődése után mintha konszolidálódna a szak-

lapok helyzete. De vajon elérték lehetőségeik határát az elektronikus szakfolyóiratok? Ezt a kérdést vizsgáljuk meg a következőkben.

Lehet-e tudományos szaklapokat kiadni az üzleti alapon működő nagy kiadványvállalatok nélkül? Paul Ginsparg, a nagysikerű Los Alamos-i fizikus kéziratlerakat működésének első néhány éve után úgy vélte, igen. Ma, egy évtizeddel később, még mindig a nagy kereskedelmi kiadók kezében van a folyóiratok jelentős része. A Hernád István (S. Harnad) nevével fémjelzett Open Access mozgalom a szakirodalom ingyenes hozzáférhetőségét tűzte zászlajára. Számos országban teljesülni látszik, hogy a közpénzekből finanszírozott kutatási eredmények szabad elérését megkövetelik. Nemegy olyan folyóirat létezik, amely – akár fenntartója segítségével, akár a költségeknek a szerzőkre hárításával – az olvasó számára ingyenes hozzáférést nyújt. Ilyen a fent említett IBVS, és ilyenek az élettudományok terén a *Public Library of Science*, illetve a *Bio-Med Central* folyóiratai – az utóbbiakban való publikálást az Open Society Institute is támogatja. Az előfizetést igénylő folyóiratok cikkeit is el lehet érni ingyen – ha elhelyezik ezeket egy nyílt repozitóriumban – ezeket Open Archives Initiative keretében fejlesztették ki a Ginsparg-féle *hep-th* (majd *xxx*, ma *arXiv*)

nyomán. A tudományos szakfolyóiratok elérésének költségei a jövőben drámaian csökkenhetnek – és csökkenniük is kell, tekintve a jelenlegi magas és egyre növekvő előfizetési díjak tarthatatlanságát. A nagy kiadóvállalatok, folyóiratterjesztő vállalkozások előfizetési csomagokat kínálnak, illetve lehetővé teszi a cikkek egyenként való megvásárlását az interneten. Véleményünk szerint az Open Access nagyobb hangsúlyt kell hogy kapjon, ez hoz majd változást a költségek terén.

Könnyű feltenni egy cikket a webre, és ha az olvasó tudja, merre keresse, könnyen le is lehet tölteni. De vajon megtalálja-e a potenciális olvasó a web hatalmas szénakazlában az őt érdeklő tűt?

Az Open Archives Initiative szolgáltatta a technikai megoldást a szabadon elérhető cikkek láthatóvá tételére: a Protocol for Metadata Harvestinget. Az OAI-PMH alapjain pedig egyre több bibliográfiai/kereső rendszer indul. A weben lévő cikkek megtalálhatóságának másik fontos fejleménye a Digital Object Identifiers (DOI) azonosítók megjelenése, és a kiadóknak pénzbe (ha nem is feltétlenül sok pénzbe) kerülő, a DOI-ra épülő CrossRef szolgáltatás. A csillagászat területén egy, a DOI-t megelőző szabványos azonosító rendszer van használatban: a bibcode. Ezt alkalmazza a szabad szolgáltatást nyújtó bibliográfiai adatbázis: a NASA/Smithsonian Astrophysics Data System. A nagyvállalatok drága pénzen igénybe vehető adatbázisai mellett megjelent egy reklámbevételekből fenntartott ingyenes szolgáltatás is a tudomány területén: a Google Scholar.

A hagyományos, előfizetési bibliográfiai rendszerek (a csillagászatot kivéve) még nem kerülhetők meg – az ingyenes szolgáltatások szelektivitásával még nem lehetünk megelégedve. Az OAI-PMH mindazonáltal nagy jövő

előtt áll – ezt a mechanizmust nemcsak az Open Access körében használják majd véleményünk szerint. Ki kell alakítani a szabad szolgáltatásokon alapuló scientometriai rendszereket.

Az elektronikus folyóiratok mind ez idáig meglehetősen hasonlítottak nyomtatott társaikhoz. A HTML formátumú cikkekben vannak ugyan hivatkozások, de ezek csupán annyi többletet adnak a papírra nyomtatot-takhoz képest, hogy egy kattintással követhetők, nem kell lapozni, vagy másik könyvet elővenni. A jövőben ez is megváltozhat. Miért kellene nekünk ennél több? További kényelmi szolgáltatás, ha ezek a hivatkozások nem minden olvasó esetében ugyanarra a címre mutatnak, hanem kinek-kinek olyan helyre (a kiadó megfelelő weboldalára, a lap-terjesztő cég vagy a kampuszkönyvtár oldalára), ahonnan joga is van letölteni azt. Ilyen intelligens linkek rendszerét javasolta Herbert Van de Sompel és Oren Beit-Arie OpenURL néven. A csillagászat terén egy ettől különböző intelligens hivatkozásgeneráló rendszer van használatban: a GLU. A strasbourg-i CDS-ben kialakított rendszer arra képes, hogy az ő programjuk segítségével dinamikusan generált linkek egy szolgáltató elérhetetlensége – például karbantartás – idején a tartalék ki-szolgáltókra mutassanak. Az IBVS a GLU rendszeren kívül egy másik hiperhivatkozásgeneráló mechanizmust is használ: az irodalmi referenciák szövegéből program képezi a bibcode-okat. Emberi beavatkozás nélkül, a szerző által megadott referenciából meghatározható a bibcode – ezt a DOI esetében nem biztos, hogy meg lehetne tenni. Az IBVS-nél alkalmazott legfejlettebb technológia a CDS Aladin nevű térinformatikai szolgáltatására mutató link. Ez egy GRID-jellegű szolgáltatás: az IBVS-ben közölt egyes adatok megje-

lenítésére egy hálózaton keresztül elérhető szolgáltatást alkalmazunk. Az olvasó rákattint a linkre, a strasbourggi szerver az URL-ben egy kis programcskát kap, amely arra utasítja, vegye fel a kapcsolatot a budapesti szerverrel, ami pedig erre a kérésre elküld egy XML-be átalakított adatállományt. Az olvasó a budapesti adatokat a strasbourggi megjelenítő programmal vizsgálhatja.

Nemcsak az elektronikus szaklapok problémája az állandóság – minden weben lévő dokumentum esetében kérdés, meddig található meg eredeti helyén – vagy máshol?

A web létrehozásakor kigondolt Universal Resource Name-ek nem terjedtek el, ma is az Universal Resource Locatorokat használjuk, legfeljebb Universal Resource Identifier-nek nevezzük őket. Az itt ismertetett Open-URL-ek, a GLU-rendszer, a DOI-k hozzájárulhatnak a hiperhivatkozások stabilitásához, ám ezeken felül szükség van a webes dokumentumok kiadónak felelősségteljes viselkedésére és megfelelő archiválási megoldásokra. A könyvtárak már sok helyen készülnek a kihívásra: webes tartalmak archiválására.

Azonban nem csak az olvasó kényelme a cél. A tudományos folyóiratokban megjelenő információk további szolgáltatásokba (bibliográfiák, adatbázisok, katalógusok) kerülnek át. Az IBVS esetében hét olyan jelentős információszolgáltató van, amelyik a lapban közölt adatokat saját kiadványába, adatbázisába átveszi. Felgyorsult világunkban a hatalmasra duzzadt információtömeget emberi erővel feldolgozni egyre kevésbé lehet. Ugyanúgy, ahogy egy adott cikk láthatóságát biztosító bibliográfiai feldolgozás esetén jelentős változást hozhat az OAI-PMH automatizmusa, a cikkekben közölt információk kezeléséhez is egyre inkább szükség van automatizálásra. A szakirodalmat a jövőben nem

csupán emberi szemek böngészik majd. Michael O'Donnell szemantikus formázásról írt, Tim Berners-Lee pedig olyan képet festett elénk – ez a szemantikus web –, amelyben webes dokumentumokon keresztül automaták (is) kommunikálnak majd. Ez persze nem csak a web kitalálója által leírt módon valósulhat meg: kevésbé általános esetben, amikor pontosan körülhatárolhatóak az automatikus információcserében részt vevő felek, valamint az is, milyen információt kell az egyik félnek a másiktól átvennie, akkor egyszerűbb, a tartalmi kijelölésre (markup) vonatkozó megegyezések is megteszik.

A szaporodó elektronikus szakirodalmi szolgáltatások legnagyobb problémája, hogy az óriási mennyiségű anyagban keresve nehéz úgy szűkíteni a keresést, hogy csak a releváns találatok maradjanak meg. Nem elegendő, ha csupán karaktersorozatokra kereshetünk. Az ADS a szerzőneves keresés támogatására egy adatbázisban tárolja a csillagászat terén publikáló kutatók által használt neveket: gondoljunk arra a kutatóra, aki házassága után férje nevét (is) felveszi. Ha ismerjük a szerzőt, a keresésnél kiírhatjuk a teljes keresztnévét, a rendszer „Smith, John” cikkei mellett kiadja a „Smith, J.” illetve a „Smith, J. R.” jellegű találatokat is. Az ADS másik szolgáltatása a „keress hasonló cikket” gomb. Hogyan lehet automatikusan megállapítani, hogy melyek azok a cikkek, amelyek leginkább hasonlítanak egy olyan cikkre, amit az olvasó érdekesnek talál? Vegyük egy szótár szavait, kihagyva a szakcikkek esetében jelentékteleneket – például a kötőszavakat. Egy ilyen, akár százezer szót tartalmazó szótár egy, a szavak számával megegyező dimenziójú teret határoz meg. Minden cikknek megfelel egy vektor ebben a térben: az egyes tengelyeken (szavak) a koordinátáját az adja meg, hogy az adott szó

hányszor fordul elő benne. A cikkeknek megfelelő vektorok által bezárt szög a cikkek hasonlóságát jellemzi. (Persze, a valóságban az itt vázoltnál kicsit bonyolultabb eljárásra van szükség.) Képes az ADS arra is, hogy megadja, az olvasó által fontosnak ítélt cikkekre hivatkozó kutatók milyen további cikkekre hivatkoznak leggyakrabban. Az IBVS-nél is törekszünk egy intelligens keresési lehetőség megteremtésére. Egy példával szemléltetve: az olvasó gyakorta olyan cikket keres, amely egy adott objektumról (változócsillagról) szól, és szerepel benne egy meghatározott típusú ábra (mondjuk fénygörbe vagy keresőtérkép). Az IBVS tervezett keresőrendszerében olyan keresési feltételeket lehet majd megadni, amelyek a cikkben szereplő táblázatokra, adatállományokra, ábrákra vagy akár csillagokra vonatkoznak. Egy csillag több néven is szerepelhet: a keresésben megadott név aliasait egy, a CDS-ben lévő szervertől lekérdezve a keresőprogram már mindegyik névváltozatra kereshet. Mindehhez arra van szükség, hogy ezek az objektumok a cikk szövegében meg legyenek jelölve (markup), illetve meta-információkkal legyenek ellátva: azaz szemantikus szövegformázásra van szükség.

Azok a megfigyelési, kísérleti adatok, amelyekre a cikk épül, kulcsfontosságúak az eredmények ellenőrizhetősége, reprodukálhatósága szempontjából. A *Nature* megköveteli, hogy a szerző nyilatkozzon ezen adatok elérhetőségéről a kézirat beküldésekor. Az internet lehetővé teszi, hogy ezeket az adatokat ne csak a szerzőtől lehessen elkérni, hanem bárkinek, bármikor rendelkezésére álljanak. Az IBVS ajánlja szerzőinek, hogy megfigyelési adataikat küldjék be, és tegyék közzé az újság elektronikus változatában. Egyre több adat származik eleve az interneten elérhető, nyilvános adatbázisból – ilyen eset-

ben elegendő, ha a cikk hivatkozik a megfelelő URL-re. Az adatok elérhetőségének további indoka az újrahasonosíthatóság. A kutatásra fordított pénz felhasználási határfokát növeli, ha az adatok másodlagos felhasználását is biztosítják. Az adatok újrafelhasználása mellett olyan kérdések is felmerülhetnek, mint a cikkekben közölt ábrák, táblázatok újrafelhasználása – ennek elektronikus lehetőségeit is megteremthetik a szaklapok. A készülő IBVS DataService egyelőre ábrák és adatállományok elérését támogatja.

A tudományos folyóiratok talán legfontosabb jellemzőjévé vált a minőségbiztosítás módja: a cikkek elbírálata az adott szakterületen dolgozó független szakértőkkel. Meglehetnek enélkül az elektronikus (esetleg nyílt) szaklapok? Felmerültek a bírálói rendszer esetleges alternatívái: mint az olvasói megjegyzések elektronikus hozzáfűzése, sőt próbálkoztak valamiféle olvasói pontozási rendszerrel is. Véleményünk szerint a hagyományos bírálati rendszer fenntartása kívánatos, de a megjegyzések hozzáfűzése esetenként hasznos kiegészítése lehet a rendszernek. Az általunk ismert példa alapján állíthatjuk, hogy az olvasói megjegyzések vagy osztályozás rendszerre nem tud egyértelműen rámutatni a cikkek hibáira, bár adhat ilyen jelzést. A hibás cikkek kiszűréséről természetesen ez esetben szó sincsen – erre az arXiv-nál alkalmazott *endorsement* rendszer adhat eszközt. Ez a módszer a cikkek elfogadásának feltételül szabja egy, az archívumban már publikált szerző ajánlásának megszerzését. Látnunk kell, hogy ez a követelmény is gyengébb a cikkek szakértő bírálatánál. Fontos előnye a hagyományos rendszernek, hogy a bíráló megjegyzései lehetőséget adhatnak a cikk javítására. Arra teszünk le a voksot, hogy a cikkeknek meg kell jelenniük egy referált folyóiratban (nem fel-

tétlenül nyomtatásban), és ha az adott folyóirat nem szabadon elérhető, vagy az átfutási idő hosszú, akkor kell a cikket lerakásban (repozitóriumban) elhelyezni.

A bírálati rendszerben is maradhatnak hibák a megjelent cikkekben. Az IBVS azt a gyakorlatot folytatja, hogy elfogadásuk és végleges formába öntésük után a cikkek azonnal felkerülnek a webre, míg nyomtatásra csak néhány havonta kerülnek. Ez az időszak lehetőséget ad az olvasóknak (és a szerzőknek!), hogy apróbb hibákra felhívják a szerkesztők figyelmét. A hibák javításának tényét az elektronikus változatban jelezzük, nyomtatásra a már (remélhetőleg) hibátlan változat kerül. A tartalmi hibák javítására *Erratum*-okat adunk ki, melyeket elektronikusan csatolunk a weben elérhető cikkhez – a javítás megjelenése után már nem lehet a cikket letölteni a korrekció nélkül. Az olvasók elektronikus eszközökkel való nagyobb bevonása a szaklapok készítésébe olyan lehetőség, amit a web közismert megújulásának: a Web 2.0-nak irányába mutat.¹

Az olvasó egyre nehezebben birkózik meg a szakirodalom hatalmasra duzzadt áradatával. Ráadásul elvárna, hogy az őt érdeklő közleményekről mihamarabb értesüljön. Az ADS használja az elterjedt *web feed* technológiát, az arXiv csillagászati cikkeit is bevon-

va a rendszerbe: a myADS szolgáltatásra feliratkozó olvasó böngészője figyelmezteti az általa megjelölt körbe eső új cikkek megjelenésére, és figyelheti a saját közleményeire kapott idézetek számának gyarapodását is.

Még az 1990-es évek közepén, amikor az elektronikus IBVS indult, kidolgoztunk egy technikát arra, hogyan tudja az olvasó automatizálni azt a feladatot, hogy amikor naponta először bejelentkezik számítógépére, megtekinthesse az IBVS-ben frissen webre került cikkek listáját. A technika végül nem vált nyilvánossá – csak a csillagász hallgatók számítástechnikai oktatásában hasznosítottuk példaként. Mind a *web feed*, mind az IBVS-nél kialakított technika azon alapul, hogy a webre kerülő új információk egy megfelelően strukturált dokumentumban legyenek elérhetőek. Ha ezt biztosítják a szaklapok, megvalósulhatnak a Nicholas Negroponte által jósolt, személyre szabott újságok és információgyűjtő ágensek: titkárrobotok.

Az internetes technológia nem csak a szaklapok terjesztésére kínál megoldást. A tudományos folyóiratok elektronikus változatainak nem kell minden tekintetben a korábbi nyomtatott elődeiknek megfelelniük – csak amennyiben a szakmai színvonal fenntartása ezt megkívánja. Szolgáltatásaik bővítése terén, mint láttuk, számos új lehetőség tárult fel.

¹ A Web 2.0-ról rendezett tanácskozás anyag az O'Reilly Kiadó honlapján, <http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-2.0.html>

IRODALOM

Bánhegyi Zolt (2003): Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Open Access Initiative) – Kitekintés és körkép. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. **6–7**. 236. • http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=2093&issue_id=66

Berners-Lee, Tim – Hendler, J. – Lassila, O. (2001): A New Form of Web Content That Is Meaningful to

Kulcsszavak: *elektronikus folyóiratok, számítástechnika, könyvtártudomány*

Computers Will Unleash a Revolution of New Possibilities. Scientific American. **5**, 36. • <http://www.sciam.com/article.cfm?articleID=00048144-10D2-1C70-84A9809EC588EF21>

Csirmaz László (2007): *Publikációmát mindenkinek*. Networkshop előadás. • <http://www.renyi.hu/~csirmaz/nwso7/index.html>

Fernique, Pierre – Ochsenbein, F. – Wenger, M. (1998):

- CDS GLU, a Tool for Managing Heterogeneous Distributed Web Services. ASP Conf. Ser. **145**, 466–469 • <http://articles.adsabs.harvard.edu/full/1998ASPC..145..466F>
- Ginsparg, Paul (1994): First Steps towards Electronic Research Communication. Computers in Physics, **8**, 4, 390. • <http://people.ccmr.cornell.edu/~ginsparg/blurb/blurb.ps.gz>
- Ginsparg, Paul (1996): Winners and Losers in the Global Research Village. Conf. Proc. Electronic Publishing in Science • <http://people.ccmr.cornell.edu/~ginsparg/blurb/pg96unesco.html>
- Hernád István (2002): A tudományos szakirodalom szabaddá tétele az Interneten. Magyar Tudomány, **2**, 225–227 • <http://www.matud.iif.hu/02feb/hernad.html>
- Holl András (2000): Elektronikus folyóiratok – lehetőségek, technológia, problémák. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. **9–10**, 389–395. • http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1480&issue_id=27
- Holl András (2001): Az elektronikus folyóiratok és a könyvtárak jövője. Magyar Tudomány, **2**, 212–215. • <http://www.matud.iif.hu/01feb/holl2.html>
- Holl András (2004): IBVS and the Data from Robotic Observatories. Astronomische Nachrichten. **325**, 6–8, 610–612. • http://www.konkoly.hu/staff/holl/potsdam/pot_a4.ps
- Holl András (2004): From the AGE to the Electronic IBVS: The Past and the Future of Astronomical Journals. Acta Historica Astronomiae. **24**, 224–232. • <http://www.konkoly.hu/staff/holl/zach/zach.html>
- Kurtz, Michael J. (1992): Second Order Knowledge: Information Retrieval in the Terabyte Age. Astronomy from Large Databases. II., 85–97.
- Kurtz, Michael J. – Eichhorn, G. – Accomazzi, A. et al. (2006): Intelligent Information Retrieval. ASP Conf. Ser. **351**, 653–661. • <http://arxiv.org/abs/astro-ph/0510862>
- Negroponte, Nicholas P. (1991): Termékek és szolgáltatások: szabad a választás. Tudomány, **11**, 56–63. (Scientific American. 1991. **9**, 76.)
- O'Donnell, Michael J. (1993): *Electronic Journals – Scholarly Invariants in a Changing Medium*. Univ. of Chicago, Dept. of Computer Sci., Technical Report 93. 11 • http://people.cs.uchicago.edu/~odonnell/Scholar/Technical_papers/Electronic_Journal/description.html
- Shadbolt, Nigel – Hall, W. – Berners-Lee, T. (2006): The Semantic Web Revisited. IEEE Intelligent Systems. **21**, 3, 96–101. • <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/12614/>
- Van de Sompel, Herbert – Beit-Arie, Oren (2001): Open Linking in the Scholarly Information Environment Using the OpenURL Framework. D-Lib Magazine. **7**, 3, • <http://www.dlib.org/dlib/march01/vandesompel/03vandesompel.html>
- Wright, Karen (1990): Úton a világméretű falu felé. Tudomány. **5**, 47–57. (Scientific American. 1990. **3**, 57.)
- Yiotis, Kristin (Bánhegyi Zsolt ismertetése) (2006): A nyílt hozzáférés kezdeményezése: a tudományos kommunikáció új paradigmája. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. **3**, 141. • http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=4359&issue_id=470

FÖLD – SORS – POLITIKA

DR. MATOLCSY MÁTYÁS SORSA ÉS KÖNYVE, ÉS AZ AKKOR ELMARADT FÖLDREFORM

Romány Pál

az MTA doktora, professor emeritus
SZIE

Ősi és egyben mai témakört vállalt fel konferenciája napirendjére a *Kiskun Múzeum*. A XX. századi Európa, sőt talán a világ legsúlyosabb társadalmi-gazdasági kérdését. Reformok, forradalmak, éhséglázadások, sőt háborúk ügye a *termőföld és birtoklása*, a föld és használata. Vannak térségek a világon, ahol ma is hasonló a helyzet. Spekulációk, szervezkedések háttérben lelhető fel a *föld, a tulajdon*. Értelem és érzelem – s még mennyi más! – kötődik hozzájuk. Úgy tűnik, mintha érvényes lenne még *Kálti Márk* XIV. századi tézise, hogy „*akie a föld, a fű, a víz – azé minden!*”

Magyarország XX. százada örökölte az előző századok földügyekben felhalmozott adósságait, szépséges álmait, de szertefoszlott terveit is. Megörökölte továbbá társadalmi igazságtalanságait, nagyurait és emberi-politikai törpéit, a szektákat és a summásokat, a kivándorlókat, mindazt, amiért forradalmak és ellenforradalmak, változó országhatárok, vándorló milliók vehetők számba. Képletesen és röviden: tovább cipelte az ország az „Ady-örökség” indulatait. A tudomány tartozása még jelentős a mérlegképzést illetően. A tanúk az idő haladtával elérhetetlenné váltak, válnak, pedig a tanulságokat örizni, hasznosítani: kötelességünk!

A Kiskun Múzeum ezzel a konferenciával részt vállal ebből a kötelességteljesítésből. Az *MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottság* részéről is köszönet ezért. Magam *egy könyv, egy szerző, egy XX. századi pálya* felvilantásával kívánok ehhez hozzájárulni.

1. A könyv

„Magyarországon ugyanakkor, amikor ránk jött a kapitalizmus, nem ment el a feudalizmus sem.” Veres Péter (1948)

A könyvhöz – *Dr. Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon* című munkájához – a kor elismert történésze, *Szekfű Gyula* írt előszót. Keltezése: 1934. szeptember. Illendő – nyíltsága és más okok miatt is – *Szekfű* professzor bevezetőjéből idézni: „A mai földreform ügy kezd erősen hasonlítani ahhoz, amely száz év előtt volt napirenden. Mária Terézia jobbágyvédő törvényhozása és II. József rendeletei után negyven esztendőn át emlegették a hangos rendi országgyűlések a jobbágyság helyzetének javítását, de rendszeren megelégedtek azzal, hogy a jobbágy még nem elég érett, hadd érjen eddigi állapotában. Azután jött Széchenyi [...] Szinte újabb húsz esztendőn át rágódott javaslatain politika és

publicisztika, míg végre 48-ban, a krízis hangulatában, katasztrófa megelőzésére, egyszerre kellett e félszázados kérdést megoldani, – egyszerre és sok tekintetben rosszul.” (Szekfű, 1934)

Megállapítja Szekfű, hogy „ez a könyv tudtommal az első pozitív javaslat, melynek [...] az az érdeme, hogy a kérdést kiemelte az elméleti és a politikai vitákból s a pozitív megoldás síkjára tolta át, honnan alig lesz eltávolítható”. (Szekfű, 1934, 4.)

Indokolt hangsúlyozni: Matolcsy fellépése előtt is nehéz agrárpolitikai téma volt az „agrárkérdés”, a földbirtok-politika Magyarországon. Évtizedek óta főleg a követelés, az igény szerepelt, s nem az a mérnök-közgazdasági konkrétság, *kidolgozottság*, amely Matolcsy munkáját, számításait jellemezte. Erre a történetiségre utal Kerék Mihály is az 1939-ben kiadott jeles művében (a *Magyar földkérdés*-ben). Bajcsy-Zsilinszky Endre is, amikor leírja: „Első földreform tervemet 1917-ben a lövészárkokban gondoltam el és vettem papírra, hosszabb harctéri nyugalom időközeiben.” (Bajcsy-Zsilinszky, 1938) Új, agrárpolitikai programjában negyvenöt pont szerepelt, másokéban több vagy kevesebb, de nem mérhető egyiknek sem a *kiegyensúlyozottsága, komplexitása és számszerű követhetősége* ahhoz, amit Matolcsy könyve – akkor, 1934-ben! – tartalmazott. Kénytelen ezt méltányolni a „nagybirtokpárti” Újlaki Nagy Árpád is. Az 1939-ben kiadott könyvében Újlaki már azt is kifogásolta, hogy egy másik javaslat – Eckhardt Tiboré – „miért kíméli a zsidóbirtok 100 holdon aluli részét a kisajátítástól”. (Újlaki Nagy, 1939, 209.)

Matolcsy könyvében a négy rész szigorú logikája – és címe – a következő:

- I. A mezőgazdaság jelenlegi struktúrája Magyarországon

- II. Az agrárpolitika feladatai

- III. A struktúraváltozás tökeszükséglete és a változás időtartama

- IV. Az ország nemzeti jövedelmének és közteherviselő képességének alakulása a feladatok megvalósulása után

(Azaz mai kifejezéssel élve *hatástanulmány*.)

Matolcsy abból indult ki a *struktúrát* illetően, hogy az 1930. évi összeírás alapján az 1,6 millió gazdaság 51,9 %-a két katasztrális holdnál kisebb területű földterülettel rendelkezik, viszont a 16 milliós összes területnek mindössze 4,5 %-át képviseli. *A gazdaságok 0,1 %-a pedig 1000 kat. holdon felel meg* volt, ami – tulajdonosok szerint összegezve – az ország területének 30,3 %-át tette ki.

A struktúra elemzése a *bérleti viszonyokkal* folytatódik. Kimutatja, hogy az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok szántóterületének 42,7 %-át bérleti úton kezelik az országban. Átvesszi a *Magyar Statisztikai Szemle* elemzését a földbirtokok tulajdonosainak nemzetiségi és felekezeti viszonyai számbavételéről, illetve a külföldi honos birtokosokról. (Például: Hohenlohe herceg örökösei, Metternich Sándor – Klementina hercegnő birtokai stb.)

A *népesedési viszonyok* tárgyalása, a tanyák ügye külön alfejezetet kap, majd a termelés-politika *üzemeltetési áttekintése*, külkereskedelmi vonzatai következnek. A mezőgazdasági munkanélküliség és a *kivándorlás* tárgyalása zárja az első fejezetet. Mintegy harminc forrásmunkát sorakoztat fel a szerző, közöttük Kaán Károly, Kenéz Béla, Laky Dezső munkáit; kamarai, OMGE-, KSH-kiadványok adataira építve megállapításait.

A *tanyák ügye* – a szerző alföldi származású volt, ahol az 1930. évi népszámlálás szerint a lakosság 30,4 %-a, vagyis több mint egymillió ember tanyákon élt – *nagy figyelmet kap a könyvben*. Rámutat „a tanyavilág speciális

gazdasági berendezkedésére, valamint a kulturális elmaradottságra”. (Matolcsy, 1934, 25.) Elítéli, hogy *elmaradt a közigazgatási reform*, holott a 100–150 ezer holdas határu városok a határaikban élő népesség igényeivel nem képesek megbirkózni. Kiemeli *Weis István 1932-ben(!) előterjesztett javaslatát*, hogy a nagy határu városok (Szeged, Kecskemét, Hódmezővásárhely stb.) területén szervezzenek új *községeket*, de törvényhatósági kapcsolatuk ne a járás, hanem az „anya-város” legyen. (Az 1950. évi ún. tanács törvény nyit majd utat az új falvak – Balotaszállás, Kunfehértó, Lakitelek, Zsana és társaik – megalakulásának. Két évtized – micsoda két évtized! – múlva azonban a könyv szerzője a népbírói ítélet börtönéveit tölti.)

Matolcsy Mátyás könyvének *második*, s egyben fő része – terjedelemben is – *Az agrárpolitika feladatai* címet kapta. A feladatok nem aktuálpolitikai témákat, hanem – szinte előzmény nélküli, nemzetközi kitekintést is tartalmazó – közgazdasági-műszaki, valamint gazdaság- és társadalompolitikai tételeket sorolnak *hét témakörben*. Így *elsőnek a mezőgazdasági üzemek nagyságának megváltoztatását és a telepítést*, valamint a tagosítást. Sorra veszi az *500 kat. holdnál* nagyobb, részben korlátolt, részben szabadforgalmú birtokok területét, és *3,1 millió kat. holdat alkalmasnak minősít* – a 6,6 millió kat. holdnyi területből – *új, 225 ezer kis- és középgazdaság létesítésére*. Megállapítja, hogy ezzel: „az új birtokmegosztási viszonyok a többi európai agrárország háború utáni földreformjainak eredményeivel összhangban volnának.” (Matolcsy, 1934, 51.) Bemutatja *Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia* megvalósított, korszerű földreformjait is. Hozzáfüzi (1934-ben!): „A diplomáciai sikereknél, amelyeket a revízió érdekében elkönnyvelhetünk, *valódibb értéket*

jelentene a magyar nép gyarapodását, expanzió képességét növelő agrárpolitika.” (Matolcsy, 1934, 64. kiemelés: R. P.) Nem szólva arról, most, a XXI. században, hogy mit értek azok a „diplomáciai sikerek”, milyen csalókáknak bizonyultak, meddig voltak „sikerek”...

A feladatok között megtaláljuk a Tisza duzzasztógátjainak megépítését, az öntözés fejlesztését, az ország úthálózatának kiépítését és más, máig ismerős témákat.

Ez utóbbiak között említhető *A mezőgazdaság adóterhének rendezése* című témakör. Azaz a gazdaadósságok „1933. év végén fennálló, mintegy 2000 millió pengő adósságának” és az 1 kat. holdra jutó, átlagosan 33,4 pengős kamatterhének az ügye. (Matolcsy, 1934, 86.)

A szövetkezeti mozgalom fejlesztése cím alatt részletes elemzés található a könyvben az értékesítési szövetkezetekről, kezdve a biztosító- és hitelszövetkezetekig. Megállapítja Matolcsy, hogy „*a kisgazda-agrárróló nyíltását az értékesítés és beszerzés szervezetlensége is növeli*”. (Matolcsy, 1934, 91.) Megjegyzi, hogy a nép műveletlensége miatt „nem érezte a szövetkezeti szervezkedés szükségét”, ezért is „felülről” indult a (Hangya) szövetkezeti szervezés, szemben az angol, a német szövetkezetek példájával. (A *Köztelek* – az OMGE lapja – nem mulasztja el a huszonkilenc éves szerző gunyoros támadását, kioktatását.)

Az előzőekkel összefügg, hogy az *agrárpolitikai koncepció* része – a II. rész 7. fejezetében – a *mezőgazdasági szakoktatás, a piackutatás(!)*, valamint, amerikai, angol példákkal illusztrálva: a *kollektív agrárreklám* (copyright: Matolcsy Mátyás). Utóbbit *elhanyagoltnak* minősíti a szerző Magyarországon. Ugyanakkor kiemeli – külföldi tapasztalatai alapján –, hogy a standard minőségek megvalósítása esetén a kollektív, azaz „*egy-egy termelési ág termékeire* utaló reklám bámulatos eredményt mutat”.

Az agrárreklám költségeinek növelését, mind a fogyasztók meggyőzésére, mind a hazai termelők előnyeinek növelésére, indokoltan látja a szerző. (Hét évtizeddel ezelőtt!)

A II. részben az utolsó, a 8. fejezet: *A mezőgazdasági munkásság szociális biztosítása* címet kapta. Indokolt megjegyezni: még nem jelent meg ebben az időben *Illyés Gyula* könyve, a *Puszták népe, Erdeitől a Futóhomok, Főjától a Viharsarok, Szabó Zoltántól a Cifra nyomorúság. Darvas József* még csak készül *A legnagyobb magyar falu* megírására vagy *Fodor Ferenc* *Az el nem sodort falu* című könyvére. Matolcsy kötete így egyfajta előképe mind egyiknek. Azt nem tudjuk, hogy pl. *Móricz Zsigmond* vagy *Móna Ferenc* írásai – amelyek „a paraszttársadalomnak az úri társadalommal való elintézetlen ügyeit taglalták” – milyen hatással voltak Matolcsy érdeklődésére. Tény, hogy az *Országos Gazdasági Munkáspénztár* és más szervezetek hivatalos adatai alapján ábrázol és következtet. Sőt javasol. Mert *elkerülhetetlennek látja az állapotok megváltoztatását*. Kijelenti: „A gazdasági cselédek szerény egészségügyi ellátásával szemben a nincstelen mezőgazdasági munkásság szociális biztosításáról egyáltalán nem beszélhetünk.” (Matolcsy, 1934, 122., 123.) És bemutatja: – (1. táblázat).

Megállapítja: „a legalacsonyabb életszínvonalon élő agrármunkásság szociális biztosítás szempontjából szervezetlenül és ellátatlanul él.” (Mint az OEP „potyautasai?”)

A könyv III. részében az agrárpolitikai program megvalósításának tőke- és időigénye található. A kettő összefüggése alapján a program húsz-huszonöt évi folyamattal, évenként átlag 100 ezer kat. hold birtokpolitikai igénybevitelével és 2500 millió pengő tőkeszükséglettel számolt. A gyáriparban (mezőgépgyártásra, agrokémiafejlesztésre stb.), a közlekedésben további 1600 milliós tőkeszükségletet becsült 1934-ben. Mindennek alapján szükségképpen átalakulna az állami költségvetés szerkezete is.

Az agrárpolitika feladatainak megvalósítása után Magyarország nemzeti jövedelmének és közteherviselő képességének lehetséges megváltoztatását is felvázolta a záró, azaz a könyv IV. része. Bemutatta a termeléspolitikai – termelésszerkezeti átalakulás várható hatását, például, hogy a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása mintegy 20 %-kal növekedne. Az adótöbbletekből fedeznék – tért ki erre is az elemzés – a vallásalapok birtokosainak jövedelme helyett az egyházi fenntartású stb. kultúrintézmények költségeit. Vagyis: az összefüggések, következmények teljes körére figyelmet kívánt fordítani.

Matolcsy – mint Szekfű Gyula írta – nem állt meg a föld és megművelése vizsgálatánál, a kérdést kiemelte az elméleti és politikai vitákból, és a pozitív megoldás síkjára toltta át.

Kevesen, késve és kételkedve álltak mellé – mondhatjuk el most. Még tíz év telt el a fél-

	létszám	eltartottakkal együtt
a mezőgazdasági cselédség keresői	225 129	603 104
a mezőgazdasági munkásság keresői	749 169	1 528 589,
az 5 kat. holdnál kisebb birtokos-napszámosok	407 947	827 829
Összesen (1920):	1 382 245	2 959 522
Becsült (1934):	1 400 000	3 000 000

1. táblázat

feudális földbirtokviszonyok védelmezésével. Születtek új programok is – nem csak pártpolitikaik –, de *a magyar földreform elmaradt*. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1938-ban írja, hogy „a magyar föld kérdése éppen 21 esztendeje foglalkoztat, izgat, kínozt”. (Bajcsy-Zsilinszky, 1938, 3.) Azaz: az első világháború óta. Keserűen mondja *Nagyatádi*ról: „Őt is utol érte a nagy magyar szociális újítók végzete, az 1920-as *dél-földreform* homokzátonyára futott az ő büszke gályája is.” (Bajcsy-Zsilinszky, 1938, 151.) Ahogyan 1918, illetve 1919 földosztási reményei is szertefoszlottak. Igen, mi „különös országban élünk – írta a kortárs Szabó Zoltán. – Nálunk a felismerést nem követi tett, a tervet nem követi megvalósítás.” (Szabó, 1936, 7. kiemelés: R. P.)

Az 1945. évi, földreformnak nevezett radikális agrárátalakulás magját tehát évtizedekkel előbb elvetették, gyomlálgták, beérését számonosan elősegítették. A debreceni kormánynak nem *Vöröslov* marsall parancsolta meg, Sztálin utasítására, a földosztást – ahogyan egy-két kurzustörténész manapság hirdeti –, hanem a hazai főrendek mulasztása, másképpen: *a történelem*. Gróf Apponyi Albert ezt így fejezte ki: „A világtörténelem azt mutatja, hogy minden forradalom mögött ott volt egy elmulasztott reform, s a forradalom alapjai abban rejtettek, hogy nem volt erő, vagy akarat a reform végrehajtására.” (Romány, 2002, 179.) Így volt ez – szomszédainktól eltérően, bizonyíthatóan – a *Magyar Királyságban is*.

Matolcsy Mátyás elgondolásainak sorsát és érdemét mindennek tükrében indokolt számon tartani. *És tanulságait is, amit még kutatni szükséges.*

2. A termőföld – a nélkülözhetetlen vagyon

„... a földet nem lehet elégetni. A föld, gondviselő dajkánk mindig megmarad és táplálja azo-

kat, akik magot vetnek belé. Fölötte áll térnek, időnek...” *Émile Zola: A föld* (Zola, é. n., III–IV. 287.)

Az agrárpolitikai feladatok fontossága természetesen attól is függ, hogy az adott ország gazdaságában, valamint társadalmi viszonyaiban mekkora súlyt képvisel az *agrárgazdaság*, illetve az *agrárnépesség*. Magyarország esetében mindkét vonatkozásban kiemelkedő részarány volt megállapítható.

A földbirtok képezte – *Fellner Frigyes* akadémikus számítása szerint – *a hazai nemzeti vagyon legnagyobb tételét* (1928-ban). *A teljes vagyon 32,41 %-át* – amelyet csak az épületek, továbbá az *ingó javak* aránya közelített meg. (A földvagyon értékét forgalmi áron, a hozadék tőkésítésével és a hitelérték alapján állapította meg.) (Mátyás, 1994, 116.) *A nemzeti jövedelemből az östermelés szerepét* (agrárgazdagok + bánya- és kohótermelés) 49,43 %-kal, az *iparét* 37,12 %-kal mutatták ki akkor. (Vö.: Varga, 1926)

Matolcsy Mátyás jól ismerte az említett adatokat, hiszen munkaköréhez tartozott a *Magyar Gazdaságkutató Intézetben* ennek a témakörnek a vizsgálata. Az intézet igazgatójával – *Varga Istvánnal* (1897–1962) – 1930-tól együtt dolgozott, könyvük, a *Magyarország nemzeti jövedelme*, 1936-ban Budapesten, majd angol változatban, 1938-ban, Londonban is megjelent. Az agrárgazdaság az előzőeknek megfelelő súllyal szerepelt a nemzetközi figyelmet kiváltó munkában. Azért is, mert Magyarország – egy-két országgal együtt – társadalmi-gazdasági jellegzetességei okán – „sajátos középkort” jelentett a XX. századi Európában. „*A magyar falvakban tett látogatásom meggyőzött róla, hogy a parasztkérdés az, ami a legfontosabb*” – írta az Eötvös Kollégium francia vendégtanára erről az időről. „Évszázadokkal előbb felvetődött már ez a kérdés, és a

múló idővel egyre sürgetőbben követelte a megoldást” – mutatott rá *Sauvageot*. És leírta – az „idegen” – : „*a magyar nemzet jövőd sorsára súlyosan nehezedik rá a föld*”. (*Sauvageot*, 1988, 208.)

Magyarország döntési fórumain kevesen gondolták ezt. Figyelmeztetések pedig voltak, már az első világháború alatt is. *Mailáth* József gróf a kormányhoz fordult. „Nagyszabású reformokat vár a nemzet – írta – a törvényhozástól, nem szűkmarkú, félénk kísérleteket. Most az egyszer még kezünkben van az ország jövője [...] A magyar birtokos osztály jövőjét azon a politikai szemponton látom megfordulni, hogy a birtokpolitikai reformot ki csinálja meg.” (Idézi Kerék, 1939, 142. kiemelés: R. P.)

Évtizedeken át nem csinálta meg senki... A reformok papíron maradtak. Bő termés volt – ígéretekből. Különösen vitézi telkekből. A harctéri katonák számára...

Az 1945. évi debreceni döntés – amit majd a budapesti törvény követ – 3,2 millió kat. hold földet „átír” az „igényjogosult természetes személyeknek”. (Nagy, 1950, 271.) Az eredmény egybeesett, a módszer más lett, mint a „Matolcsy-program” elgondolta. Jutott mintegy másfél millió hold állami erdőnek, félmillió közlegelőnek és még több más célra is. Az ország földjének tetemes része – gazdát cserélt.

A kötelmek, *vagyoniak, érzelmiek* – újból megváltoztak...

3. A szerző: Dr. Matolcsy Mátyás (1905–1953)

„Arra törekedtem, hogy ítéleteimet függetlenül az egyes társadalmi rétegek gazdasági, politikai vagy társadalmi érdekeitől s magamat egyedül a nemzet egyetemes érdekei által vezéreltessem.”

Dr. Matolcsy Mátyás (1934)

Abban az évben született, amikor a csabai „tót gazda”, *Áchim L. András* – mint parla-

menti képviselő – a *parcellázásért* csatázott, (még nem földosztásért!) sikertelenül.

Matolcsynak gépészmérnöki, valamint közgazdasági végzettsége és doktorátusa volt. Disszertációjára készülve *Angliában, Németországban és az Egyesült Államokban* végzett tanulmányokat, ösztöndíjas utakat. A Műegyetemen *Horthy István* évfolyamtársa. A Magyar Gazdaságkutató Intézetben 1930-tól alkalmazták. Apja Dr. *Matolcsy Miklós*, az első világháborúban a hadsereg főgyógyásze-része. *Farmos* határában – a Tápió-mentén – 312 kat. hold földdel, kertészettel és szeszfőzdével rendelkeztek.

A mérnök-közgazdász Matolcsyt – miként egyik életrajzírója, *Bihari József* írja – „az agrárközgazdasági érdeklődés, a földreform kérdésének mániákus középpontba kerülése és mindenáron való megoldásának keresése” (Bihari, 2003, 404–444.; vö.: Boros, Különle-nyomat) jellemezte. Ez utóbbiból ered, hogy 1935-től politikai-közületi tevékenysége előbb a kormánypártba, majd különféle ellenzéki pártokba viszi. Mindezt azokban az években, amikor a *Gömbös-kormány* taktikázik itthon és *Európában*, s a hivatalos Magyarország díszmagyarba öltözik és neobarokk miliőt teremt. *Országgyűlési képviselő* lesz, publikál, lapokat szerkeszt. A *Válasznak* is szerkesztőbizottsági tagja lesz – 1937/38-ban –, együtt lát-ható Zilahy Lajossal, Veres Péterrel, Illyés Gyulával, Erdei Ferencsel, Kovács Imrével, Féja Gézával, Szabó Lőrincsel, Kodolányi Jánossal és Tamási Áronnal. Képviselőként – alig követhető váltakozással – különböző pártokban vállal szerepet, a Független Kisgazda Párttól a radikális szélsőjobboldali frakci-óig. Amikor író-társát, *Kovács Imrét* a *Néma forradalom* című munkájáért, *Féja Gézát* pe-dig a *Viharsarokért* perbe fogják 1937-ben, *Matolcsy Mátyás* interpellált a parlament no-

vember 3-i ülésén. Felolvasta ott azt a tiltakozó levelet is, amelyet *Bartók Béla, Móricz Zsigmond, Erdei Ferenc, Sárközi György* és mások írtak alá. Matolcsy úgy érvelt a parlamentben, hogy kijelentette: „nem ismerem el azt, hogy a nagy- és a kisbirtok vitájában egy elnöki döntés döntse el a tudományos kérdést”. (Kovács, 1989, 196. kiemelés: R. P.)

Megszólat (a sajtóban) Szekfű Gyula is. A perbe fogott írók mellett kiállva közli: „Többször is megírtam, hogy a nagybirtokok hazai nagy kiterjedése ma már egész Európában egyedülálló... megváltoztatása egyenesen kívánatos.” (Kovács, 1989, 263.)

A *tudományos megítélés* azonban – különösen a társadalompolitikai kérdésekben – feltűnően *háttérbe szorult*. A jeles történész, *Balla Antal*, már előbb azt írta: „A földbirtokpolitika Magyarországon nem demokratizálódott... A nagybirtokosság a politikára továbbra is döntő befolyást gyakorolt.” (Balla, 1935, 215. kiemelés: R. P.) A *Cifra nyomorúság* című szociográfia pedig leszögezte, hogy nálunk a „régí parasztság helyébe nem léphetett modern értelemben vett paraszttársadalom, amilyen a mai Dániában, Finnországban stb. van. Először azért, mert az utolsó évszázad politikai rendszere semmit sem védett oly hevesen, mint a nagybirtokrendszert”. (Szabó, 1937, 118. kiemelés: R. P.)

És a többi, lajstromozott okot is érdemes számba venni. Történészeknek is, agrárpolitikával foglalkozóknak is...

Matolcsy Mátyás mindezt látta és szembe szállt vele. Szóban és írásban. Ez volt az *értelme*. Nem ismerte fel viszont, (?) hogy – folytonosan új támogatókat keresve, pártoktól a *Turul Szövetségig* – méltatlan helyzetbe manőverezte magát (Sipos – Tóth, 1997). Ez lett a *tragédiája*.

Bajorországból amerikai hadifogságból adták át – 1945-ben – az itthoni bíróságnak. Védelmében tanúskodott az író-politikus Kovács Imre is, akivel – 1936-ban – végiggyalogta az országot, az uradalmakat. Az emigráns Kovács Imre Amerikában így emlékezett rá: „Matolcsy Mátyás képviselő volt, jobb sorsra érdemes ember [...] egyike volt azoknak, aki fölmérte Magyarországot agrárpolitikailag. Csak éppen rosszul politizált.” (Huszár, é. n., 63.)

Elítélték.

Mindez már egy másik történet. A fogházból *1955-ben szabadult volna*, ötvenévesen, ha megéli.

A *Tápió-vidék* emlékezett meg róla születésének 100. évfordulóján.

Kulcsszavak: *Matolcsy Mátyás, Kovács Imre, földreform, népi írók*

IRODALOM

- Bajcsy-Zsilinszky Endre (1938): *Egyetlen út: A magyar paraszt*. Kelet Népe
- Balla Antal (1935): *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda
- Bihari József szerk.: (2003): *Európa útján a Tápió-vidék művelődéstörténeti emlékeivel*. Nagykáta Önkormányzata
- Boros Zoltán: Különlenyomat
- Huszár Tibor (é. n.): *Beszélgetések*. (anonim)
- Kerék Mihály (1939): *Magyar földkérdés*. Mefhosz, Budapest

- Kovács Imre (1989): A néma forradalom – A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt. Cserépfalvi–Gondolat–Tévan, Budapest
- Matolcsy Mátyás (1934): *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*. Előszó Szekfű Gyula. Soli Deo Gloria, Bp.
- Mátyás Antal (szerk.) (1994): *Magyar közigazdászok a két világháború között*. Akadémiai, Budapest
- Nagy Imre (1950): Agrárpolitikai tanulmányok. (Előadások az Agrártudományi Egyetemen) Szikra, Bp.
- Romány Pál (2002): Földreform, agrárforradalom. In: Romány Pál: *Kortársunk az agrárpolitika*. Szaktudás Kiadóház, Budapest

Sauvageot, Aurélien (1988): *Magyarországi életutam*. Európa, Budapest
Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.) (1997): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Napvilág, Bp.
Szabó Zoltán (1936): *A tardi helyzet*. Cserépfalvi, Budapest (Hasonmás kiadás: 1986. Akadémiai, Bp.)
Szabó Zoltán (1937): *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Bp.
Szekfű Gyula (1934): Előszó: In: Matolcsy Mátyás: *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*. Soli Deo

Gloria Szövetség Kiadása
Újlaki Nagy Árpád (1939): *Östermelő gazdaságunk jelene és jövője*. Kállay Miklós dr. Előszavával. Pesti Lloyd, Budapest
Varga István (1926): *A magyarországi földbirtokviszonyok egyenetlensége és a földbirtokreform*. Közgazdasági Szemle. 1–2.
Veres Péter (1948): *A paraszti jövő*. Sarló, Budapest
Zola, Émile: *A föld (La terre)*. III–IV. köt. Gutenberg

INTERDISZCIPLINARITÁS. ELFOGADJUK-E MAGYARORSZÁGON?

Braun Tibor

MTA alelnöki tanácsadó, a kémiai tudományok doktora, címzetes egyetemi tanár,
MTA kutatócsoport-vezető, MTA Kutatásszervezési Intézet Információtudományi
és Tudományometriai Kutató Csoport, ELTE Kémiai Intézet, Analitikai Kémiai Tanszék
braun@mail.iif.hu

Schubert András

dr., techn. ügyvivő szakértő
MTA Kutatásszervezési Intézet Információtudományi és Tudományometriai Kutató Csoport

Bevezetés

2003-ban már foglalkoztunk az inter- és multidiszciplinaritás (Braun – Schubert, 2003) kérdésének tudományometriai módszerekkel való tanulmányozásával a természettudományok területén. (Weingart – Stehr, 2000; Nowotny, 2002; Boix Mansilla et al., 2002) Ahhoz, hogy erről kvantitatív képet kaphassunk, megvizsgáltuk azt a gyakoriságot, amellyel az „interdiszciplinaritás” és „multidiszciplinaritás” kifejezések jelentettek azoknak a folyóiratcikkeknek a címében, amelyeket a természettudományok legkülönbözőbb szakterületein publikáltak 1980 és 2000 között. Ehhez az elemzéshez a *Science Citation Index* (Institute for Scientific Information, Philadelphia) adatbázisát használtuk. A 2003 óta megjelent szakirodalmat követve azt tapasztaltuk, hogy a fent említett tanulmányban kimutatott intenzív interdiszciplinaris fejlődési irányzat az azóta eltelt időszakban még átfogóbban került kifejezésre, és nemcsak a témát kutató trendvonal növekedett,

hanem a fejlődés a tudományos világ stratégiai és taktikai szintjein is megnyilvánult.

Meggyőző példa erre az Egyesült Államok fokozott figyelme az interdiszciplinaris kutatási témák kiválasztására és támogatására. Ennek keretében e célra összeállított és kiválasztott bírálóbizottságok értékelik az interdiszciplinaris pályázatokat, ezáltal csökkentve a veszélyt, hogy az érdekes és fontos interdiszciplinaris kutatások és ezeken dolgozó kutatók a szakterületi, szűkebb körű elbírálások, értékelések miatt elutasításban részesüljenek.

Az Egyesült Államokban a Nemzeti Tudományos Akadémia (NAS) 2005-ben *Facilitating Interdisciplinary Research* címen publikált hivatalos tanulmányt (Report). Ez hangsúlyozza, hogy az interdiszciplinaris gondolkodás a tudományos kutatás átfogó tényezőjévé vált, és ezt a következő négy, hathatósan ösztökélő tényező hatásának tulajdonítja:

- saját elválaszthatatlan komplexitása,
- az olyan problémák és kérdések megléte, amelyek nem oldhatók meg egyetlen szakterületen belül,

- a társadalmi problémák megoldásának szükségessége,
- az új technológiák potenciáljának jobb kihasználása.

A fentiekre adható kitérő vagy mentesítő válasz cáfolatára, amely szerint nem biztos, hogy Magyarország számára az Egyesült Államok jelenti a jó vagy helyes mintát, megemlítjük, és ezt meglehetősen meggyőzőnek véljük, hogy például 2005-ben északi nyelvrokonaink akadémiaja is publikált egy jelentést *Promoting Interdisciplinary Research: The Case of the Academy of Finland* címen.

Talán még fentieknél is meggyőzőbb tény, hogy a németországi Bielefeldben nemrég kimondottan az interdiszciplináris szemléletre összpontosító egyetemet hoztak létre.

Módszerek

Említett tanulmányunk folytatásaként jelen dolgozatban a következő szempontokat kívántuk pótlólag megvizsgálni:

- Ugyanazt a vizsgálati módszert használva, azaz az „interdiszciplinaritás” és a „multidiszciplinaritás” kifejezések előfordulási gyakoriságát mérve a folyóiratcímekben, a vizsgálat terjedelmét kiterjesztettük az 1996–2006-os periódusra.
- A 2003-ban „igényb evett” *Science Citation Index* adatbázis helyett most a Thomson *Scientific Web of Science* adatbázisát használtuk.
- Vizsgálatainkat a 2003-ban tanulmányozott természettudományokon túlmenően a társadalomtudományokra is kiterjesztettük. Minden olyan publikációt SCI publikációnak tekintettünk, amelyet az SCI tartalmazott (akkor is, ha az SSCI is tartalmazta). SSCI publikációnak azokat tekintettük, amelyeket az SSCI tartalmazott, de az SCI nem.

Eredmények és tárgyalásuk

Tudatában vagyunk az itt használt metodika korlátainak. Ugyanis a vizsgált kifejezések (interdiszciplinaritás, multidiszciplinaritás) nem minden olyan publikáció címében jelennek meg, melyek a kifejezéseket fedő témával foglalkoznak. Ezt azonban nem feltétlenül kell metodikai hiányosságnak tekintenünk, ugyanis amennyiben ezt elfogadjuk, úgy az interdiszciplinaritás területén jelentősen több dolgozat került publikálásra, mint amennyit metodikánkkal át tudunk fogni, és ez lényegében nem csökkenti vagy érvényteleníti az itt közölt eredményeket, ugyanis azokat a teljes cikkipopulációból vett, statisztikusan szignifikáns mintának tekinthetjük.

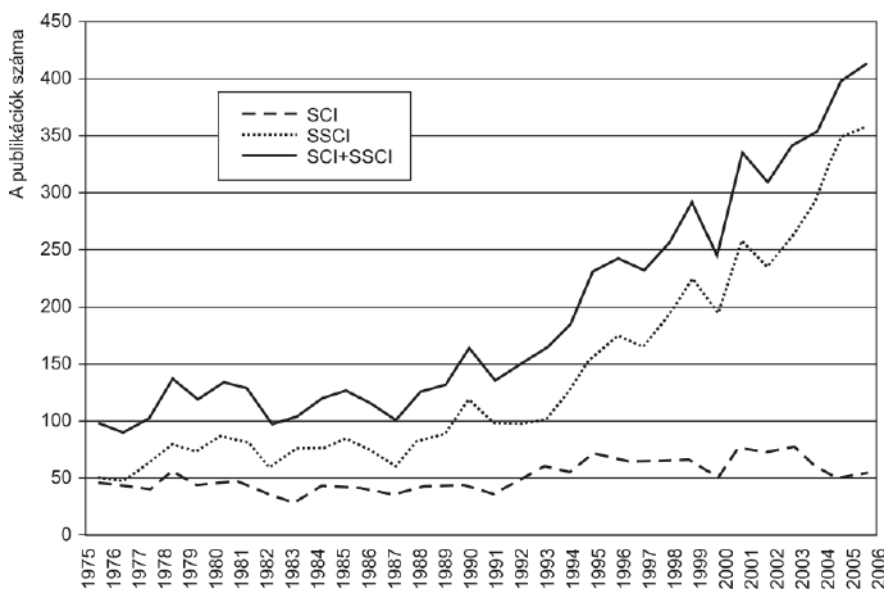
Az eredményeket az 1–5. ábrákon és az 1. és 3. táblázatban mutatjuk be.

Mint az az 1. ábrán is látható, hogy míg a természettudományok területén a vizsgált kifejezések száma 1996 óta jelentős emelkedést mutat, a társadalomtudományokban ezek száma jóval alacsonyabb szinten konsztansnak mondható. A multidiszciplinaritás mindkét területre együttesen nézve valamivel jelentősebb növekedést mutat (2. ábra).

Külön vizsgálat tárgyává tettük a két nagy kutatási világrendszer (USA; EU) hozzájárulását az interdiszciplinaritás kutatásához. Az eredményeket a 3. ábrán ábráztuk. Mint látható, kb. 2002-ig az USA vezetett, de ettől kezdődően jelentősen előretört az EU. Mint várható volt, a világ többi része erősen lemaradt az említett hatalmak mögött.

Az exponenciális növekedési görbékből kiszámítható a növekedési ütem sebessége, ami, mint a 3. ábrán látható, rendkívül gyors, 9,28 évi kétszereződési időt mutat.

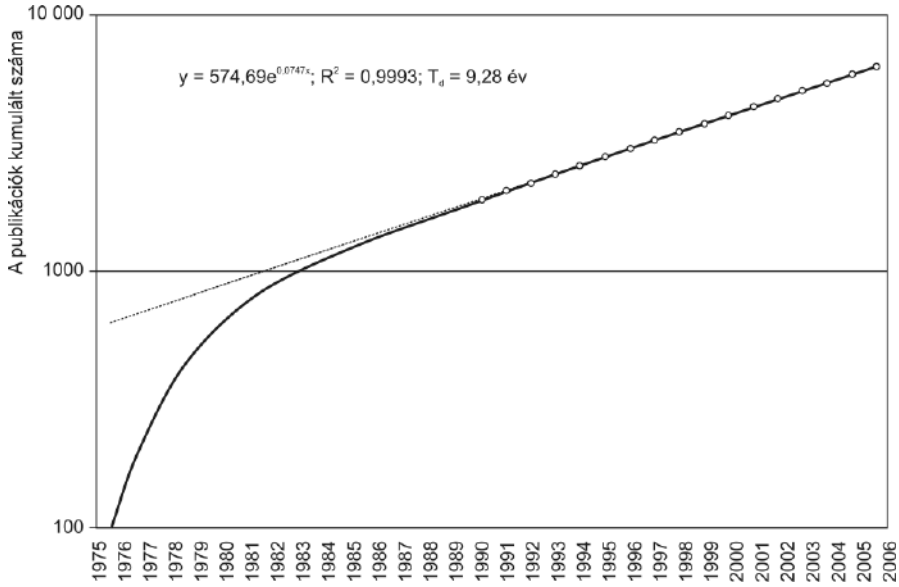
Természetesen ez a növekedés a természettudományokban és a társadalomtudományok-

1. ábra • A publikációk száma az SCI és az SSCI adatbázisokban évenként. Forrás: Thomson Web of Science, SCI-E és SSCI, 1975–2006. Keresőprofil: TI = (inter*discipl* OR interdiscipl* OR multi*discipl* OR multi-discipl*) Publikációtípusok: Article, Letter, Note, Review

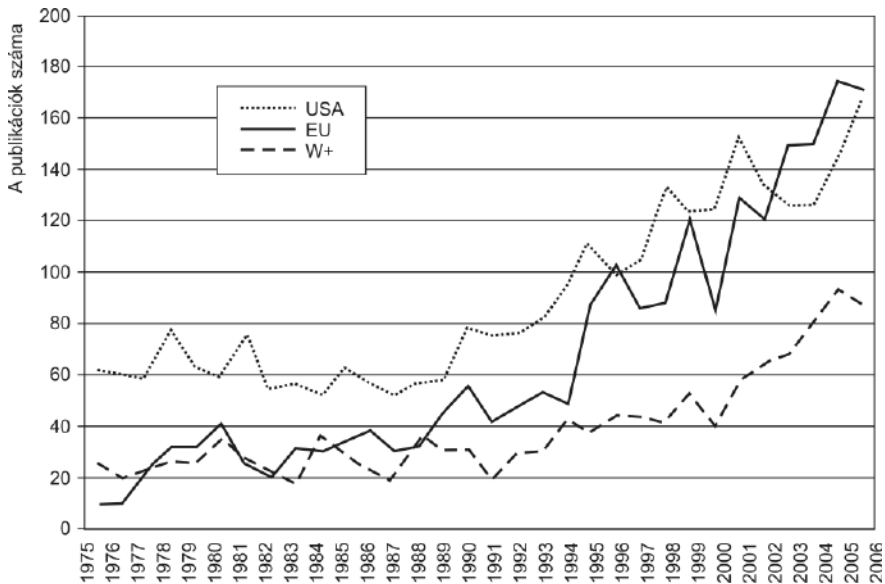

2. ábra • A két keresőkifejezés segítségével gyűjtött találatok száma évenként.
Gyakorlatilag nem volt átfedés

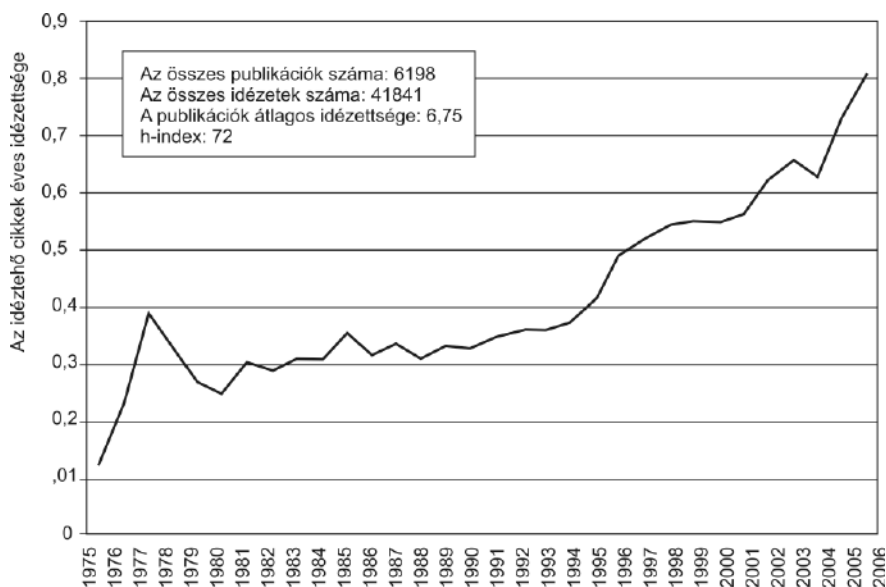

3. ábra • A multi-/interdiszciplinaritás irodalmának kumulált növekedése.

Az exponenciális illesztés az 1990–2006 időszakra vonatkozik

4. ábra • A publikációk száma a világ három fő régiójában évenként (EU–EU25, W+ = a világ többi része). Az EU és az USA között van egy bizonyos átfedés (társszerzőség). Az RoW azokat a publikációkat tartalmazza, amelyeknek sem EU-, sem USA-beli szerzője nem volt.

5. ábra • Az idézetek évenkénti száma osztva az adott évig terjedő időszakban megjelent cikkek számával

ban eltérő intenzitással megy végbe, amint az az 1. táblázatban látható. Ugyanez a változatosság vonatkozik a különböző országokra is. Mint a 2. táblázatban látható, az Egyesült Államok vezeti a listát, de néhány európai országban is jelentős figyelmet fordítanak az interdiszciplinaritásra és a multidiszciplinaritásra. Mint várható volt, a tevékenység intenzitása nem egyforma a különböző szakterületeken sem. A 2. táblázatban látható, hogy hasonlóan változó a helyzet az alterületek tekintetében is. Ezt egészíti ki, más szempontból nézve a 3. táblázat, amely a különböző szakterületek folyóirataiban mutatja be a vizsgált kifejezések előfordulását.

Végül újabb érvként megvizsgáltuk a tekintetbe vett időszakban (1998–2000) az inter- és multidiszciplinaritással foglalkozó cikkek átlagos idézettségét. Mint várható volt, ez az érték is 1994-től folyamatos növekedést

mutat (5. ábra). A 3. ábrához visszatérve nagyon meggyőzőnek véljük azt a nézetet, mely a vizsgált tudományos szakirodalomban tükröződik, nevezetesen, hogy egy adott időtartamon belül az inter- és multidiszciplinaritás növekedése kilencéves kétszereződési idővel, valóban exponenciális jellegű.

Ha ezt az értéket összehasonlítjuk azzal a kétszereződési idővel, melyet a tudományos folyóiratokra – bár nem nagyon pontosan – kiszámítottak (15–20 év) (Solla Price, 1979), akkor az inter- és a multidiszciplinaritásra itt talált növekedési sebességet komolyan kell vennünk tudománypolitikai vonatkozásban. Mindezek az eredmények meggyőzően mutatják, hogy a tudományokban az interdiszciplinaritás egyre nagyobb mértékben terjed és növekszik. Ezért az ennek megfelelő gondolkodás és cselekvés lesz a tudomány és a kutatás egyik olyan fontos irányzata, mellyel

Alterület	SCI	SSCI	SCI+SSCI	SSCI/SCI
1 Medicine, general & internal	493	2	495	0,004
2 Surgery	358	0	358	0,000
3 Education & educational research	37	250	287	6,757
4 Education, scientific disciplines	252	13	265	0,052
5 Public, environmental & occupational health	137	106	243	0,774
6 Oncology	237	2	239	0,008
7 Rehabilitation	85	143	228	1,682
8 Clinical neurology	215	0	215	0,000
9 Psychiatry	126	64	190	0,508
10 Health care sciences & services	160	19	179	0,119
11 Information science & library science	74	103	177	1,392
12 Pediatrics	165	4	169	0,024
13 Pharmacology & pharmacy	167	2	169	0,012
14 Multidisciplinary sciences	149	5	154	0,034
15 Nursing	54	98	152	1,815
16 Social sciences, interdisciplinary	67	80	147	1,194
17 Gerontology	45	100	145	2,222
18 Computer science, interdisciplinary applications	121	6	127	0,050
19 Neurosciences	124	2	126	0,016
20 Environmental sciences	119	6	125	0,050

1. táblázat • A 20 legproduktívabb alterület

(A WoS adatbázis folyóiratainak többsége több szakterületbe is be van sorolva.)

a közeljövőben stratégiailag és taktikailag is szembesülnünk kell.

Tendenciózus epilógus

E dolgozat szerzőinek egyáltalán nem titkolt szándéka, hogy előző cikkükkel (Braun–Schubert, 2003), a jelenlegivel és szerény lehetőségeikkel, valamint eddig sokat hangoztatott véleményükkel és érveikkel elérjék, hogy Magyarországon, de különösképpen az OTKA-ban, az egyetemeken és a Magyar Tudományos Akadémián az interdiszciplináris kutatás a világban sok más helyen már teljes elismerésre jutásához hasonlóan, a tudományos fejlődést méltó módon elősegítő intézményesített, hivatalos formában elfogadást nyerjen. Ugyanis annak ellenére, hogy, mint az köz-

ismert, hazánkban számos helyen folyt és folyik eredményes interdiszciplináris kutatás, annak eredményei, esetleg hasznosítható gyümölcsei intézményesítés, illetve hivatalos szabályozás hiányában nem kaptak, nem kaphatták meg a megfelelő elismerést. Ennek számos oka volt és van az egyszerű figyelmen kívül hagyástól a pontos definiáltság és ennek figyelembe vételével kapcsolatos pontosítások, illetve értékelési metodika hiányán keresztül a tendenciózus részrehajlásig.

Értjük ezalatt azt, hogy amiről egyesek azt akarták, hogy interdiszciplinárisnak legyen tekinthető, az az volt, és ma is az, amiről meg nem így vélekedtek vagy kívántak vélekedni, az nem volt az. Annak érdekében, hogy a kérdés az előbbinél precízebben és

	Ország	SCI	SSCI	SCI+SSCI	SSCI/SCI
1	USA	1801	1065	2866	0,59
2	Németország	593	78	671	0,13
3	Anglia	385	110	495	0,29
4	Kanada	209	72	281	0,34
5	Franciaország	218	28	246	0,13
6	Olaszország	172	2	174	0,01
7	Hollandia	138	32	170	0,23
8	Ausztrália	112	27	139	0,24
9	Svájc	108	18	126	0,17
10	Svédország	84	21	105	0,25
11	Japán	70	8	78	0,11
12	Ausztria	65	12	77	0,18
13	Skócia	61	11	72	0,18
14	Izrael	53	17	70	0,32
15	Belgium	63	6	69	0,10
16	Spanyolország	59	6	65	0,10
17	Oroszország (a volt Szovjetunióval együtt)	40	20	60	0,50
18	Dánia	51	7	58	0,14
19	Új-Zéland	38	6	44	0,16
20	Brazília	30	8	38	0,27

2. táblázat • A 20 legproduktívabb ország. Nemzetközi társszerzőség esetén minden országnak egy teljes publikációt számoltunk. A Web of Science adatbázis az Egyesült Királyságot négy külön országgént (Anglia, Észak-Írország, Skócia és Wales) tartja nyilván.

definiáltan mérhető legyen, utalunk itt egy nemrég a *Scientometrics* című nemzetközi folyóiratban megjelent *Measuring Researcher Interdisciplinarity* (Porter et al., 2007) (A kutatói interdiszciplinaritás mérése) című tanulmányra, amely a fentebb említett kérdéseket rendkívül részletesen és alaposan taglalja. Helyhiány miatt ezt a dolgozatot nem tudjuk ismertetni, de érdeklődők, és reméljük, hogy sokan lesznek, letölthetik a DOI: 10.1007/s11192-007-1700-5 hálózati címről.

Összefoglalás

Tudományometriai metodikát alkalmazva kimutattuk, hogy az 1975–2006 közötti időszak-

ban a Thomson Scientific *Web of Science* adatbázisban az interdiszciplinaritás és multidiszciplinaritás kifejezések exponenciális növekedést mutatnak az összevont természettudományok és társadalomtudományok területén, 9,26 évi kétszereződési idővel. E rohamos fejlődés nézetünk szerint arra mutat, hogy stratégiai és taktikai vonatkozásban Magyarországnak Finnországhoz hasonlóan több figyelmet kellene fordítania az interdiszciplinaritás tekintetbe vételére.

Kulcsszavak: *interdiszciplinaritás, növekedés, szakterületek, folyóiratok*

Folyóirat	SCI+SSCI
1 <i>Interdisciplinary Science Reviews</i>	59
2 <i>Academic Medicine</i>	54
3 <i>Educational Gerontology</i>	48
4 <i>Journal of Chemical Education</i>	48
5 <i>British Medical Journal</i>	44
6 <i>Journal of Aircraft</i>	41
7 <i>Cancer</i>	34
8 <i>Journal of the American Geriatrics Society</i>	33
9 <i>Chirurg</i>	29
10 <i>Scientometrics</i>	29
11 <i>Deutsche Medizinische Wochenschrift</i>	28
12 <i>Archives of Physical Medicine and Rehabilitation</i>	24
13 <i>Journal of Medical Education</i>	24
14 <i>Pain</i>	24
15 <i>American Journal of Hospital Pharmacy</i>	22
16 <i>Zeitschrift für Klinische Medizin – ZKM</i>	22
17 <i>American Journal of Health – System Pharmacy</i>	21
18 <i>Journal of the American Dietetic Association</i>	20
19 <i>American Journal of Pharmaceutical Education</i>	19
20 <i>Circulation</i>	19
21 <i>Gerontologist</i>	19
22 <i>New Zealand Medical Journal</i>	19
23 <i>Spine</i>	19

3. táblázat • A 23 legproduktívabb folyóirat

IRODALOM

- Boix Mansilla, Veronica – Dillon, V. D. – Middlebrooks, K. (2002): Building Bridges across Disciplines. Harvard Graduate School of Education, Project Zero; <http://pzweb.harvard.edu/eBookstore/PDFs/GoodWork16.pdf>
- Braun Tibor – Schubert András (2003): Inter- és multidiszciplinaritás az alapkutatás haladási iránya. Fizikai Szemle. 53, 97.
- Nowotny, Helga (2002): *The Potential of Interdiscipli-*

- narity*. Paper Presented at the “Rethinking Interdisciplinarity” Virtual Seminar. May 2002; <http://www.interdisciplines.org/interdisciplinarity/papers> 5
- Porter, Alan – Cohen, S. A. – Roessner, J. D. – Perreault M. (2007): Measuring Researcher Interdisciplinarity, *Scientometrics*. 72, 117.
- Solla Price, Derek de (1979): Kis tudomány, nagy tudomány. Akadémiai, Budapest
- Weingart, Peter – Stehr, Nico (2000): *Practising Interdisciplinarity*. University of Toronto Press, Toronto

Interjú

A SZEGÉNY EMBER FIZIKÁJÁTÓL A BIOLÓGIÁIG

Chikán Ágnes beszélgetése
az aranyérmes Keszthelyi Lajos akadémikussal

Az idei akadémiai közgyűlésen Keszthelyi Lajos vehette át Vizi E. Szilvesztertől, az Akadémia elnökétől az MTA aranyérmét. Az indoklásban egyebek között elhangzott: az akadémikus nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő eredményeket ért el a kísérleti fizika, a biofizika területén. Úttörő szerepe volt a modern magfizikai módszerek hazai

elterjesztésében és széleskörű alkalmazásában, a szilárdtestfizikától a biológiáig. Elősegítette, hogy a Szegedi Biológiai Központ az MTA egyik legsikeresebb intézetévé váljon. A nyolcvanadik életévét betöltött fizikussal életútjáról, kutatási eredményeiről, szakterülete fejlődésének jelentős állomásairól, a hazai kutatás jelenéről, jövőjéről beszélgettem.

Általában nem az a kérdés, honnan jöttél, hanem az, merre tartasz. Egy ilyen gazdag, már bizonyítottan sikeres, hosszú életút látván arra azért mindenképpen kíváncsi az ember: a családnak, a nevelésnek, az ifjúkori környezetnek milyen szerepe volt abban, hogy a század első harmadában egy kisdíák rákeveredett a tudományos pályához vezető útra?

Kaposváron születtem. Édesapám egyszerű szabósegéd volt. Tőle azt tanultam, hogy mindig szorgalmasan dolgoznunk kell, egészen addig, amíg képesek vagyunk rá. Édesanyám, ahogy ma mondják, főállású anyaként nevelt bennünket, belénk sulykolva, hogy mindenkit szeretni kell, s aki rászorul,

annak segítsünk. Talán ennek a hozzáállásnak is köszönhető, hogy – megszámláltam – mintegy százhusz társszerzővel írtam eddigi cikkeimet, akik közül minden második hazánkat meglátogató külföldi.

Jó, jó, ez arra bizonyíték, hogy barátságos, vonzó egyéniség, akivel szívesen dolgoznak együtt mások. . .

Már gyerekkoromban sok barátom volt. A mi házunk és az elemi iskola kertje összeért, mondhatni otthon is az iskola levegőjét szívtam. Amikor az udvarunkban disznóvágás volt, az órák közti szünetben figyeltem, mennyire haladt már a munka, lesz-e friss hagymás vér, mire hazaérek.

Ezek az élmények azért még nem alapozták meg a későbbi kutatópályát. Szülei értékrendjében fontos helyet foglalt el az iskola, a tudás?

Tisztában voltak azzal, hogy a műveltség érték. Ezért nagyon csalódtak, amikor gyengén tanuló bátyám – akiből szabósegéd lett, majd a háborúban nyoma veszett – a negyedik osztály után kibukott. Okulva ezen, velem, a jó tanulóval – biztos, ami biztos – öt elemít járattak, s csak az után írtak be a Somsich Pál Gimnáziumba 1938-ban. Közbejött a háború, így is sikerült, nyolc év után, 46-ban érettségiztem.

Mit hallhatott akkoriban a tudományokról, a kutatásról egy diák? Egyáltalán voltak kedvenc tárgyai, melyikből tűnt ki?

Igazán egyikből sem. Mindig jó tanuló voltam, általában megálltam a helyem. Másodikos gimnazista koromtól kezdve segitettem más gyerekeket, három, négy osztálytársamat korrepetáltam, főleg latinból és számtanból. Miközben tanítottam, én is tanultam. Emlékszem, a háború idején a vajgyáros fiait okítottam, aztán a mai Deák Big Band Deák Tamását, tudja, aki a Doktor Bubó zenéjét szerzte...

Ne mondja, hogy valamikor valaminek hatására nem emelkedett ki abból az egyöntetű tudásmasszából egy, a többinél érdekesebbnek tűnő világ! Talán egy karizmatikus tanár vagy olvasmányélmények hatására.

A gimnázium vége felé, saját szórakoztatásomra, atomfizikai, csillagászati könyveket kezdek olvasni. Miután '45-ben ledobták az atombombát, benne volt a levegőben ez a fontos kérdés. Senki nem beszélt rá, nem szólt bele a pályaválasztásomba. Hetedik,

nyolcadik osztályos koromban gondoltam arra, hogy esetleg matematika–fizika tanár leszek.

Sok sikeres ember ifjúkori sportolásának tulajdonítja, hogy fölnőttként kitartó tudott lenni a munkában...

Szerettem pingpongozni, korcsolyázni, ám a versenyszerű sporthoz nem volt tehetségem. A közösségi életből azonban kivettem a részem: nyolcadikra én lettem az önképzőkör elnöke, a Mária Kongregáció vezetője és a cserkészcsapat parancsnokának – Marián Miklósnak, aki túl a 90-en, ma is él Szegeden – a helyettese. Továbbá engem jelöltek arra, hogy búcsúbeszédet mondjak a ballagáskor, az érettségi banketten.

Akár elbizakodott is lehetett volna...

Gondolhattam volna, hogy igazán kiváló vagyok, ám tisztában voltam azzal, és ezt ma is tartom, hogy ha valahol előre kerülök, nem azt jelenti, hogy én vagyok nagyon tehetséges, hanem azt, hogy csak ott és akkor nincs nálam jobb. Máshol és máskor bizony lemaradnék. A szerencse többször vitt olyan emberek közé, akiknek társaságában ez a fiatalkori gondolatom helyesnek bizonyult.

Sehol egy kiugró teljesítmény, mondjuk a fizikában, sehol egy tanulmányi versenyen elért első helyezés, ami látványosan repítette volna a tudományos pálya felé.

Nem emlékszem, hogy abban az időben lettek volna tanulmányi versenyek. Ami repített, az a szerencse, a véletlenek sorozata. Érettségi biztosunk az Eötvös Collegium tanára, Gyergyai Albert volt, akit egyik volt Eötvös kollégista tanárunk, Gelléri Emil megkért, hogy támogassa fölvételemet.

A jelentkezőknek, ugye, vizsgáznuk kellett?

„Egyhetes kopogtatás”, így hívták azt a megmérettetést, ahol tanárok, régi, nagynevű és jelenlegi diákok faggatták a delikvenst. Az én fölvételimre Detrei csillagászt és Bay Zoltánt hívták be.

Az aranyérem átadásakor meleg hangon emlékezett az „elitképzőben” eltöltött időre.

A tanuláson kívül, úgy hírlik, ott igen nagy szerepe volt a nevelésnek is.

Családrendszerben éltünk. Négytagú közösségben. A tekintélyt a családfő, egy idősebb diák képviselte, ő ült az asztalfőn, s ő szedett először a tálból. Őt követte a családanya, majd a gólyák.

Máig maradtak fenn jópofa történetek az úgynevezett gólyavizsgákról...

Mivel a középiskolák eminensei kerültek a kollégiumba, nagy volt a szarvuk, s ezt bizony le kellett törniük a tapasztaltabbaknak. Engem is az asztalra fektettek, s jól elfenekeltek.

Szigorúan vették a tanulást a tanárok?

A kollégium lakói főleg filozofok voltak. Sokat megismertem azok közül, akik később szerepet játszottak az ország kulturális életében. Fodor András, Domonkos Mátyás, Lator László, Hankiss Elemér, Benyhe János, hogy csak néhány nevet említsek évfolyamunkból. Úgynevezett *dögészek* azonban csak hárman voltunk. Velünk nem törődtek annyira. A filozofoknak több munkájuk volt a kollégiumban, mi többet jártunk az egyetemre.

Mi volt a hozadéka az ott töltött időnek?

Az, hogy őket megismertem. Két év elteltével, ’48-ban azonban kezdett fölbomlani az Eötvös Collegium egysége. Én nem tudtam ha-

ladni a politika áramlatával. Behívtak a minisztériumba – ugyanis a miniszter vette föl az embert a kollégiumba –, s ott egy Tolnay Gábor nevű tisztviselő elbeszélgetett velem.

Honnan tudhatta, hogy ön másként gondolkodik?

Volt egy társaság, amelyik együtt haladt a korrall... Ifjúsági elnökek egy ilyen „haladó” fiút akartak megválasztani, mi néhányan nem szavaztuk meg. Már akkor listákat készítettek a nemkívánatos személyekről.

Neveket említene?

A tíz közül eggyel, Brunsznyay Árpáddal, akit ’56 után fölakasztottak, fél évig együtt laktam a budai Szent Imre Kollégiumban. Nem sok emlékem maradt róla: ha csak az nem, hogy nagyon szép kék szeme volt és mindig mosolygott.

Két év után tehát megszűnt ez az eleinte felhőtlennek tűnő időszak az életében.

Ráadásként még emiatt is aggódnom kellett, hogy esetleg az egyetemről is kirúgnak. A szüleim számára is nehéz évek következtek, hiszen míg az Eötvösben ingyen lakhattam, az albérletért már fizetnünk kellett.

Tanulmányait szerencsére nem kellett megszakítania. Hogyan alakultak az egyetemi évek?

Ismét mellém állt a szerencse. Negyedéves korunkban, ’49/50-ben már tudott volt, hogy megalakulóban van a KFKI, ahol rengeteg fizikusra lesz szükség. Az Egyesült Iz-zóból, Bay Zoltán mellől került az egyetemre Faragó Péter, aki kiszemelte az erre alkalmas embereket, köztük engem is. Néhányan külön képzésben részesültek, azzal a céllal, hogy az új kutatóintézetben fogunk majd

dolgozni. Az idő is sürgetett bennünket: az utolsó két év anyagát egy esztendő alatt sajátítottuk el. Végzés után az egyetemen maradtam demonstrátorként. Büszke vagyok, hogy olyan hallgatóknak tarthattam laborgyakorlatot, mint a később akadémikussá lett Német Judit vagy Lovas István, Zimányi József.

Hogyan folytatódott tudományos pályafutása?

Döntő pont volt az életemben, amikor meghirdették az aspirantúrát: 1951-ben kínálkozott erre először lehetőség. Jómagam, akit kirúgtak az Eötvös Collegiumból, nem jelentkeztem, örültem, hogy élek. Ám megint segítségemre sietett a sors.

Éspedig?

A jelölteket a Puskin utca 5-7-be hívták vizsgáztatásra, a második emeletre, Jánossy Lajos szobájába. Én a folyosó másik végén lévő laborban dolgoztam, szcintillációs számlálókat, villanászszámlálókat építettem. Egyszer csak valaki átjött hozzám Jánossy professzor szobájából, s kért, menjek be vizsgázni. Kérdegettek, majd felvettek aspiránsnak.

Más kezét-lábát törte volna a sikerért.

Önnek ez is az ölébe hullott.

Biztos megelőzte a jó híre...

Ha végignézem a pályámat, valóban, én nem jelentkeztem soha semmi előnyért, pozícióért, mindenhova hívtak.

Milyen témával foglalkozott mint aspiráns?

Folytattam ennek a fontos nukleáris mérőberendezésnek, a szcintillációs számlálónak az építését. Magyarországon én hoztam létre az első ilyen műszert. Hogy a Gamma gyárban ebből ipari termék lett, abban nagy szerepet játszott feleségem, aki évfolyamtársam volt az egyetemen.

Gondolom, ilyen különleges, újszerű témából írt disszertáció megvédése után nem okozott gondot, hogy a megfelelő munkahely airtaja megnyíljon ön előtt.

Miután akadémiai aspiránsként határidőre beadtam és megvédtem a disszertációt, ki akartak közvetíteni a vegyiparba. *A gamma sugarak abszorpciója nátriumjodid kristályban* című munkámat elküldték a vegyipari minisztériumba, ahonnan azt a választ kaptam, hogy nekik ez nem kell. Némi huzavona után, ismét jó emberek segítségével, 1954-ben a KFKI Simonyi Károly vezette atomfizikai osztályára kerültem, ahol a gyorsítókat építették. Ott találtam magam, ahova a legjobban vágytam.

Milyen feladatot kapott?

Egy kollégával az ott már működő K-800-as kaszkádgenerátorral kezdtünk dolgozni. Első munkánkkal 1956 nyarára elkészültünk, s dolgozatunkat Jánossy professzor segítségével egy jelentős nemzetközi folyóiratban, a *Nuclear Physics*-ben sikerült megjelentetnünk.

Ez az évszám azonban nem ugorható át, ha életútáról beszélünk. Az intézet és az ön számára mit hozott az ősz?

A forradalom napjaiban megválasztottuk Simonyi professzort a Forradalmi Bizottság elnökévé, Erő Jánost pedig titkárrá. Bízunk abban, hogy hamarosan ismét folytathatjuk a munkát a megszokott rendben. Simonyi professzor Mérey Imrével gyakran fölgyalogolt a hegyre, vagy motorral kapaszkodott föl Csillebércre, hogy rajta tartsák a szemüket az atrocitásnak kitett embereken, s ellenőrizték a berendezéseket. Nekik köszönhető, hogy a KFKI minden vagyona épségben maradt, s minden rászoruló személy védelem-

ben részesült. A november 4-i szovjet invázió után lassan kezdtünk visszaszívárogni a kietlen, hideg épületekbe. Beletelt egy kis időbe, míg újra munkához láthattunk. Sok kiváló kollégánk addigra elhagyta az országot, s bár nélkülük, de decemberben, Simonyi professzor gondos szervezése jóvoltából, minden működött. Köszönet helyett azonban üldözés várt főnökünkre: igazgatóhelyettesből osztályvezetővé minősítették vissza. Ezt a méltatlan megaláztatást nem tudta elviselni: 1957 végén lemondott állásáról, névjegytábláját összetörte egy sötét délután, s elhagyta intézetét és bennünket. Többé nem lépte át a KFKI küszöbét.

Az élet és a munka azért folyt tovább az intézet falai között...

A következő évet már magunkra utalva kezdtük el: osztályvezetővé Erő Jánost nevezték ki. Tovább folytattuk a magfizikai kutatásokat, 1959-ben megépült a kutató reaktor, amely lehetőséget nyújtott magfizikai, anyagtudományi kutatásokra, s amelyben radioaktív izotópokat gyártottak. A gyorsítókkal tovább folytattuk a kisenergiájú magreakciók tanulmányozását. Munkáink jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki.

Az ön nevét gyakran emlegetik szakmai körökben egy bizonyos effektussal kapcsolatban. Mi is ez?

Megsejtettük, hogy az 1958-ban fölfedezett Mössbauer-effektussal dolgozva szegény kutatóként is jelentős eredményeket tudnánk elérni.

Szegény ember vízzel főz, szegény kutató az ötleteivel boldogul?

Ahogy mondja. Amikor már volt hírünk a világban, ellátogatott egy amerikai kolléga

az intézetbe. Mikor megkérdeztem, mi a véleménye a látottakról, azt mondta: irigyl bennünket, mert mivel nincs sok pénzünk, műszerünk, ráérünk gondolkozni és dolgozatokat írni. Ezért hívom én ezt az effektust a szegény ember fizikájának.

Elmagyarázná ennek lényegét?

Nagy felbontással lehet mérni fizikai mennyiségeket. Ha egy atommag kibocsát egy gammasugarat, egy másik ugyanolyan abszorbeálni tudja. Ha csak egy kicsi különbség is van a gammasugárzás és az atommag energiája között, akkor azt már lehet mérni. Ez valójában egy érzékeny mérési módszer, melyet fizikában, kémiában lehet alkalmazni. Rájöttem, hogy ez utat nyithat meg a szegény ember fizikája felé.

És megnyitotta?

Magyarországon ma már négy kutatócsoport foglalkozik ezzel a témával, köztük négy akadémikus.

Mit hoztak a tudománya számára a '60-as, '70-es évek?

Miközben aranykorom a szilárdtestfizikában a Mössbauer-effektushoz kötődik, a magfizikában is kidolgoztunk egy új módszert az atommagok gerjesztett állapota mágneses nyomatékának mérésére. Ezek a g-faktorok. Később kombináltuk a két módszert.

Úgy tudom, ez a téma is jelentős nemzetközi kapcsolatokat eredményezett.

A g-faktorokról szóló cikk alapján hívtak meg Amerikába még '67-ben, ahova 24 dollárral a zsebemben érkeztem meg. Kanadában is emiatt tölthettem egy esztendő. Amikor hazatértem, Pál Lénárd azt mondta, alapítani kellene egy szilárdtestfizikai tanszéket az

Eötvös Loránd Tudományegyetemen, nem lennék-e a vezetője. Némi gondolkodás után nemet válaszoltam.

Pedig más rangja, nagyobb befolyása volt akkoriban is a tudományban egy egyetemi embernek, mint egy kutatónak. Miért nem vállalta el?

Új dolgokat kellett volna megtanulnom. Elszoktam az egyetemi előadásoktól is, meg aztán, ha lelkiismeretes az ember, minden órára készülnie kell, úgy éreztem, produkálnom kell valamit. Ez a kényszer, ez nem tetszett.

Már hosszú ideje beszélgetünk, de még mindig nem jutottunk el Szegedre, nem esett szó a Biológiai Központról, holott mi onnan ismerjük egymást vagy három évtizede. Máris jelentős eredményekről számolt be, pedig hátra vannak még az SZBK-ban töltött évek. Hogyan kerül egy fizikus, atomfizikai múlttal a biológia fellegvárába?

Nem sokkal az egyetemi ajánlat után, 1972-ben megkeresett Straub F. Brunó azzal, hogy Ladik János és Marx György azt javasolták neki, hívjon el Szegedre, az akkoriban avatott Biológiai Központba igazgatónak. Újabb kaland, gondoltam, s mivel nem oktatásról volt szó, elvállaltam. Végül Garay András tették meg igazgatónak, én félállásban a helyettesi feladatokat láttam el, ám sok mindent én határoztam meg.

Fizikus létére? Az SZBK-ban zömmel mégis biológiai kutatások folytak. Addig jóformán csakis szilárdtestfizikával meg atomfizikával foglalkozott!

Bevallom, akkor annyit sem tudtam a biológiáról, hogy mi a különbség az aminosav és a DNS között.

De megtanulta!

Ahhoz, hogy tájékozódjam a biofizikában, hozzásegített egy egy hónapos amerikai ösztöndíj. Ez az utazás azonban más vonatkozásban is meghatározta a sorsomat. Garay Andrással egy időben, de külön indultunk útnak, ám Garay, talán mert nem engedték, hogy a feleségét is magával vigye, hazajöve-tele után családjával együtt elhagyta az országot. Így igazgató nélkül maradt a Biofizikai Intézet, melynek élére engem neveztek ki, 1993 végéig láttam el ezt a megbízatást.

Közben a KFKI-ban is megalakult a biofizikai csoport, s ott is dolgozott félállásban. Ezért nem költözött végleg Szegedre?

Utaztam minden héten, főigazgatói kinevezésemig, 1989-ig két lovat ülttem meg egyszerre.

Aztán csak föl kellett adnia a pesti témákat. Mi lett a Mössbauer-effektus sorsa?

Othagytam a KFKI-ban az összes többi témával együtt.

Mivel kezdte a kutatómunkát biofizikusként?

Garay András kutatásaiba kapcsolódtam be, melynek alapja az volt, hogy a biológiai aszimmetria visszavezethető a fizikában felismert aszimmetrikus, úgynevezett gyenge kölcsönhatásra. Huszonöt év alatt született is tizenöt-húsz dolgozat erről a témáról, még a *Nature*-ben is jelent meg cikkünk, aztán kiderült: az effektus nagyon kicsi volta miatt nem valószínű, hogy ez az igazi ok.

Gondolom, igazgatóként új irányt is kijelölt a kutatásoknak.

A Szovjetunióból visszatért Dancsházy Zsolt bakteriorodopszinról szerzett ismereteit fej-

lesztettük tovább. Korábbi, fizikusi kapcsolatszerem révén megszereztük a National Science Foundation támogatását, így lehetőségünk nyílt tudományos tapasztalatcserékre. Kutatók jöttek Amerikából, s mi ottani laborokat látogathattunk. Az intézet sikerét bizonyítják az ICRO-tréning kurzusok, amelyekre a világ bakteriorodopszinnal foglalkozó legjobb biofizikusai jöttek el.

Saját bevallása szerint ön nem tartozott a politika kedvencei közé. Ehhez képest igen szép karriert futott be „az átkosban”.

Meglepődhetett, amikor 1988-ban Láng István föl hívta telefonon, és kérte, pályázza meg az Alföldi Lajos által tíz évig elfoglalt, majd megüresedett főigazgatói székét.

Azt hiszem, ezt is annak köszönhetem, hogy Straub F. Brunó mindvégig bízott bennem. Az osztály is megszavazta kinevezésemet, holott a genetikához nem sok közöm volt, márpedig az SZBK-ban minden a DNS körül forgott.

Mire a legbüszkébb mint volt főigazgató?

Az én periódusom az ország politikai átalakulásának időszakára esett, amely komoly pénzügyi változásokkal is járt. Büszke vagyok arra, hogy több sikeres munka indult azokban az években, és jelentős megtakarított összeget adhattam át utódomnak.

Sokan az SZBK aranykoraként emlegetik a Keszthelyi-érát...

Talán, mert pénzünkéből futotta szociális juttatásokra, ruhapénzre, jutalmakra.

És kutatásra?

Mindenki pályázott OTKA-pénzekért, én az OMFB-től szereztem jelentős összegeket, az Akadémia igen szűkmarkú volt hozzánk.

Teljesítményük alapján ezt igazságtalannak érezhették.

Szóvá is tettem, nem sok eredménnyel.

Nem érvelhettek a híres Marton-lista tudományos teljesítményt mutató számaival? Úgy tudom, idézettségük alapján a legjobb amerikai egyetemek sorrendjében a 23. helyezettek lettek volna abban az időben.

Itthon akkor sem ez számított a pénzosztáskor. A színvonalas munka hozadéka inkább nemzetközi kapcsolataink bővülése volt. Akkor kezdett fölívelni Ormos Pál és Hadlaczky Gyula pályája.

Most, amikor visszatekint kutatói életművére, s átvette az MTA aranyérmét, elégedett a leltárral?

Amikor elindultam, semmi tervem nem volt. Nem terveztem tudatosan, hogy milyen karriert futok majd be. Sose gondoltam, hogy okos vagyok. Szorgalmas, az voltam, sokat dolgoztam, s talán ennek köszönhető, hogy harminchat éves koromtól vezető lehettem.

Milyen vezetőnek tartja magát, s milyen ön szerint a jó főnök a tudomány világában?

Két szélső típusú vezető létezik. Az egyik nagy drillt tart, a másik keveset törődik azzal, ki mit csinál. Én a kettő között helyezkedem el: magam dolgozom, s azt gondolom, hogy az én példám alapján jönnek az emberek utánam. A környezetemben senki nem lustálkodott. Sikertől olyan munkatársakat szereztem, akik önmagukban is kiváló emberek.

Ebben is szerencsésnek mondhatja magát, mert ez sem adatik meg mindenkinek.

Hogyan néz a mai fiatalokra, milyennek látja az önt követő kutató generációt?

Soha nem irigykedtem az ifjakra. Vannak főnökök, akik nem engedik fölőni magukhoz a fiatalokat. Én akkor vagyok boldog, ha az, aki utánam jön, többre viszi, mint én.

Tudna ilyen neveket mondani?

Ormos Pál, Hadlaczky Gyula nevét már említettem, Dézsi Istvánra, Pósfai Gyurira vagy a KFKI egyik igazgatójára, Szőkefalvi-Nagy Zoltánra is büszke vagyok.

Milyennek látja szakmája jövőjét?

Az én pályám és generációm munkássága abban merült ki, hogy leraktuk az alapokat. Tevékenységünk során sem a nukleáris technika, sem a biotechnológia nem maradt el a világtól. Ezekre alapozva néhány fontos eredmény született. A fizikában kiemelkedik Mezey Ferenc neutron-spin-echo berendezése és a Faigel–Thegze-féle röntgenholográfia. Pesze csak a kísérleti eredményeket említem.

Mi volt siker ön szerint a biológiában?

Az alapra sikeresen építkezett Hadlaczky a műkromoszómával, Pósfai a baktériumokkal, Ormos a fény hajtotta propellerrel. Igaz Straub mondása: „A tudományban sok ember csak a zajt csinálja, csak néhány emelkedik ki, s azok húzzák maguk után a zajt.”

Mit válaszolna ön azoknak, akik kárhoztatják az azonnali haszon híján az alapkutatást, és sajnálják a ráfordított pénzt?

Az alapkutatás kultúrateremtő tevékenység. Igazi haszna a tudás. Hogy lettek volna egyesek milliárdosok a számítógépek révén, ha nincs informatikai alapismeretük? Ha Békésy György nem csinálja meg a telefonját, hogy szorongatna ma minden gyerek és öreg mobiltelefont a kezében? Az én generációm, amelyik 1950-ben indult, nem tudott mást

tenni, mint átvett és alapozott, és azon belül próbált valami újat fölmutatni. Eljutottunk oda, hogy nemzetközileg ismertek lettünk, számoltak velünk, magyarokkal a nemzetközi tudományban.

S mindezt irigylésre méltó, drága műszerek nélkül...

Beszéltem egyszer egy perzsa fizikussal. Elmondta, pénzük van, sok eszközt rájuk szólnak, ám jó néhány ott áll ládákban az udvaron. Nincs, aki felhasználná őket. Ezt hívom én ládaeffektusnak. Magyarországon megte-remtettük azokat az ismereteket, amelyekkel a műszereket használni tudjuk, sőt tovább is fejlesztjük.

Valljuk be, azért nehéz versenyben maradni akkor, ha a fölszereltség, a munkafölételek messze elmaradnak a nyugati laboratóriumokétól. Ha a tehetséges fiatalokból elszáll a hajtóerő a hazai tudományellenesség láttán. Nem kell attól tartanunk, hogy a legjobb kutatók engednek a csábításnak, és végleg itt hagyják a hazájukat?

Aggodalomra ad okot, ha az a generáció megy el, amelyik tíz-tizenöt év múlva professzor lehet. Például az orvosok középgenerációja, amelyik most mutogatja az oroszlán-körmeit, de senki nem figyel rájuk.

S ha lerombolnák az Akadémiát és sóval hintenénk be a helyét – hogy egy felelős politikus ötletét idézzem?

Badarság. A tudomány állandóan halad, fejlődik. A kutatóintézetek munkatársai tudják, mi az újdonság a világban, átveszik, továbbfejlesztik. Egy licenszet sem érdemes venni, ha nincs, aki befogadja, aki alkalmazza. Nem lehet kultúrország az, amelyik nem képes atomreaktort biztonságosan üzemeltetni,

amelyik nem tudja a maga javára fölhasználni a nukleáris medicinát, vagy nem tudna bioetanolüzemet építeni és működtetni. Az a szcintillációs számláló, amely a hajdani alap kutatás eredményeként valósult meg, mára többmilliárdos üzlet lett, s a gyártó cég innovációs nagydíjat nyert az idén. Az ürkutatásra fordított sok forint sem kidobott pénz: a KFKI az űrszondák számára is készít eszközöket, szintén nem ingyen. A hazai ku-

tatók tudományos kultúrát teremtenek, ami garancia arra, hogy az ideköltöző nagy cégek itt bármit meg tudnak csináltatni. A mi egyetemeinken képzett mérnökök nem lennének erre képesek, ha nem lenne színvonalas oktatás és versenyképes alap kutatás Magyarországon.

*Az Akadémiai Aranyéremhez gratulálok,
és köszönöm a beszélgetést.*

Tudós fórum

TELLER EDE CENTENÁRIUMI ÜLÉS

Az MTA nagytermében, 2008. január 16-án, szerdán
az Eötvös Loránd Fizikai Társulat
és a Magyar Történelmi Társulat szervezésében,
az MTA II. és XI. Osztályával együttműködésben

PROGRAM

14.00–16.30 óra

Teller és Magyarország

10.00–16.30 óráig

Vizi. E. Szilveszter, az MTA rendes tagja
és elnöke: *Megnyitó*

Teller és a nagyvilág

Hargittai István (az MTA r. tagja, BMGE): *Teller Ede – A szabadság bajnoka vagy háborús uszító?* • **Ormos Mária** (az MTA rendes tagja, Pécsi Tudományegyetem): *Tehetség-kiárúsítás a horogkereszt jegyében* • **Bencze Gyula** (az MTA doktora, MTA RMKI): *Teller Ede, a magfizikus és a „megatonna ember”* • **Békés Csaba** (PhD, Hidegháború-történelmi Kutatóközpont): *Szuperhatalmi politika a hidegháborúban* • Hozzászólások, vita

Surján Péter (az MTA doktora, ELTE Kémiai Intézet): *Teller Ede hatása a hazai molekulafizikai kutatásokra* • Társszerzők: **Kamarás Katalin** (az MTA doktora, MTA SzFKI); **Kürti Jenő** (az MTA doktora, ELTE Fizikai Intézet); **Szalay Péter** (az MTA doktora, ELTE Kémiai Intézet); **Rónaky József** (Országos Atomenergia Hivatal, főigazgató): *Teller Ede és az atomenergia Magyarországon* • **Palló Gábor** (az MTA doktora, MTA Filozófiai Kutatóintézet és MTA Kutatásszervezési Intézet): *Teller és Budapest* • **Frank Tibor** (az MTA doktora, ELTE Angol–Amerikai Intézet): *Teller, Szilárd és a Magyar Tudományos Akadémia* • Hozzászólások, vita

Felvilágosítás: Frank Tibor, ELTE Angol–Amerikai Intézet
tel.: 460-4422, e-mail: tzsbe@hu.inter.net

A TUDOMÁNY DAVOSA

Befektetés a jövőbe: befektetés a tudásba – ezzel a címmel rendezték meg november 8. és 10. között Budapesten a Tudomány Világforumát (World Science Forum – WSF), amelyre több mint 60 országból 300 politikus, gazdasági szakember, tudós jött el, hogy a társadalom és a tudomány kapcsolatának jelenlegi kihívásairól, feladatairól, céljairól ebben az imponálóan széles körben beszélgethessen. A harmadik WSF (az első 2003-ban, a második 2005-ben zajlott, szintén Budapesten) eredményeiről, tapasztalatairól Gulyás Balázst, az MTA külső tagját, a WSF egyik „atyját”, ügyvezető igazgatóját Gimes Júlia kérdezte.

A Fórum gondolatának megszületésétől kezdve az volt a célunk, hogy a Davosi Világ-gazdasági Fórum tudományos testvérét hozzuk létre, és az idei konferencia után úgy érzem, hogy ez mostanra – meglepően gyorsan – sikerült is. Ha arra gondolok, hogy az első davosi tanácskozás 1971-ben történt, de tekintélye ennek a rendezvénynek csak a 80-as évek második felére lett, akkor joggal mondhatom, hogy hatékonyak voltunk. És hogy miért merem ezt ilyen határozottan kijelenteni? Először is azért, mert a konferencia társ-szervezői nem kisebb szervezetek voltak, mint az UNESCO, az EU, az ICSU (International Council for Science), de részt vettek benne a világ legnagyobb tudománytámogatási szervezetei, pl. az amerikai NSF (National Science Foundation), a japán, a kanadai és számos európai „grant agency”, ami jelzi a WSF tekintélyét.

Ugyanakkor nagyon emlékezetes, hogy az UNESCO az ICSU támogatásával 1999-ben Budapesten rendezte meg a Tudomány Világkonferenciáját, amelyhez hasonló rendezvény azóta sem volt. Nos, a World Conference on Science 10. évfordulóját az UNESCO itt velünk, a WSF égisze alatt kívánja megünnepelni, többek között valamennyi UNESCO-tagország oktatási, kulturális, tudományos, illetve gazdasági miniszterének részvételével.

Emellett számos nagy tudományos szervezet maximális támogatásáról biztosított bennünket a 2009-es rendezvénnyel kapcsolatban, például az AAAS (American Association for the Advancement of Science), de büszkén mondhatom, hogy a Harmadik Világ Akadémiája (Third World Academy of Science – TWAS) úgy döntött, hogy 2009-ben évi közgyűlését a WSF keretei között kívánja megrendezni.

Sok más tudományos világrendezvény képviselői is jelen voltak – ilyenek a japán Science and Technology Forum, az AAAS éves fóruma, a Euroscience Open Forum, a Nobel-díjasok rendszeres éves találkozója és a Fiatal Tudósok Londoni Világforumája –, akik a WSF-on beszámoltak saját eredményeikről, tapasztalataikról, ami szintén azt jelzi, hogy a Tudomány Világforumát egyfajta ernyőszervezetnek tekintik. Itt volt a Világbank Global Forum nevű tudományos rendezvényének képviselője is, és az OECD Global Science Forumának főtitkára is. Ez nagy elismerés számunkra, és megint csak segít el-

hitetni magunkkal, hogy talán megközelítettük kitűzött célunkat.

Ma már mindenki tudja, hogy a tudományba érdemes befektetni, hogy ez például a hosszabb és egészségesebb élet vagy a gazdasági fejlődés záloga. Miért kell erről világkonferenciát rendezni? Hát nem trivialis, hogy „befektetés a tudásba” az „befektetés a jövőbe”?

Hát persze, hogy ezt mindenki tudja, a mai világban mégsem azt látjuk, hogy ez az elv minden szempontból érvényesülne. Vegyük például a fejlett országokat. Ezekben a kormányzatok és a nagy cégek rájöttek, hogy rövid távon jobban járnak, ha olyan tudásba fektetik a pénzüket, ami két-három év alatt megtérül, sőt pénzt termel. Ez azt jelenti, hogy alkalmazás-, fejlesztéscentrikus lett a kutatás, mégpedig a klasszikus tudástermelés, az alapkutatás rovására. Ezt látom munkahelyemen, a világ második legnagyobb orvosi biológiai kutatóhelyén, a stockholmi Karolinska Intézetben is: háttérbe szorultak az alapkutatások, a gyógyszergyártási és egyéb alkalmazott feladatok kerültek előtérbe.

Nem lehet, hogy most erre van szüksége a világnak?

Természetesen a gyorsan megtérülő tudásiparra szükség van, de szükség van arra is, hogy az alapkutatások fejlesztésével ezeket hosszú távon biztosítani tudják. Egy ideig még biztosan nem lesz gond, az alkalmazott kutatások bizonyára termelni fogják a gyorsan megtérülő eredményeket, de aztán elfognak a tartalékok. Nem lesznek olyan nagy ugrások a tudományban, mint amilyenek például kb. száz évvel ezelőtt a fizikában, vagy kb. ötven évvel ezelőtt a biológiában történtek, hiszen hiány lesz az alapvető tudások tekintetében.

De ezek a fejlett világ problémái, és a World Science Forumon természetesen nem csak ezekről esett szó.

Az UNESCO által szervezett szekcióban például az ún. millenniumi fejlesztési célkitűzéseket vitatták meg a résztvevők, például hogy a fejlődő országokban hogyan lehetne felszámolni az analfabetizmust, hogyan lehetne hatékony oktatási és arra épülő kutatási rendszert kiépíteni. Szó volt arról is, hogy ezekben az országokban a tehetséges fiatalok számára menekülési útvonal a tudomány. Sehol a világon nem akar annyi fiatal tudós lenni, mint az alulfejlett országokban, hiszen a fiatalok ebben látják a kiszabadulást, a külföldre jutás lehetőségét. Ezt azonban nem egyszerűen mint problémát kell kezelni, hanem erre a motivációra talán tudományfejlesztést is lehet építeni. El kellene érni azt, hogy például a tehetséges ugandai fiatalok térjenek haza, és építsék fel hazájuk tudományos életét. Említettem már, hogy a legfejlettebb országok tudománypolitikájának vezetői, tudományfinanszírozó szervezeteinek képviselői is jelen voltak. Szó volt arról is, hogy meg kell teremteni a lehetőséget arra, hogy a gazdag országok tudományos büdzséjéből valamilyen csatornákon keresztül a nagyon szegény országok tudománya is részesedjen.

Nem illúzió ez?

Talán nem. Ugyanis az a – bizonyos szempontból önző – felismerés áll mögötte, hogy bizonyos dolgokat meg kell osztani ahhoz, hogy ne növekedjenek a világban a feszültségek annyira, hogy azok a fejlett országokat is maguk alá temessék.

Számomra ugyanakkor nagyon izgalmas volt a gazdaságilag gyorsan fejlődő országok tudománypolitikájával foglalkozó szekció ülése. A legmegdöbbentőbb egy török pro-

fesszor előadása volt, aki – megjegyzem, nagyon szuggesztív módon – beszélt arról, hogy Törökország átveszi azt a modellt, amit Dél-Korea követett a 70-es évek elejétől: rengeteg pénzt költöttek oktatásra és kutatásra, fiatal kutatókat küldtek a világ minden részére tanulni, akik mikor hazatértek, felépítették saját hazájuk tudományát. Tudjuk, hogy Finnország vagy Szingapúr is hasonló mintát követett. Nos, tehát a törökök néhány éve ezt a modellt követik, és az előadásban grafikonokon láttuk, hogy megindult az erőteljes gazdasági fejlődés, mégpedig hasonló irányba, hasonló sebességgel, ahogy ez annak idején Dél-Koreában történt. Szinte egymással párhuzamos függvényeket láttunk a két ország fejlődésének kezdeteiről. Úgy tűnik tehát, hogy ez a több mint harmincéves modell ma is működik.

A konferencia másik központi témája a környezetvédelem volt, azaz hogy a tudománynak milyen felelőssége van a környezet megóvásában, további pusztulásának elkerülésében. Talán nem közismert adat, hogy ma a világon egy főre kétszer annyit költenek fegy-

verkezésre, mint környezetvédelemre és tudományra összesen. Arra is büszkék vagyunk, hogy az ENSZ Környezetvédelmi Programja a WSF-on alakította meg új nemzetközi tudományos testületét. Ez az ún. International Panel for Sustainable Resource Management (Nemzetközi Panel a Fenntartható Források Kezeléséért) hosszas előkészítés után jött létre, székhelye Párizsban lesz.

Természetesen nem állítom, hogy a konferencia akár csak a töredékét megoldotta volna azoknak a súlyos kérdéseknek, amelyeket megvitatott. De legalább elindult a párbeszéd azzal kapcsolatban, hogy a fejlett országok, a gyorsan fejlődő országok, a fejlődő és az alulfejlett országok között a tudásipart, a tudományt illetően hogyan lehetne valami olyan kiegyenlítő stratégiát folytatni, amelyben mindenki jól jár.

Bízunk abban, hogy a WSF segített a politikai döntéshozókat meggyőzni arról, hogy a tudomány mennyire fontos az emberiség jövője szempontjából, és reméljük, nem csupán azon a három napon sikerült figyelmüket a tudomány ügyére irányítanunk.

Bemutakozás

A Magyar Tudományos Akadémia idén is új levelező tagokat köszönt. Sorozatunkban hónapról hónapra bemutatjuk néhányukat. A *Magyar Tudomány* hét kérdéssel kereste meg mindegyiküket, azt kérve, hogy közülük néhányra válaszoljanak:

1. Mi volt az a döntő mozzanat, amely erre a pályára vitte?
2. Volt-e mestere?
3. Mi volt az az eredmény munkája során, amelynek igazán örül?
4. Részt vesz-e nemzetközi kutatásokban?
5. Van-e, és ha igen, milyen a legkedvesebb tanítványa?
6. Magányos kutató vagy inkább csapatjátékos?
7. Mi az a nyitott kérdés, amelyre választ szeretne kapni?

Talán az is jellemző lehet új tagjainkra, hogy éppen mit tartottak fontosnak elmondani magukról. Ebben a hónapban Bozó László, Erdő Péter és Horvai György válaszait olvashatják.

BOZÓ LÁSZLÓ

1962-ben, Budapesten született. Szakterülete a meteorológia, az Országos Meteorológiai Szolgálat elnökhelyettese. Elnöke a Levegőkémia Munkabizottságnak és a Meteorológiai Tudományos Bizottságnak, titkára az International Union of Geodesy and Geophysics (IUGG) magyar nemzeti bizottságának. Az *Időjárás* című, angol nyelvű nemzetközi folyóirat felelős szerkesztője.

Mi volt a döntő mozzanat az életében, amely erre a pályára vitte?

Bár a gimnáziumi természettudományos képzés kevés időt szán a meteorológia, a légkör tudományának megismertetésére, érdeklődésemet korán felkeltették azok a többnyire ismeretterjesztő kiadványok, amelyek különböző légköri jelenségeket, illetve az emberi tevékenység és a légkör fizikai-kémiai állapota közötti kapcsolatot mutatták be. Emlékeim szerint akkoriban, a 70-es évek végén a savas esőről és a fotokémiai szmogról szólt a legtöbb írás. Később, az ELTE TTK meteorológus hallgatójaként megbizonyosodhatam arról, hogy bár a légkör tudománya a rövid távú időjárás előrejelzéstől az ionoszféra kutatásáig számos, első látásra egymástól igen

távol álló területet foglal magába, az itt tevékenykedőket mégis összeköti valamifajta közös eszmény és kifogyhatatlan lelkesedés. Különösen imponálónak találtam, hogy – jóval az internet és a digitális adatátvitel elterjedése előtt – a meteorológiai szolgálatok már olyan globális távközlési rendszert hoztak létre, és üzemeltettek, melynek segítségével a nagytérségű időjárási események szinte folyamatosan nyomon követhetőek voltak. Kutatói munkámat *Mészáros Ernő* akadémikus segítségével és irányításával kezdtem meg 1985-ben, aki akkor az Országos Meteorológiai Szolgálat Központi Léggörfizikai Intézetének igazgatójaként vezette az általa korábban elindított és gyors nemzetközi elismertséget szerzett hazai levegőkémiai kutatásokat.

Mi volt az az eredmény munkája során, amelynek igazán örül?

1991-ben kutatási együttműködés keretében kerültem az ausztriai Laxenburgban található Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelmző Intézetbe (IIASA). A *Joseph Alcamo* vezetésével működő kutatócsoport feladata az volt, hogy a légköri toxikus nyomelemek (például: ólom, kadmium, cink) terjedésére és ülepedésére szolgáló európai léptékű modellt fejlessze. A modell kezdeti validálási eredményei meglehetősen lehangolóak voltak. A tesztek során többek között azzal is próbálkoztam, hogy az addig állandóként kezelt száraz ülepedési sebességet, a toxikus nyomelemeket hordozó aeroszolrészecskék nagyság szerinti eloszlásának függvényében vettem figyelembe. Ezt az tette lehetővé, hogy akkoriban már több európai régióban is végeztek erre vonatkozó kaszkád impaktoros méréseket. Egy egyszerű területi megfeleltetéssel és kiterjesztéssel az egyre újabb eloszlásmérések eredményei is rugalmasan felhasználhatóak lettek a

modellben. A nedves ülepedés parametrizálásánál is bevezettem korábban nem használt közelítéseket. A módszerek alkalmazása a modelleredmények számottevő javulását eredményezte. Az IIASA-ban végzett közös munkánk eredményességét mutatja, hogy a mai szemmel már igencsak egyszerűnek tűnő modellrendszer jelenleg is operatív használatban van, és számos környezettudományos probléma vizsgálatában felveszi a versenyt a lényegesen nagyobb erőforrásigényű módszerekkel.

Részt vesz-e nemzetközi kutatásokban?

A légköri nyomanyagok diszperziója és terjedése nem ismer országhatárokat, ezért ezen a kutatási területen a nemzetközi együttműködés szinte magától értetődő. Vezető kutatóként a 90-es évek elején a Magyar–Ameri-

kai Kutatási Alap (MAKA) finanszírozásában vettem részt először jelentősebb nemzetközi programokban. Jelenleg futó projektjeink közül kiemelném az EU Kutatási Keretprogramja által támogatott közös kutatásunkat, amelyben egy nyolc ország szakértői alkotta konzorcium dolgozik együtt egy minden eddiginél pontosabb és megbízhatóbb kontinentális léptékű terjedési modell fejlesztésén és tesztelésén. A kutatási együttműködések mellett fontos feladatomnak tekintem a nemzetközi tudományos közéletben történő aktív részvételt is: a Tudományos és Technológiai Együttműködés (COST) Föld-rendszer Tudományos Bizottságának magyar képviselőjeként az elmúlt években számos olyan kutatási projekt elfogadása mellett sikerült eredményesen érvelnem, amelyben jelentős mértékű a hazai kutatóhelyek érdekeltsége is.

ERDŐ PÉTER

1952-ben, Budapesten született. Szakterülete az egyházjog, a középkori egyháztörténet. Esztergom–budapesti érsek, Magyarország prímása. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Jogi Bizottságának elnöke, díszdoktor a Babeş-Bolyai Egyetemnek és at Institut Catholique de Paris-nak. Elnökségi tagja az

Associatio Winfried Schulznak (Berlin), a Fédération des Universités Catholiques Européennes-nek és a Stephan Kuttner Institute of Medieval Canon Law-nak.

Mi volt az az eredmény munkája során, amelynek igazán örül?

Mivel szakmai munkám mindig is megosztott a hatályos katolikus egyházjog művelése és a kánonjogtörténet kutatása között, több fajta eredménynek is örülhettem. *A hatályos kánonjog területén* különösen az úgynevezett egyházi alkotmányjogot tekintem szakterületnek. Megjegyzendő, hogy a katolikus egyházjogban a jogági felosztás – egyes spanyol szerzőknek a világi jogtudomány jogági felosztásához igazodó kísérletei ellenére – meg lehetőségen eltér a mai állami jogrendekben szokásos felosztástól. Egyházi alkotmányjogon hagyományosan a kánonjog egyetemes, alapvető szabályait és az egyház szervezetét

tárgyaló normaegyütttest, illetve az erre vonatkozó tudományágat értjük. Ezen a területen az egyházi hivatalok és közfunkciók rendszerének, teológiai alapjainak és a világi jogrendek környezetében lehetséges működésüknek a megvilágítását olyan eredménynek tartom, ami egyházunk intézményes életének jelen és jövőbeli kérdéseire is több fontos választ tud adni. Megjegyzendő, hogy az ilyen jellegű érvelésben – mivel a kánonjog szakrális jogrend – egyaránt fontos a megfelelő teológiai visszacsatolás és a hatályos pozitív, egyházi normák koherens alkalmazása. Ilyen irányú munkáimból magyar nyelvű ízelítő található a *Hivatalok és közfunkciók az Egyházban* című kis kötetben (Erdő, 2003).

A *kánonjogtörténet területén* különösen örültem a primási tisztség intézménytörténeti ellentmondásaira való középkori tudományos reflexió feltárásának, mely a korábbinál sokkal pontosabb lehetőséget ad a primáciákkal kapcsolatosak hajdani viták és intézkedések megértéséhez. Egy másik aprónak tűnő, de örömet okozó eredmény volt a kései középkor magyarországi egyházmegyei zsinati szövegeinek elhelyezése az európai összefüggésekben. Már *Májusz Elemér* hiányolta, hogy nem ismerjük az esztergomi főegyházmegyei zsinati határozatok külföldi forrásait. Az 1950-es, 60-as és 70-es években tudományos kiadásban megjelent lengyel zsinati szövegek összehasonlítása és a hazai zsinati határozatok szövegtörténeti, valamint az őket tartalmazó kéziratok kronológiai és kodikológiai vizsgálata egyértelmű választ adott erre a problémára, feltárva kései középkori zsinati könyveink szoros függését a hasonló műfajú krakkói szövegektől. Ebben a munkában nagy segítséget jelentett az az 1990-es években uralkodóvá vált felfogás, amely az egyházmegyei és tartományi zsinati határozatokat nem egysze-

rűen normák sorozatának tekinti, hanem organikus zsinati könyveknek, megkülönböztetve az alapvető műveket a fokozatos hozzátoldásoktól. Mindez egyúttal ezeknek a zsinati könyveknek a használatára és befolyására nézve is fontos információkkal szolgál.

Részt vesz-e nemzetközi kutatásokban?

Nemzetközi kutatásokban rendszeresen részt veszek. Egyfelől az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején részt vettem abban a nemzetközi vállalkozásban, amely az európai középkori egyházi bíraskodás írott emlékeinek teljes felkutatását és összehasonlító áttekintését tűzte ki célul. Feladatként a középkori Magyar Királyság egyházi bírósági emlékeinek feltárását kaptam. Ennek során a Magyarországon található anyag felmérésében viszonylagos teljességet sikerült elérni, a szlovákiai, horvátországi és részben az erdélyi anyag főbb lelőhelyeit sikerült azonosítani. Ezekben a területeken ha lehetőségem nyílik, érdemesnek tartanám a kutatás folytatását. Az eddigi munka eredménye több tanulmány és egy összefoglaló jegyzék. Ez utóbbi *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa)* címmel jelent meg a *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts* című kötetben (Erdő, 1989, 123–158.).

Egy másik nemzetközi kutatói vállalkozás a középkori egyházi jogtörténet sokkötetes szintézisének megírása a legújabb kutatási eredmények alapján, ahol a tematikai teljesség megkívánja, és a lehetőség adott; magának ennek a műnek az összeállítása során is új részletkutatások végzése történik. Ebben a vállalkozásban a kései középkor közép-kelet-európai egyházi bíraskodásáról szóló rész kidolgozása volt a feladatom. Ennek során az előző program eredményeit felhasználtam, de szükséges volt a lengyel–litván anyag teljes

ségre törekvő áttekintése is. Az anyagfelmérés, a könyvhasználat, a bírósági irodavezetési, aktakészítési és ügyirat-kiállítási szokások vizsgálata és összehasonlítása értékes komparatív tanulságokkal járt. Különösen tanulságosnak bizonyult annak világos kimutatása, hogy a hajdani Magyar Királyság területén a vikáriusi bíraskodás túlnyomóan olasz mintára fejlődött ki, Lengyelországban viszont az officiális bíróságok eleinte francia hatást tükröztek, majd a középkor végére a földrajzi közelség, a személyes és szakmai kapcsolatok hatására, a két terület egyházi bíraskodásában nagyfokú konvergencia valósult meg. Az ezzel kapcsolatos eredmények szintén számos részlettanulmányban jelentek meg. Mindezeknek az összefoglalása pedig kiadás alatt áll a *History of Medieval Canon Law* című sorozatban, mely *Wilfried Hartmann* és *Kenneth Pennington* szerkesztésében jelenik meg, de amelynek kezdeményezője és megtervezője még *Stephan Kuttner* volt.

*Mi az a nyitott kérdés,
amelyre választ szeretne kapni?*

Számos egyháztörténeti részletkérdésen kívül főként egy egyházi alkotmányjogi és egy kánonjogi módszertani probléma: az alkotmányjog körében azt vizsgálom, hogy a pápai joghatósági primátus gyakorlásának a katolikus egyházon belül jelenleg fennálló különböző típusain kívül, vagyis a pápának a latin egyház vonatkozásában gyakorolt fennhatóságán és a püspöki, metropolitai, nagyérseki, pátriárkai szintű keleti katolikus egyházak vonatkozásában gyakorolt más és más mértékű kormányzati irányításán kívül

milyen további lehetőségek vannak a katolikus egyház teljes közösségén belül a pápa és egyes önálló egyházak jogi viszonyának alakításában. Erre nézve a nagy keleti egyházszakadás (1054) előtti gyakorlat és fogalomvilág tanulmányozása éppúgy hasznosnak bizonyul, mint például a mai kínai egyházhoz fűződő kapcsolatok jogi kiértékelése. A két fő érték, amelyre a mindig katolikus teológiai alapon álló kutatás során ügyelni kell: az ortodox egyházakkal való ökumenikus kapcsolatok erősítése a teljes egység elérése érdekében és a jelenlegi katolikus egyház szervezeti destabilizálásának elkerülése.

A módszertani probléma, melyre választ keresek, az egyedi esetek jogi és erkölcsi normarendszer szerinti minősítésének módja, egyfelől, az erkölcssteológia és a kánonjog szétválását megelőző ókeresztény időszakban, illetve később a skolasztikus dialektika alapján a középkorban és az újkorban, másfelől, a jelenlegi hatályos kánonjogban. Ezen a területen a haláchikus válaszok és döntvények kialakításának módszerével megfigyelhető – ugyancsak kora keresztény és középkori alapon álló – hasonlóság a vallásközi párbeszédet és a modern világ erkölcsi-társadalmi kérdéseire való válaszadást segítheti.

HIVATKOZÁSOK

- Erdő Péter (1989): *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa)*. In: DONAHUE, Charles (ed.): *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records. Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History* 6. Berlin, 123–158.
- Erdő Péter (2003): *Hivatalok és közfunkciók az Egyházban*. Szent István Társulat, Budapest

HORVAI GYÖRGY

1949-ben, Budapesten született. Szakterülete az analitikai kémia. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Kémiai Informatika Tanszékének egyetemi tanára. Elnöke az International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC) magyar nemzeti bizottságának, a Magyar Kémikusok Egyesülete Analitikai Kémia Szakosztályának és az Iparfejlesztési Közalapítvány kuratóriumának.

Mi volt az a döntő mozzanat, amely erre a pályára vitte?

A középiskolában közelebb álltak hozzám a humán tárgyak, főként a nyelvek és a nyelvtan. De ha jól meggondoljuk, a latin körmondatok boncolgatása nem áll távol a természettudományos kutatástól, különösen nem a kémiai analízistől, amely fő szakterületem lett. Még egyetemistaként is ingadoztam az elvontabb tárgyak, mint a fizikai kémia és a gyakorlatiasabbak, mint a vegyipari műveletek között. Végül az analitikai kémia tanszékre jelentkeztem diplomázni, de hogy ne kerüljön ezáltal túlsúlyba a gyakorlat, elkezdtem jární az ELTE TTK alkalmazott matematika szakára is. Ma is így vagyok ezzel: szeretem a kísérleteket is, és akkor is jól érzem magam, ha elméleti problémákon dolgozom.

Volt-e mestere?

Sok kiváló emberrel találkoztam, és azt hiszem, mindegyiktől tanultam valamit. A középiskolában Simó tanár úrtól rögtön az első órán például azt, hogy a kémiában bizonyos dolgokat először fáradságosan be kell magolni, és csak azután válik érthetővé és élvezetessé ez a tudomány. Az egyetemen jó néhány tanár tett rám mély benyomást: például Králik professzor hangulatos és nagyon világos matematikáóráival, és a hihetetlen memóriájú és rendkívüli intellektusú Réffy József, aki általános kémia gyakorlatokat vezetett. A fizikai kémia tanszéken Oláh Károly mellett TDK-ztam, akiben az elméleti, kísérleti és tanári képességek csodálatosan ötvöződtek. Az analitika tanszéken aztán különösen sok tehetséges tanárral és fiatalal dolgozhattam együtt, és az akkori időkben szokatlan módon lehetőség nyílt arra is, hogy a szakma legnagyobb hazai és külföldi mestereivel már a pályám elején megismerkedjem. Azt hiszem mindannyian, akik akkor ott dolgoztunk, hálásak lehetünk Pungor professzor úrnak, hogy olyan pezsgő nemzetközi szakmai életet varázsolt a tanszékre. A mesterekről beszélve igazságtalan lenne csak az idősebbekről, a nagyobb tudásúakról beszélni. Én sokat tanultam a diákjaimtól és a hasonló korú kollégáimtól is, és ma is így vagyok ezzel.

Mi volt az az eredmény munkája során, amelynek igazán örül?

Mindegyiknek. Talán, mert nem különösen érdekelték a divatos témák, és ezért nem nagyon csináltam olyasmit, ami utólag teljesen érdektelennek tűnne. Másrészt viszont volt egy-két nagy erőbedobással „kiizzadt” eredményem, ami sokkal kevesebb embert érdekelt, mint más, könnyebben elvégzett munkám.

Nem is vagyok túlzottan eredménycentrikus: a munka érdekessége, a felfedezés izgalma jobban vonz, mint az eredmények által esetleg elérhető siker. Természetesen örülök, ha mások is használni tudják a munkám eredményét, különösen, ha ez hosszú időn át így van. Szerencsére ilyen is volt jónehány.

Részt vesz-e nemzetközi kutatásokban?

Sok nemzetközi projektben vettem részt, és ezek révén több évet külföldön töltöttem, különböző országokban és laboratóriumokban. Ezek az élmények meghatározóak voltak pályámon, szakmailag is és emberileg is. Így tanultam meg értékelni a kultúrák különbségeit és tisztelni mások szokásait vagy a mi-

enktől eltérő gondolkodásmódját. Az utóbbi idők sokrésztvevős projektjeitől kezdetben idegenkedtem, de mára saját tapasztalataim alapján beláttam, hogy az információcserének nagyon hatékony módja lehet ez.

Magányos kutató vagy inkább csapatjátékos?

A kettő között vagyok. Teljesen magányosan nem szoktam kutatni, de nagy csapatokkal sem. Általában két-három témán dolgozom egyszerre, de mindegyiken más kollégákkal és egy-egy témán legfeljebb két-három fővel. A kutatáson kívül viszont nem idegenkedem a csapatmunkától: egyetemünkön hét évig voltam rektorhelyettes, és több szakmai területben is aktív szereplő vagyok.

Megemlékezés

2007. augusztus 10-én, hosszan tartó súlyos betegség után elhunyt Bérces Tibor, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a szegedi József Attila Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia Kémiai Kutatóközpont Reakciókinetikai Osztályának állami díjas volt vezetője, majd kutatóprofesszora.

Halálával a kémiai reakciók kinetikájának és mechanizmusának, a fotokémiai és fotofizikai folyamatoknak nemzetközileg elismert kutatója távozott körünkől, és egy eredményekben gazdag életút ért véget.

Bérces Tibor 1932. május 20-án született Németbolyon. Középiskolai tanulmányait a mohácsi gimnáziumban fejezte be 1950-ben. Még ebben az évben felvételt nyert a szegedi József Attila Tudományegyetem Természettudományi Karának Vegyész Szakára, ahol tanulmányait 1955-ben kitüntetéses oklevél megszerzésével fejezte be. Ezt követően kapcsolódott be az egyetem Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszékén folyó kutatásokba, amelyet a Reakciókinetikai Tanszéki Kutatócsoport 1960-ban történt megalakulása után a kutatócsoport tagjaként, tudományos munkatársi beosztásban folytatott. 1958-ban szerezte meg az egyetemi doktori címet. 1960/61-

BÉRCES TIBOR

1932–2007

ben tizenhárom hónapos tanulmányúton járt Edinburghban. Kandidátusi disszertációjának 1965-ben történt megvédésével megszerezte a kémiai tudományok kandidátusa fokozatot. Szabó Zoltán akadémikus Budapestre történt áthelyezésével a Reakciókinetikai Kutatócsoport 1967-ben bekövetkezett átszervezésével a Gázreakciókinetikai Tanszéki Kutatócsoport tagjaként, tudományos főmunkatársi beosztásban folytatta kutatómunkáját. 1978-ban védte

meg kémiai tudományok doktora fokozat elnyerése céljából benyújtott értekezését, és szerezte meg a fokozatot. 1979-ben az MTA Központi Kémiai Kutatóintézetében létrehozott Reakciókinetikai Osztály vezetésére kapott megbízást, és munkatársaival együtt kutatásait ettől kezdve itt folytatta, azzal, hogy az addigi kutatások célkitűzésében alapvető változtatást tartott indokoltnak eszközölni. Korábban, így a Szegeden folytatott reakciókinetikai kutatások rendelkezésére álló kísérleti eszközök főleg a bruttó reakciók sebességének, sebességi együtthatójának, reakciórendjének, aktiválási energiájának meghatározását tették lehetővé, és ezek figyelembe vételével lehetett valamilyen elképzelést kialakítani a reakciók mechanizmusára vonatkozóan. Időközben azonban egyre világosabbá

vált, hogy ezeket a bruttó reakciókat felépítő elemi reakciók ismerete nélkül nem lehet pontos képet kapni a reakció mechanizmusáról. Ezért a Reakciókinetikai Osztály kutatásainak célját részben az elemi reakciók fontos kinetikai és fotokémiai jellegzetességeinek meghatározása és értelmezése, részben a reagáló részecskék (molekulák, atomok, szabad gyökök) szerkezete és reakcióképesége közötti kapcsolat felderítése képezte. Ezt a célt szolgálta többek között: a.) az égési folyamatokban és az atmoszféra kémiában fontos szerepet játszó oxigén tartalmú szabad gyökök vizsgálata; b.) a gyors gyök–gyök reakciók ($\text{CH}_3\text{O} + \text{H}$, $\text{CH}_3 + \text{OH}$, $\text{CH}_3\text{O} + \text{OH}$, $\text{CH}_3\text{O} + \text{NO}$) tanulmányozása; c.) az atomok és egyszerű szabad gyökök (OH) metatézis reakcióinak kinetikai vizsgálata; d.) az alkyl és alkoxy gyökök unimolekulás bomlási és izomerizációs reakcióinak kinetikai vizsgálata.

Egyértelmű volt, hogy e célkitűzések megvalósítása csak olyan korszerű, úgynevezett „direkt” (vagy „abszolút”) kísérleti módszerek alkalmazása esetén volt remélhető, amelyek lehetővé tették az elemi reakciók által megszabott μs – ms időskálán a reagáló atomok és szabad gyökök közvetlen megfigyelését, valamint a sebességi együtthatók, az Arrhenius-paraméterek és más kinetikai jellemzők meghatározását.

A „direkt” kísérleti módszerek közül főleg a gyors áramlásos és az impulzus-lézer fotolízisen alapuló eljárások kerültek alkalmazásra, mert ezek jól kiegészítik egymást, ezzel lehetővé téve az elemi reakciók széles körének tanulmányozását. Az atomok és szabad gyökök detektálására általában a rezonancia–fluoreszcencia (RF) és a lézerindukált-fluoreszcencia (LIF) spektroszkópiai módszerek bizonyultak előnyösnek, mivel ezek rendkívüli érzékenysége és szelektivitása lehetővé tette

az elemi reakciók mellékreakcióktól mentes tanulmányozását. E korszerű kísérleti berendezések zöme a Reakciókinetikai Osztály saját fejlesztő munkája eredményeként készült el éppúgy, mint legutóbb a magas hőmérsékletű lézer-fotolízis reaktor, amely lehetővé teszi a direkt kinetikai mérések 298–1400 K hőmérséklet tartományban történő elvégzését, ami jelenleg egyedülálló a világon.

Bérces Tibor vitathatatlan érdeme, hogy a nemzetközi színvonalú kutatómunka folytatásához elengedhetetlennek tartotta a nemzetközi színvonalú kísérleti eszközök alkalmazását, és minden tőle telhetőt meg is tett, hogy munkatársaival együtt ezek előteremtését saját erőből történő fejlesztéssel is elősegítse. Ennek is köszönhető, hogy a Reakciókinetikai Osztály mind kísérleti, mind elméleti kutatási eredményei fokozatosan felkeltették a szakterület nemzetközi fórumainak figyelmét, és ki is váltották végül az elismerését is. Ennek számos jele közül egyet említenék meg. A IUPAC 1999-ben Berlinben tartott közgyűlése kezdeményezte egy projekt létrehozását a szabad gyökök termodinamikai paramétereinek összegyűjtésére és kritikai értékelésére. Ennek a feladatnak az elvégzésére alkalmas munkacsoport megszervezésére és munkájának irányítására a IUPAC Molekulaszerkezeti és Spektroszkópiai Bizottságának elnöke Bérces Tibort kérte fel, aki a felkérést elfogadta és a feladatot a munkacsoport segítségével el is végezte.

Bérces Tibor tudományos és tudományos-szervező teljesítményét a hazai tudományos élet is nagyra értékelte, az Akadémia 1993-ban levelező, majd 1998-ban rendes tagjai sorába választotta. Teljesítménye elismerésül 1985-ben Állami díjban részesült.

Bérces Tibor a tudományos közéletnek is aktív résztvevője volt. Több éven át volt elnö-

ke az MTA Fizikai-kémiai és Szervetlen Kémiai Bizottságának; alelnöke, majd elnöke az MTA Kémiai Doktori Tudományos Bizottságának; a IUPAC Magyar Nemzeti Bizottságának, a Combustion Institute Magyar Nemzeti Bizottságának és a IUPAC Comission on Chemical Kinetics-nek pedig tagja volt.

Bérces Tiborról elmondható, hogy életét a hivatásának tekintett kutatás töltötte ki. Alapvető elve volt továbbá, hogy kutatási eredményeit és bármilyen szakmai kérdésben állásfoglalását, véleményét csak többszörös és többoldalú ellenőrzés után hozta nyilvános-

ságra. Munkatársai szakmai fejlődését is ilyen megalapozott kritikával együtt nyújtott támogatásával segítette, ennek köszönhetően közülük hatan szerezték meg a kémiai tudományok doktora fokozatot, illetve az MTA doktora címet.

Halálával sikerekben gazdag életpályája befejeződött, tudományos szellemi hagyatéka azonban tovább él tanítványaiban, munkatársaiban, kollégáiban, valamint a hazai és külföldi reakciókinetikusok körében.

Márta Ferenc
az MTA rendes tagja

2007. május 16-án, termékeny életének 63. évében, alkotóerejének teljében ragadta el a hirtelen jött halál a hazai fizikus közösség egyik kiváló, nagy nemzetközi elismertségnek és tiszteletnek örvendő kutatóját, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját, Fazekas Patrikot.

FAZEKAS PATRIK

(1945–2007)

A II. világháború magyarországi harcainak utolsó napjaiban, 1945. március 29-én született Mosonmagyaróváron. Édesapját nem sokkal ezután egy koncepció perben bebörtönözték, édesanyja nehéz körülmények között egyedül nevelte. Kiváló matematika- és fizikatudása már a középiskolai években sikereket hozott neki. Kiemelkedően szerepelt a *Középiskolai Matematikai Lapok* pontversenyén, cikke jelent meg a fizika rovatban, érettségije évében, 1963-ban megnyerte a fizika OKTV-t, ezüstérmet szerzett az 5. Nemzetközi Matematikai Diákolimpián, és második lett a Kürschák József Matematikai Tanulóversenyen. Ezekben a sikerekben veleszületett tehetsége mellett jelentős szerepet játszott iskolája, a mosonmagyaróvári Kossuth Lajos Gimnázium és tanárai. Valószínűleg nem véletlen, hogy néhány évvel korábban ugyanebből a gimnáziumból került ki Akadémiánk két másik tagja is, Fritz József matematikus és Grüner György fizikus. A tanárok közül különösen Majthay Antal volt nagy hatással Fazekas Patrik későbbi pályájára. Ő tanította fizikára és részben matematikára is, a szakkört is vezette, de tőle az élet sok más területén is sokat tanult: széles műveltséget és emberséget.

Érettségi után az ELTE TTK fizikus szakára iratkozott be, s 1968-ban szerzett ki-

tüntetéses oklevelet. Érdeklődése már hallgató korában az elméleti szilárdtestfizika felé vezetett. Ezen a területen, egy olyan problémával (a Kondo problémával) kapcsolatos témáról írta diplomamunkáját, mely a hatvanas évek közepén robban be a szilárdtestfizikába. A feladat egyszerűen volt megfogalmazható: mi történik egy fémbe helyezett, mágneses momentummal rendelkező atom körül a fém

elektronjaival? Mint kiderült, a megoldás a legkevésbé sem egyszerű. A viszonylag gyenge kölcsönhatás olyan erős korrelációkat indukál az elektronok rendszerében, melyek matematikai tárgyalására alkalmatlannak bizonyultak a korábban ismert módszerek. A hasonló, sokszor még bonyolultabb, úgynevezett *erősen korrelált* rendszerek vizsgálata a szilárdtestfizikán belül külön szakterületté vált. Fazekas Patrik ennek a területnek lett az egyik legkiválóbb, nemzetközileg is elismert kutatója. A *Lecture Notes on Electron Correlations and Magnetism* címmel 1999-ben a World Scientific (Szingapúr) kiadónál megjelent könyvét joggal tekintik a terület alapművének.

A diploma megszerzése után a Központi Fizikai Kutatóintézet Zawadowski Alfréd által vezetett elméleti szilárdtestfizikai csoportjába került állásba, ahol diplomamunkáját is készítette, s ez maradt szinte egyetlen munkahelye haláláig, noha az intézet szervezete, neve többször változott közben. A szinte egyetlen kifejezés azért helyénvaló, mert bár ez volt a fő állása, az utóbbi tíz évben másodállásban egyetemi tanárként a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem fizikai intézeté-

ben is tevékenykedett. Másrészt többször is töltött hosszabb időt, éveket, külföldi egyetemeken vagy kutatóintézetekben, de külföldi munkavállalásai után mindig ide tért vissza. Így 1972 és 1974 között a Cambridge-i egyetemen volt posztdoktor, 1980 és 1984 között négy évig, majd 1988 és 1991 között három évig a kölni egyetemen dolgozott kutatóként, 1991 és 1993 között pedig két évig a trieszti SISSA tudományos munkatársa volt. Különösen élénkek voltak tudományos kapcsolatai japán kutatókkal. Több közös kutatási programnak volt a magyar vezetője.

Tudományos pályája, itthoni elismertsége is töretlenül ívelt felfelé. 1972-ben szerezte meg az egyetemi doktori címet, majd 1978-ban a kandidátusi fokozatot. Tíz év múlva, 1988-ban lett a fizikai tudomány doktora. 2004-ben az Akadémia XI. osztálya Fizikai Fődíj kitüntetésben részesítette.

Már említett könyve mellett legismertebb munkája Cambridge-i tartózkodása idején született. A később Nobel-díjat kapott Philip Warren Anderson munkatársaként dolgozott azon a problémán: mi lehet a háromszögrács rácspontjaiba helyezett spinek alapállapotú konfigurációja, ha azok antiferromágnesesen vannak csatolva. Mivel a spinek frusztrálva vannak, egy háromszögön körbe menve a spinek nem következhetnek mindig ellentétes beállással, megnő a kvantumfluktuációk szerepe, s ez új típusú alapállapotot eredményezhet. Ebben a munkában vetették fel először annak a lehetőségét, hogy a frusztrált spinrendszerben a benzolgyűrű rezonáló vegyértékkötéséhez hasonlóan szingulett párok alakulnak ki a szomszédos spinek között, s ezek egymással rezonálva, újra és újra átrendeződve csökkentik az alapállapot energiáját. Ezzel nemcsak a később megfigyelt és mindmáig élénken vizsgált spinfolyadékok egyik

modelljét alkották meg, hanem egy olyan mechanizmusra mutattak rá, mely a magas átmeneti hőmérsékletű szupravezetők esetén is valószínűleg fontos szerepet játszik.

A frusztrált mágneses rendszerek mellett kiemelkedő, úttörő munkát végzett a nehéz fermionos rendszerek szokatlan tulajdonságaiért felelős mechanizmus értelmezésében, az átmenetifémek, ritkaföldfémek, valamint az aktinoidok korábban értelmezhetetlennek bizonyult átalakulásainak elméleti leírásában. Rámutatott arra, hogy ezek megértéséhez nem elegendő a mágneses momentumok rendeződésének vizsgálata, hanem a pályamozgásból adódó szabadsági fokokat is figyelembe kell venni. Szoros együttműködésben itthoni és külföldi kísérleti fizikusokkal több konkrét anyag viselkedését sikerült így megmagyaráznia.

A kutatómunka mellett szívesen oktatott. Egy időben az ELTE-n vett részt a rendes szilárdtestfizika kurzus oktatásában. Ott előbb címzetes docensi, 1991-ben pedig címzetes egyetemi tanári kinevezéssel tüntették ki. 1998-ban kapott egyetemi tanári kinevezést a BME-re. Különösen a mágnességről tartott előadásai jelentettek új szint. Előadását, mint egész személyiségét, az összeszedettség, rendszeresség, megbízhatóság jellemezte. Erről voltak híresek külföldön tartott kurzusai is. Hosszabb munkavállalásai alatt a kölni egyetemen, illetve a trieszti SISSA-ban tartott rendes egyetemi, illetve doktoranduszoknak szánt előadásokat. Emellett a lausanne-i és a marburgi egyetem is meghívta rövidebb kurzusokra.

Fazekas Patrik rendkívül szerény, magát soha előtérbe nem toló személyiség volt, de tudását szívesen megosztotta bárkivel, aki kérdéssel fordult hozzá. Amióta az egyetemen oktatott, egyre több tanítvány vette körül. Az

elméleti fizikusok azon csoportjába tartozott, aki szívesen beszélgetett kísérleti fizikusokkal méréseikről, s igyekezett konkrét anyagok tulajdonságait megmagyarázni. Nemcsak jegyzeteiben, hanem fejében is ott volt az ismeret rengeteg anyag elektromos és mágneses tulajdonságairól. De mindemellett nem volt szakbarbár. Igen széleskörű volt irodalmi és történelmi műveltsége. Olvasottsága tükröződött beszédének választékos stílusában.

Az ez évi tagválasztás alkalmából lett az Akadémia levelező tagja. Ennek az elismerésnek azonban nem sokáig örülhetett. Kilenc nappal megválasztása után egy valószínűleg régebb óta lappangó, de még a környezete számára is hirtelen jött betegségben megállt a szíve. Halála nagy veszteség az egész magyar és a nemzetközi fizikus közösség számára. Munkájának eredményei, tudományos öröksége azonban itt marad közöttünk.

Sólyom Jenő
az MTA rendes tagja

Kitekintés

ULTRANAGY ENERGIÁJÚ KOZMIKUS SUGARAK

Az Argentínában működő Pierre Auger Observatórium detektorrendszere eddig 27 darab 57 exaelektronvoltnál (exa : tíz 18. hatványa) nagyobb energiájú kozmikus részecskét észlelt. A mai legnagyobb részecskegyorsítókban ennél százmilliószor kisebb energiákon zajló folyamatokat tudunk megfigyelni. Az Auger-obszervatórium 3000 km² területen gyűjti az adatokat. A hatalmas területre azért van szükség, mert a legnagyobb energiájú részecskékből évszázadonként és négyzetkilométerenként egynél kevesebb várható. (Az Auger-obszervatórium működéséről lásd a *Kitekintés* rovatot a *Magyar Tudomány* 2006/1 számában.)

Az észlelt részecskék többsége 3°-on belül egy 250 millió fényévre lévő aktív galaxismag (AGN) irányából érkezik. A 250 millió fényév elég kis távolság ahhoz, hogy a részecske ne veszítsen sok energiát a kozmikus háttér sugárzással való kölcsönhatása során. A részletek elemzésével kiderítették, hogy a szuperenergiás részecskék protonok. Az aktív galaxis-magokat szupernehéz fekete lyukaknak gondolják. A megfigyelések azt azonban nem bizonyítják, hogy az AGN lenne a részecskék forrása. A megfigyelések érdekessége, hogy nem jönnek az égbolt minden irányából nagyenergiájú kozmikus sugarak, csak kitüntetett irányokból. Az adatgyűjtés folytatódik, egyelőre 1:1000 esélye annak, hogy a megfigyelt korreláció értelmetlen véletlen.

Az Auger-obszervatórium kutatócsoportja egy éven belül elkészíti egy háromszor nagyobb, az északi féltekén telepítendő hasonló mérőrendszer terveit, ezzel lehetővé válna teljes égbolt megfigyelése. Továbbra is nyitott a kérdés: mi gyorsítja fel a protonokat fantasztikusan nagy energiákra?

Cho, Adrian: Universe's Highest-Energy Particles Traced Back to Other Galaxies., *Science*. **318**, 9 November 2007. 896–897. The Pierre Auger Collaboration: Correlation of the Highest-Energy Cosmic Rays with Nearby Extragalactic Objects. *Science*. **318** 9 November 2007. 938–943.

J. L.

ÚJ EGZOTIKUS ATOMMAG

A Michigan State University kutatói olyan atommagot hoztak létre, amely két, eddig bevált, elfogadott elméleti modell szerint nem is létezhetne. Az új izotóp az alumínium-42, amely a 13 proton mellett 29 neutront tartalmaz. Az egyeden stabil alumíniumizotópban tizenötlet kevesebb, mindössze 14 neutron van a 13 proton mellett. A rendkívül gyorsan bomló magból összesen 27 darabot hoztak létre a ciklotron laboratóriumában. Kalcium-48 magokat lőttek volfrám céltárgyra, az ütközés során nagy ritkán a kalcium hét protont veszített és egy neutront nyert, így született meg az alumínium-42. Ha az alumínium-42 létezik, akkor az alumínium-43, -44 és -45

létezésére is számíthatunk, a mag héjszerkezetéből lehet erre következtetni. A kísérletekben egy lehetséges alumínium-43 atommagot is észleltek. Az alumínium-44 és -45 kísérleti vizsgálata egyelőre kívül esik a lehetőségeken.

Cho, Adrien: Neutron-Laden Nucleus Pushes Limit. *Science*. **318**, 26 October 2007. 549.

Baumann, T. et al.: Discovery of ^{40}Mg and ^{42}Al Suggests Neutron Drip-line Slant towards Heavier Isotopes. *Nature*. **449**, 25 October 2007. 1022–1024.

J. L.

ÚJ NÉMET KUTATÓKÖZPONT

Megkezdődött a FAIR (Facility for Antiproton and Ion Research) kutatóközpont létrehozása GSI laboratórium mellett Darmstadtban. Az 1969-ben alapított GSI elsősorban a szupernehéz elemek előállításában játszott szerepéről vált ismertté, Dubna és Berkeley mellett a GSI is több szupernehéz elem első állításával büszkélkedhet. Ugyancsak kiemelkedő eredményeik vannak az egzotikus atommagok kutatásában. A FAIR teljes kiépítését 2016-ra tervezik. Német törvények szerint működő társaság irányítja, a tulajdonosok között tizenhárom külföldi partner van, európai országok mellett Oroszország, India és Kína is részese a programnak. Az építés tervezett költsége 1,2 milliárd euro. A német szövetségi kormány azzal a feltétellel vállalta a finanszírozást, hogy a költségek legalább egynegyedét a külföldi partnerek állják.

Két nagyenergiás szupravezető szinkrotron építenek, ezekben bármilyen atomot gyorsítani lehet, akár uránt is. Három tárológyűrű épül a részecskenyalábok tárolására. A

részecskenyalábok tízezerszer intenzívebbek és harmincszor nagyobb energiájúak lesznek a ma elérhetőnél. A GSI mai gyorsítói a FAIR-rendszer előgyorsítói lesznek. A tervezésben 2500 tudós és mérnök vett részt a világ számos országából. Az egzotikus atommagok kutatási programja harminc ország hétszáz szakértőjének a munkája. A nagyon instabil izotópok tanulmányozása a kémiai elemek eredetének felderítése szempontjából fontos. A FAIR-ben állítják majd elő a világ legintenzívebb antiprotonnyalábját, az anyag és az antianyag minden eddigénél finomabb összehasonlítására nyílik majd lehetőség. Nem tudjuk a választ arra, miért nincs ma számottevő mennyiségben antianyag az ismert világegyetemben. A hadronok (például: protonok, neutronok) belső szerkezetének feltárása, az ősrobbanás utáni pillanatokban valaha létezett kvark-gluon plazma létrehozása is a fontos kutatási célok közé tartozik. A Brookhaveni RHIC és a CERN LHC kísérletektől eltérően a FAIR-ben nem a hőmérséklet, hanem a nyomás növelésével akarják a kvark-gluon plazmát, a neutroncsillagbeli állapotokat létrehozni.

Clery, Daniel: A Lab to Get the Measure of Matter. *Science*. **318**, 2 November 2007. 738–739.

J. L.

HÍREK A VÉNUSZRÓL

Az 1978-ban indított amerikai Pioneer Venus Orbiter után most az Európai Űrügynökség (ESA) Venus Express űrszondája tanulmányozza a Vénusz bolygót. Az űrszondát 2005 novemberében indították, 2006 áprilisban ért a Vénuszhoz, májusban pedig már működtek

mérőrendszerei. A *Nature* közölte az első mérési adatok tudományos feldolgozását.

Az űrszonda fedélzetén magnetométer és spektrométerek sora működik. Az ASPERA (*Analyser of Space Plasma and Energetic Atoms*) a légkör felső tartományában levő semleges és töltött részecskéket vizsgálja, adatai alapján arra keresnek választ, hogy miért szöknek el anyagok a Vénuszról a napszél hatására. A kísérletet a svéd űrfizikai intézet vezeti, Szegő Károly, a KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézet (RMKI) tudományos tanácsadója társkutatóként vesz részt a nemzetközi teamben. Az ASPERA detektor kalibrációs rendszerét az RMKI munkatársai dolgozták ki.

A Pioneer Venus Orbiter adatai arra mutattak, hogy nehéz ionok, például oxigénionok távoznak a bolygóról. A napszél akadálytalanul behatol a légkörbe, ionizálja a semleges atomokat, majd magával sodorja az ionokat. A folyamat részleteit a Venus Express tárta fel. Megállapították, hogy elsősorban pozitív töltésű oxigén-, hélium- és hidrogénatomok távoznak. Hidrogénionból 1,9-szer annyi távozik, mint oxigénionból. Egy vízmolekulában kétszer annyi hidrogénion van, mint oxigén-. A mért 1,9 arányérték tehát nagyon közel esik ehhez, a mérési bizonytalanságot figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a Vénusz folytonosan vizet veszít. Hidrogén és oxigén nemcsak ionos, hanem semleges formában is távozhat a bolygóról, más mérésekből erre a folyamatra is a vízre jellemző arány adódik. A Venus Express adataiból a kutatók meglepetésére az derült ki, hogy a kisodort ionok nem véletlenszerűen, nem egyenletesen oszlanak el a bolygó körül, hanem a Nap felől nézve a bolygó mögött egy leperszerű tartományban sűrűsödnek átmenetileg.

A magnetométer mérései alapján gyakori felhő-felhő villámlást valószínűsítenek. A

légköri elektromosság kulcsszerepet játszhat a kémiai átalakulásokban.

Az atmoszférában a korábbi adatokkal megegyezően 70 km magasság felett közel 100 m/s sebességű szeleket észleltek. A bolygó mindkét sarkvidékén hatalmas örvényben süllyednek le a gáztömegek, ahogy a melegebb egyenlítőtől a hűvösebb sarkok felé tart a légáramlás.

Barabash, Stanislav – ... Szegő K. – ...: The Loss of Ions from Venus through the Plasma Wake. *Nature*. 29 November. 2007. doi:10.1038/nature06434

J. L.

KORÁN FELISMERHETŐ AZ ALZHEIMER-KÓR

Az Alzheimer-betegség igen korai felismerésének lehetőségét teremtették meg a Stanford Egyetem kutatói. A vérteszt képes arra, hogy már hat évvel az első tünetek megjelenése előtt kimutassa a betegséget. A Tony Wyss-Coray által vezetett kutatócsoport tagjai százhusz féle fehérjét vizsgáltak abból a szempontból, hogy melyek szerkezete mutat eltérést az egészségesek, illetve a betegek vérében. Végül tizenhatsz olyan proteint találtak, amelyek mind az enyhe, mind a súlyos Alzheimer-kórban szenvedőknél eltérő struktúrával jelentek meg, és a továbbiakban ezek kimutatására koncentráltak. Ennek eredményeként tíz esetből kilencben diagnosztizálni tudták a betegséget, mégpedig akár már hat évvel a tünetek megjelenése előtt. Ugyanis egyes alzheimeres, illetve ebben nem szenvedő páciensek korábbi, akár hat évvel korábbi vérmintái is rendelkezésre álltak, és a találati arányok ez esetben is 90 százalékosak voltak.

Ezek az eredmények azt ígérik, hogy hamarosan megszületik az első olyan módszer, amely alkalmas a teljes szellemi leépüléssel járó Alzheimer-kór kimutatására. A betegség ma még gyógyíthatatlan, az előrehaladás lassításának vagy megállításának kulcsa azonban a szakemberek szerint a korai felismerés.

Nature Medicine. 2007. 13, 408–409. | doi:10.1038/nmo407-408

G. J.

CSIMPÁNZOK LEPÍPÁLTÁK AZ EGYETEMISTÁKAT

Bizonyos memóriatesztekben a csimpánzok jobbnak bizonyultak az egyetemistáknál. A Kiotói Egyetem kutatói három majompárt – anyát és kölykét – tanítottak meg a számok-
ra egytől kilencig. A kísérletek következő részében a számok véletlenszerűen felvillantak egy képernyőn, majd helyükön üres négyzetek jelentek meg. A kísérleti állatoknak, illetve a kísérleti személyeknek arra kellett emlékezniük, hogy az egyes számok hol voltak az érintésre érzékeny monitoron. A fiatal csimpánzok nemcsak anyjukat, hanem az egyetemistákat is lepípálták a tesztorozatban.

Később a kutatók – vezetőjük Macuzava Tecuró (Tetsuro Matsuzawa) – növelték a számok felvillanásának és eltűnésének sebességét, és minél rövidebb időre jelentek meg a számok, a csimpánzok annál jobban teljesítettek az embernél.

Macuzava szerint arról van szó, hogy a csimpánzok agya jobb fényképezőgép, mint az embereké, ennek oka feltehetően az emberi beszéd kialakulása. A kutató szerint az is elképzelhető, hogy a gyerekek ilyen szempontból jobb képességekkel rendelkeznek, mint

a felnőttek. A tervek szerint a majmok legközebb gyerekekkel mérik össze tudásukat.

Current Biology. 04. 12. 2007. 17, R1004–R1005.

Nature. | doi:10.1038/news.2007.317, 2007. 12. 03.

G. J.

A CSECSEMŐK IS TUDJÁK, HOGY VALAKI BARÁT VAGY ELLENSÉG?

Már hat, illetve tíz hónapos kisbabák is képesek valamiféle ítéletet alkotni arról, hogy valaki jó vagy gonosz, barát vagy ellenség. A Yale Egyetem kutatói a *Nature*-ben számoltak be kísérletsorozataikról, amelyeket Kiley Hamlin vezetésével végeztek.

Vizsgálataik első részében olyan animációkat mutattak a gyerekeknek, amelyekben azt látták, hogy egy szemekkel rendelkező kör alakú figura mászik fel egy hegyre. Ezt követően kétféle eseményt figyelhetek meg a gyerekek: egy, ugyancsak szemekkel rendelkező más színű, háromszög alakú bábu felülről felhúzta a felfelé igyekvőt, azaz segített neki feljutni, a másik esetben pedig egy négyzet alakú, harmadik színű bábu fentről tuszkolta lefelé, tehát gátolta őt célja elérésében.

A gyerekek többször megnézték az animációkat, majd a kísérletek azzal folytatódtak, hogy a bábukat letették eléjük. Megismerkedhettek velük, kézbe vehették, megvizsgálhatták őket, mégpedig szabad választásuk szerint. Mind a hat, mind a tízhónapos babák sokkal gyakrabban választották a segítő figurát, mint az ellenségesen viselkedőt. (Azt kizárták, hogy a gyerekeknek az egyik szín vagy forma tetszett volna jobban, mert váltogatták, hogy mikor

melyik formájú és színű bábu játszott a különböző szerepeket.)

Olyan kísérletsorozatot is elvégeztek, amelyben a bábu az animációban feljutott a hegyre, majd legurult ahhoz, amelyik segítette, illetve amelyik hátráltatta őt. Ekkor azt vizsgálták, hogy a gyerekek mennyi ideig nézik a jelenetet, és azt találták, hogy jóval tovább figyelték az „eseményeket” akkor, hogyha a leguruló bábu a gonosz „ölébe” pottyant. A kutatók a fejlődéslelektan ún. elvárás-megszegési paradigmájának jegyében végezték el és elemezték ezt a kísérletsorozatot, nevezetesen, hogy a kisbábák arra a jelenségre fordítanak hosszabban figyelmet, amely váratlan számukra, azaz kevésbé értették, amikor az ártóhoz gurultak a bábuk.

Mindezek a kísérletek Hamlin és munkatársai szerint azt bizonyítják, hogy a csecsemők olyan veleszületett képességgel rendelkeznek, amelyek alapul szolgálnak a későbbi, felnőtt értékrend kialakulásához, bonyolult erkölcsi ítéletek meghozatalához. A kísérletek további érdekessége volt, hogy a gyerekek csak akkor „ítélkeztek”, ha a figurák szemmel rendelkeztek és mozogtak, vagyis ha emberre emlékeztették őket. Vagyis ez a velünk született képesség nem „úgy általában” segít eligazodni jó vagy rossz között, hanem a fajtársakra, illetve ahhoz közel álló fajokra vonatkozhat.

Nature 450, 557-559 (2007.11.22.) | doi:
10.1038/nature06288

G. J.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

A kultúra világa – A határon túli magyar kulturális intézményrendszer

Nem kétséges, hiányt pótol ez a könyv és az a 2003–2004-ben végzett kutatás, amelyen a könyv alapul,¹ amennyiben kimerítően beszámol a környező országokban működő és korábban csak szórványosan vagy kvalitatíve ismert kulturális intézményrendszerről.

A kutatás a Márton Áron Szakkollégium mellett működő Jeltárs Intézet adattárának címlistájával indult, és ezt kibővítették azután a munka során, amelyet kérdezőbiztosok végeztek a különböző régiókban kérdőívek kitöltésével. A kutatás tervezésében, lebonyolításában és kiértékelésében különben nagyszámú határon belüli és kívüli intézmény, szervezet vett részt. Végül az adatfelvétel 2824 intézményre vonatkozóan történt meg, ebből Erdélyben 59,14 %, Szlovákiában 19,90 %, Vajdaságban 14,13 % és Kárpátalján 5,67 %.

A fenti régiókat együttesen tekintve a kulturális intézményrendszer döntő többsége, mintegy kétharmada a rendszerváltás után jött létre, és alig néhány százalék az, amelyik már 1945 előtt is működött.

Az intézményeket, szervezeteket négy fő csoportba osztották (és ezeken belül összesen

17 alcsoportra); közgyűjtemények; kiadók, írott és elektronikus sajtó; művészeti szervezetek, intézmények, csoportok; komplex kulturális szervezetek, intézmények. Szlovákiát kivéve mindenütt utóbbiak vannak többségben, amelyek többféle kulturális, közművelődési tevékenységet folytatnak (pl. művelődési házak). Szlovákiában az ismeretterjesztő, honismereti szervezetek, klubok, valamint a zeneművészeti csoportok dominálnak.

Az intézményrendszer döntő részben támogatásokból él, és ezek kb. harmada magyarországi forrásokból származik. Ezen belül a közalapítványok a meghatározóak. Legjobb anyagi helyzetben a médiumok (sajtó, kiadók, rádiók) vannak.

A könyv szerkezete a következőképpen alakul. Első részét tanulmányok foglalják el, második, nagyobb része (a 292 oldalból 177 oldal) ún. Adattár, amelyben mind a hét környező ország magyar kulturális intézményei az országok ábécésorrendjében, azon belül a helységek ábécérendjében vannak fel sorolva. Itt jegyezzük meg, hogy akkor is, ha a teljes adatbázis megtalálható az interneten (például www.mtaki.hu), célszerű lett volna a szóban forgó adattárban az intézmények címeit is feltüntetni. Másrészt érdekes módon, míg az adattárban a „kis magyar kisebbségi régiók”: Ausztria, Horvátország és Szlovénia is szerepel, addig a könyv különböző táblázataiban Ausztria és Horvátország megfelelő adatai általában hiányoznak.

Ami a tanulmányokat illeti, közülük három átfogó jellegű (Szarka László: *Kisebbségi*

¹ A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Nemzeti–Etnikai Kisebbségi Főosztálya által kezdeményezett a kisebbségi magyar kulturális és közművelődési szervezetek átfogó vizsgálatára irányuló *Határon túli magyar kulturális és közművelődési szervezetek katasztervizsgálata* című kutatást az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete koordinálta.

kultúra. A kulturális intézmények szerepe a közösségépítésben; Mandel Kinga: A kulturális intézmények felmérése. A kutatás célja és módszerei; Fábri István: A határon túli magyar kulturális intézményrendszer vizsgálta), másik három pedig egyes régiókra vonatkozó eredményeket elemzi (Tóth Károly: A szlovákiai magyar régió kulturális intézményrendszere; Csata Zsombor – Kiss Dénes – Kiss Tamás: Az erdélyi magyar kulturális intézményrendszerről; Miklós István: Forrásbevonási gyakorlat a székegyföldi kulturális intézmények esetében).

Végül néhány megjegyzés. A könyv címében „határon túli magyar kulturális intézményrendszer” szerepel. Ezt nem igazán fedi a könyv tartalma, hiszen a nyugati szórvány magyaroknak is van számos kulturális intézményük. Másrészt, ha a szomszéd országokat nézzük, Románia esetében Erdélyen kívül is vannak magyar kulturális intézmények Bukarestben, Csángóföldön (igaz, számuk az erdélyiekhez viszonyítva igen kevés).

Másrészt a kulturális intézményrendszert vizsgálva feltűnő, hogy nem történik említés a tudományos intézményrendszerről, hiszen a kettő között számos átfedés van. Például múzeumokban, levéltárakban sok esetben

folyik tudományos kutatómunka, ezek tudományos műhelyeknek is tekinthetők. A Magyar Tudományos Akadémián megtörtént a tudományos intézményrendszer számbavétele, erről több kiadvány, tanulmány is készült, és ezek nyomtatásban is megjelentek.

Az ismertetés lezárásával érdemes egy-két fontos megállapítást idézni Szarka László tanulmányából.

„Az anyanyelvi kultúra a magyar közösségek fennmaradásának lételeme. [...] A 21. század elején a kárpát-medencei kisebbségi magyar kultúra az egyetemes magyar művelődésnek elválaszthatatlan és szerves része.”

A jövőre vonatkozólag pedig a legfontosabb következtetés: „Az elmúlt másfél évtized legfontosabb magyar művelődéspolitikai tapasztalata ... hogy a stratégiai célok kijelölése, az intézményfejlesztés tervezése nélkül nem lehet rendszerszerűen és hatékonyan működtetni a határon túli magyar kulturális és közművelődési intézményeket”. (Blénesi Éva – Mardel Kinga – Szarka László szerkesztők: *A kultúra világa – A határon túli magyar kulturális intézményrendszer. Bp.: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005, 292 p.*)

Berényi Dénes
az MTA rendes tagja

Térképtudományi Tanulmányok 13. Térkép – Tudomány • Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére

A *Térképtudományi Tanulmányok* kötetei ugyan eltérő gyakorisággal jelentek meg a sorozat alapítása óta eltelt éppen ötven évben, de minden alkalommal érdekes színfoltot hoztak a kartográfiai irodalomba. Az előző, a 12. kötet 2002-ben jelent meg. Négyévi ki-

hagyás után a most olvasható vastkosabb kötet megjelentetését a szerkesztők (Zentai László, Györffy János és Török Zsolt, mindannyian tanszéki kollégák) azzal a céllal állították össze, hogy tisztelegjenek a mai magyarországi kartográfusok többségének tanára, Klinghammer István előtt 65. születésnapja alkalmából. A kiadvány kellemes színhatású címlapja a kiadás apropóját magyar mellett angolul és németül is egyértelművé teszi.

A kötet létrehozásában közreműködtek a Térképtudományi és Geoinformatikai Tan-

szék munkatársai és néhány doktorandusz hallgatója. Az évkönyv kinyomtatását a HM Térképészeti Közhasznú Társaság támogatta. A kötet külső megjelenése, nyomdai kivitele ízléses, tördelése esztétikus, helyesírása következetes. A kiadást úgy időzítették, hogy a kötet bemutatásának időpontja egybeessen az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Tudományos Akadémia és a Német Tudományos Akadémia (Leopoldina) Földrajzi Szakcsoportjának budapesti találkozójával, amelyre 2006. május 25–27-én került sor az egyetem látványosi campusán.

A tanulmánykötet – amely valójában egy terjedelmes könyv – két nagy fejezetből áll. A könyv első, vékonyabb része tartalmazza a tanszéki kollégák nevében írt rövid, egyoldalas, nagyon baráti és közvetlen hangvételű köszöntőt magyarul, valamint angol és német fordításban. Ebből érdemes egy őszinte elismerést kifejező gondolatot idézni: *„Ilyesmi csak akkor fordulhat elő, ha egy nagy egyéniség ül a bakon. Nem elég azonban csak ülni és pattogatni az ostort, hanem a kollégák számára lehetőségeket, erőforrásokat is kell teremteni. Így lehetett egy aprócska tanszékből – ahol két-három évenként indult egy néhány fős térképész évfolyam – egy évi 20–25 szakembert kibocsátó, nemzetközileg is elismert, mondhatni iskolateremtő műhely felépíteni.”*

A külföldi tudós kollégák nevében a régi munkatárs és barát, a német Walter Roubitschek ünnepélyesebb és feszesebb stílusú köszöntőlevelét olvashatjuk németül és magyarul. A köszöntők után az ünnepelt rövid, egyoldalas, többnyelvű életrajza olvasható. Az életrajzot mintegy grafikusán szemlélteti a keménykötésű könyv hátsó borítója: itt Klinghammer István életútjának fontosabb szakmai és közéleti állomásai követhetők fényképekkel és idődiagrammal illusztrálva. Meg-

győződhetünk arról, hogy az utóbbi ötven évben pályájának gyakorlatilag minden eleme az egyetemhez köthető. Már középiskoláját az ELTE gyakorló iskolájában kezdte. Földrajz-biológia szakos tanárként végzett 1965-ben, majd egy év múlva második diplomát szerzett: ez volt a térképész oklevél. Szakmai jövőjét ez a tudományterület szabta meg. Gyakornokként kezdte, és fokozatosan, céltudatosan haladt a szakmai lépcsőkön a tanszékezettségig (1987–2005), az egyetemi tanári kinevezésig (1994), majd a német és magyar akadémiai tagságig (2000, illetve 2004). Az egyetemen több mint húsz éven át meghatározó közéleti szerepet is játszott: volt a Természettudományi Kar dékánja (1989–1990), majd az egyetem rektorhelyettese (1997–2000). Végül 2000-től 2006-ig rektorként vezette az ország legrégebbi, legnagyobb és legrangosabb felsőoktatási intézményét.

A könyv első részének befejezéseként a professzor gazdag, majdnem negyven évet átfogó munkásságának hétoldalas irodalomjegyzéke következik időrendben, éves csoportokra bontva. Az 1967-es évszámmal induló bibliográfiai mutató jelzi Klinghammer István sokoldalú érdeklődését a határtudományok irányában is, nyomon követhetjük kutatási területének változásait, illetve a kartográfia mint tudomány 20. század végi teljes megújulásának fontosabb mozzanatait. Az irodalomjegyzék bizonyítja: a professzor – először természetesen mint tanársegéd – a mai értelemben vett modern térképészet kialakulásának már a kezdetén bekapcsolódott a folyamatba. Kutatásait a tematikus kartográfia területén, azon belül a kartográfiai ábrázolás módszertani kérdéseinek vizsgálatával kezdte, majd a térképészet automatizálásával folytatta. A korai számítógépes térképkészítési alkalmazások kidolgozása mellett a térképtörténet te-

rületén is folytatott kutatásokat. Számos tanulmányt jelentetett meg az elméleti kartográfia témaköréből is.

Az évkönyv második, a terjedelem tekintetében is meghatározó részében közel négyszáz oldalon összesen hatvannégy szerzőtől negyvenkilenc hosszabb-rövidebb tanulmány olvasható. A hazai és külföldi szerzők felkért közreműködők voltak. Hogy az ilyen jellegű meghívást, válogatást ne illethessék a szubjektivitás vádjával, a cikkgyűjteményes kötet elveinek kialakítását egy háromfős szerkesztő csapat végezte. Az esetleges kifogásokra az utolsó oldalon a szerkesztők előre megadják választ. A cikkek az írók ábécérendje szerint sorakoznak. Az első szerző – Apagyí Géza (Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium), aki a könyv megjelenése után néhány héttel hunyt el – életének talán utoljára írt publikációjával szerepel ebben a kötetben. Zentai László zárja a névsort, aki Klinghammer István frissen kinevezett utódja a Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék élén.

A tanulmányok közül harminckettő angol nyelven készült, tizenkettő németül, míg öt cikk magyarul jelent meg a kötetben. A dolgozatok többségének tartalmi összefoglalója még két másik nyelven is szerepel. A közreműködők között negyven magyar szerző található, akik többsége természetesen térképész kolléga, térképkiadó vagy geográfus. A külföldi tudósokat tízen képviselik: ebből öt német, kettő osztrák, egy-egy holland, horvát és svájci. Az utóbbi összetétel egyúttal kifejezi Klinghammer István szakmai kapcsolatépítésének főbb irányait is.

A térképészet és rokon tudományainak témáit is A-tól Z-ig taglalják a szerzők, mintegy keresztmetszetét adva mindannak, amihez a kartográfia szorosabban vagy tágabb értelemben kapcsolódik. Szinte természetes, hogy

legnagyobb számban az olyan témájú tanulmányok vannak jelen, amelyek Klinghammer István érdeklődését is leginkább lekötötték. Legtöbben – a szerzők ötöde – a térképek történetével és a térképkiadók történetével foglalkoznak. Ebből a csoportból különösen érdekes Ferjan Ormelingnek (Utrechti Egyetem) az alkalomhoz kiválóan illő tanulmánya, *The Origins of the Bosatlas and Its Portrayal of Hungary (A Bosatlas története és Magyarország ábrázolása)*. Tartalmában még ma is aktuális Ingrid Kretschmer (Bécsi Egyetem) tanulmánya, *Frühe ethnographische Karten Südosteuropas aus Wien (Délkelet-Európa korai néppességi térképei Bécsből)*. Joachim Neumann az egykori Nyugat-Németországban működő Astra Kiadó magyar származású alapítóját mutatja be, Pápay Gyula (Rostocki Egyetem) az ókori és reneszánsz földgömbök történetét rekonstruálja (*Zur Frühgeschichte der Erdgloben*). Hegedűs Ábel (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) az 1943-ból fennmaradt munkarészek alapján készítette el a Don-kanyar korabeli katonai térképét (*Magyar térképek a Don-kanyarból*). A magyar térképészet történetének egy fejezetét a középkorai történelmi atlasz kiadástörténetén (*From Smash to the Hundsdac Prize*) keresztül mutatja be Hidas Gábor és Turcsán Zsuzsa (Cartographia).

A közreműködők cikkei között a második legnépszerűbb téma a kartográfia elméleti és tudománytörténeti kérdései voltak. Itt Ulrich Freitag (Freie Universität Berlin) *Über Zeit und Zeitkarten (Az időről és az időbeli térképekről)* címmel születésnaphoz illően izgalmas kérdéseket elemez tanulmányában. Török Zsolt a tematikus kartográfia úttörő értelmezésével az elméleti kartográfia és a kartográfia-történet szoros összefüggését mutatja ki (*Luigi Ferdinando Marsigli and Early Thematic Mapping in the History of Cartography*). Új-

szerű megközelítése miatt is figyelmet érdemel Zentai László írása *Brave New Cartography* (*Szép új térképészet*) címmel, amely a tudományterület jövőképevel foglalkozik.

Nagyobb számban szerepelnek a tematikus kartográfiával, a térinformatikával, a számítógépes térképkészítéssel és vetülettannal vagy a névrajzzal foglalkozó írások, mint például Pokoly Béla (Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium) elemzése az exonimák értelmezéséről és használatukról. A térképészképzés természetesen több szerzővel is helyet kapott a gyűjteményben. A kartográfia sokoldalú kapcsolódását példázza, hogy nem maradtak ki az olyan határterületek művelői sem, mint a meteorológia, geofizika, természeti és társadalomföldrajz, földügyi szakigazgatás, történettudomány. Utóbbit képviseli Glatz Ferenc (MTA Történettudományi Intézet), aki a 2005-ben alapított Balkán-tanul-

mányok Központja történeti háttérét és kutatási irányait ismerteti (*The Renaissance of Balkan Studies*). Karsay Ferenc tömör áttekintése, a *Szakirodalom-feldolgozás a tanszéken* pedig a fontosabb tanszéki publikációk értékelésével azt igazolja, hogy Klinghammer István valóban szakmai iskolát teremtett a tanszéken. Az utánpótlás nevelésére példamutató figyelmet fordított, számos kollégáját indította el a hazai és nemzetközi szakmai elismerés útján. (*Térképtudományi Tanulmányok 13. Térkép – Tudomány. Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére. Szerkesztette: Zentai László – Györffy János – Török Zsolt. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékének évkönyve, Budapest: 2006, 422 p.*)

Gercsák Gábor
ELTE docens

Magas István:

Globalizáció és nemzeti piacok

„A globális kapitalizmus rengeteg vívmányát szeretjük, számos aspektusa viszont kifejezetten kellemetlen élményeket ébreszt” – írja a szerző az előszóban. Minden bizonnyal igaza van. Pontosan ez az ellentmondásos viszonyulás teszi Magas István könyvét izgalmas és fontos olvasmánnyá. Az ellentétes megítélések, egymással szemben álló álláspontok létét nap mint nap tapasztalhatjuk. Az utca embere – ha van pénze – örömmel megy be egy csillogó áruházba, és csodálja meg a világ minden részéről érkező árucikkeket. Ugyan ez az ember szorongva gondol arra, hogy a munkahelyét bezárhatják, eszközeit összecsomagolhatják, és átvihetik egy másik országba. Vállalkozóként szereti, ha akadályok nélkül tud terjeszkedni más országokban is; az vi-

szont már nincs ínyére, ha külföldi konkurensek jelennek meg az eddig sajátjának hitt hazai piacon. De emelkedhetünk magasabbra is, a politika és a kormányzás szintjére: a gazdaság, a piac nyitottsága rengeteg lehetőséget jelent egy ország számára, de aki a védett öbölből kihajózik a nyílt tengerre, viharba is sodródhat: olyan erők fogságába kerülhet, amelyeket nem, vagy csak kis mértékben tud befolyásolni.

Kétségtelen tény, hogy a globalizálódásnak, a kapitalizmus földrajzi hódító útjának nyertesei és vesztese egyaránt vannak, sőt, adott emberek és csoportok egyszerre tartozhatnak e két táborba. A hétköznapi ember könnyen ítél a pillanatnyi érdeke vagy éppen séggel néhány aktuális esemény, friss benyomás alapján, és nyilvánítja jónak vagy rosszának a globalizációt, a globális, határokat nem ismerő piacgazdaságot, és ha meghallja a vé-

leményéhez illő hívószavakat, könnyen beáll valamelyik mozgalom vagy párt zászlaja alá. Magas István könyvének viszont az a legfontosabb üzenete, hogy a globalizáció mérlegét kellő alapossggal és szakszerűen kell elkészíteni. Ennek a mérlegnek mind a jó, mind a rossz oldalán számos tétel szerepel, szó sincs tehát arról, hogy a helyzet egyértelmű lenne. A szerző ugyanakkor nem csinál titkot abból, hogy a globális piacgazdaság előnyeit nagyobb-nak látja hátrányainál, vagyis azt üzeni: ha megpróbálsz bezárni a kapukat, ha nem használod ki a nyitottság adta lehetőségeket, lehet, hogy rövid távon eléred néhány célot, de hosszú távon rosszul jársz.

Az előnyök és hátrányok mérlegén kívül a könyvnek van egy másik, az előbbivel összefüggő vizsgálati szempontja és gondolati vonulata is. A globalizálódott, modern információs és távközlési technológiával megátomogott világ-gazdaság rendkívül összetett, szinte áttekinthetetlenül bonyolult rendszert alkot. Vajon mennyire biztonságos ez a rendszer? Mennyire alkalmas önkorrekcióra? E kérdésekben a gazdasági koordinációs mechanizmusok régi dilemmája tér vissza: annak érdekében, hogy a rendszernek inkább az előnyei bontakozzanak ki, mintsem a hibái, hogy az óhatatlanul fellépő válságok, krízishelyzetek ne eszkalálódjanak, ne temessék maguk alá azokat is, akik végképp ártatlanok az előidézésükben, mit lehet rábízni a decentralizált piaci mechanizmusokra, vagyis a „láthatatlan kézre”, és mihez kell „látható kezre”, vagyis piacon kívüli szabályozó mechanizmusokat és intézményeket találni?

Ezek a kérdések nagyon is valóságosak és égetőek. Elég, ha az elmúlt egy-két évtized és a jelen néhány jelenségére utalunk: az 1987-es tőzsdei összeomlásra, az 1997–78-as ázsiai pénzügyi válságra, a közgazdasági Nobel-dí-

jasokkal is büszkélkedő Long-Term Capital Management 1998-ban bekövetkezett összeomlására, a 2000. évi tőzsdei lufira vagy napjaink jelzáloghitel-krízisére. E példák többségével Magas István könyve is foglalkozik, megközelítése tehát egyszerre elméleti és gyakorlatias; úgy is fogalmazhatunk, hogy az elméleti fejtegetések, közgazdasági modellek mellett aktuális hírek értelmezésére és magyarázatára is alkalmasak.

A könyv három nagy részből áll: az első a globalizációs folyamatok megértéséhez igyekszik történelmi és analitikus (vagyis modellbe rendezett) perspektívát adni. A második a globalizáció és a nemzetközi kereskedelem modern felfogásait tárgyalja és értékeli, méghozzá kereskelempolitikai nézőpontból. A harmadik rész a pénzpiaci átalakulásokra koncentrál. Az egyes részek, sőt azokon belül egyes alfejezetek önállóan is megállnak a lábukon, vagyis az olvasó érdeklődése szerint válogathat belőlük.

A globalizálódás általános, rendszerszervező elveit kereső első részben a szerző egyebek között azt igyekszik bizonyítani, hogy a gazdaság porondján a főszerepet egyre inkább a multinacionális vállalatok és nem a nemzet-államok játsszák. Ebből a szempontból körünk sajátos átmenetnek tekinthető: jórészt még nem globalizált rendben született fogyasztási igényeink már a „multik” által szervezett rendszer hatásainak vannak kitéve.

Magas István kibernetikus szemléletű (a rendszerelmélet meghatározó képviselőire hivatkozó) elemzésre támaszkodva azt állítja, hogy a világ-gazdaság nem kezelhető úgy, mint egy nagyra növekedett integrált nemzetgazdaság. Nincsenek benne állandó, közösen kijelölt rendszercélok és ezek érdekében munkálkodó koordinációs mechanizmusok. Inkább valamiféle együttélésről van szó, hiszen egye-

lőre megmaradtak a nemzeti gazdaságok és kormányok által képviselt célok, miközben az egyre nagyobb mértékben integrálódó világgazdaság már globális koordinációs mechanizmusokért és intézményekért kiált.

A multinacionális vállalatok gondolkodásáról és viselkedéséről szóló részben vitatható elemek is vannak: fejlődésükben valószínűleg legalább akkora szerepe van az evolúciónak, mint a tudatos „nagyvonalú” (a szerző ezt a jelzőt használja) stratégiai gondolkodásnak és cselekvésnek.

Az általános rendszerelméleti felvezetés után a második rész a nemzetközi kereskedelmet veszi górcső alá. Áttekintést ad a külföldi közvetlen befektetések és a nemzetközi kereskedelem mozgatórugóit, irányait, a nemzetközi szakosodás módjait magyarázó modern, liberális felfogásokról. E rész egyik fontos megállapítása, hogy a külföldi befektetéseknél a kézzelfogható („tangible”) eszközök áramlásán kívül a szellemi jellegű („intangible”) eszközök mozgásával is számolni kell, különösen akkor, ha a versenyelőnyök szempontjából vizsgálódunk. A szerző egy egész sor gyakorlati kérdést felvetve igyekszik választ keresni a bevezetőben említett kérdésekre: mit lehet nyerni, illetve mit lehet veszíteni a kapuk kinyitásával vagy bezárásával, a piac erőinek szabadon engedésével, illetve állami beavatkozással. Egy kereskedelempolitikai stratégiai „játékból” az is kiderül, hogy bizonyos esetekben az állam kereskedelem- és iparpolitikát alakító szerepben való részvétele kedvezőbb eredményeket hozhat szabadpiaci mechanizmusoknál. A mögöttünk álló két-három évtizedben – állapítja meg Magas István – a tőkés állami beavatkozás nem szorult vissza, viszont más funkciókat kapott. Hazai szemzőgből a munkabérek kiegyenlítődésséről szóló fejtegetések is fölöttébb érdekesek.

A globális pénzpiacokkal foglalkozó harmadik rész ismét a kulcskérdéssel indít: milyen előnyök és hátrányok származhatnak a nemzetközi tőkeáramlás liberalizációjából, a globális tőkepiac szabad működéséből. A szerző fokozott óvatosságra int: bár a liberalizációból húzható előnyök vélhetően felülmúlják a hátrányokat, sem magáról a liberalizációról, sem a megfelelő árfolyamrendszerrel kapcsolatban nem lehet egységes és szakmailag megalapozott álláspontonról beszélni. Az időről időre kirobbanó pénzügyi válságok hatására már kialakult az igény a globális pénz- és tőkepiacok szabályozására, a konkrét megoldás módja fölöttébb problematikus. Ez a bizonytalanság nem jelenti azt – hangsúlyozza a szerző –, hogy jobb megállítani az integrációs folyamatot; éppen ellenkezőleg: a kevésbé fejlett országok is csak akkor szerezhetik meg a globalizációból származó előnyöket, ha a pénzügyi nyitás politikáját képviselik.

Magas István külön fejezetet szán a pénzügyi nyitás fejlődő országokra gyakorolt hatása elemzésének. A potenciális hasznokat három körben jelöli meg: (1) fogyasztáskiegyenlítés; (2) a külföldi tőke beáramlásának stabilitást segítő szerepe; (3) a belföldi bankszektor hatékonyságának növekedése. Hasonló alapossággal és részletezettséggel veszi számba az integráció potenciális költségeit is.

A pénzügyi nyitottság és a gazdasági növekedés közötti összefüggés illusztrálására a szerző egy tizenkét országot átfogó összehasonlító táblázatot is közöl. Az adatok értelmezésének bizonytalanságát nem tagadva „sejtésként” fogalmazza meg azt a tételt, hogy a pénzügyi integráció gazdaságélénkítést és jövedelemnövekedést hoz magával. Arról viszont keveset tudunk meg a könyvből, hogy a „jólét növekedése” miként oszlik el a különböző társadalmi csoportok között. A további

vizsgálódásokat jó lenne erre a kérdésre is kiterjeszteni, egyes elemzések ugyanis azt mutatják, hogy miközben a világgazdaság „tortája” gyors ütemben növekedett a mögöttünk álló öt-hat évben, a gyümölcsöket többnyire az amúgy is gazdagabb rétegek aratják le, vagyis a társadalmi szakadék sok országban mélyül.

A könyv utolsó szakasza egy aktuális jelenséggel foglalkozik: a pénzügyi mozgásokban fellépő globális aszimmetriákkal, az egyes országok és országcsoportok megtakarító, illetve beruházó-fogyasztó pozíciójával. Egyebek között megállapítja, hogy az amerikai gazdaság külföldi eladósodottsága rendkívüli mértékben megnőtt. Magas szerint a kiegyensúlyozottabb növekedési trendek kialakulásához erősebb és tartósabb növekedés kellene Európában és Japánban, nagyobb megtakarításokra lenne szükség az USA-ban,

magasabb beruházási szintekre az ASEAN-ban és az NIC-ben, és a jelenleginél jóval magasabb fogyasztási szintre Kínában. Az elkerülhetetlennek látszó kiigazítás legvalószínűbb forgatókönyve a dollár további lassú, egyenletes leértékelődése.

Végezetül szólnunk kell néhány szót a szerző által használt módszertani apparátusról is. Az eszközkészlet széles: a szerző gyakran használja állításai bizonyítására a matematikai közgazdaságtan és a játékelmélet modelljeit, de ugyanakkor gondot fordít arra is, hogy a matematikai „gyorsírást” közérthető nyelvre is lefordítsa. Könyve így azok számára és élvezetes és hasznos olvasmány, akik az előbbieken nem járatosak. (*Magas István: Globalizáció és nemzeti piacok. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007*)

Bögel György

Mester Béla: Magyar философия

A kötet cím nem magyar „filozófiáról”, hanem „philosophiáról” beszél. Tudatos archaizálás ez: a tizenkilencedik század írásmódjának megidézése, azé a századé, amelyik láthatóan a legközelebb áll a politikafilozófus szerző szívéhez. Mester Bélát ugyanis elsősorban politikafilozófusnak kell tekintenünk: nem csupán az angol koraújjkorral foglalkozó tanulmányai, de itteni, a magyar bölcsélet történetének kérdéseit tárgyaló írásai is érdeklődésének meghatározóan politikafilozófiai irányáról árulkodnak. Mint egyik tanulmányában meg is fogalmazza, eminens törekvése, hogy rehabilitálja a reformkori „nemzeti filozófia” fogalmának egyik összetevőjét: a politikai közösség modernizációjának és önértelmezésének filozófiai reflexióját.

A kötet tanulmánygyűjtemény: Mester elmúlt évtizedben keletkezett, magyar filo-

zofiatörténeti tárgyú esszéinek válogatása. Szövevényes és gondolatgazdag munka lévén, valamennyi benne foglalt írásra kurta ismeretetésünk keretében értelemszerűen nem tudunk kitérni. Ehelyett néhány jellemző – a szerző szemlélete szempontjából különösképp karakterisztikus – motívumát vesszük sorra: a magyar filozófia kialakult kánonjához való kritikai viszonyt, az idegen filozófiák hazai recepciójának eredeti bemutatását, illetve az irodalom és a filozófia magyar kulturabeli viszonyának szellemes reflexióját.

A magyar filozófia kialakult kánonjához való kritikai viszony tanulságos példái a Szontagh Gusztávról és a Litkei Tóth Péterről szóló tanulmányok. „Kialakult kánonról” a magyar filozófiatörténet esetében csupán megszorításokkal lehet beszélni persze: a hazai filozófia múltjának kutatása – a nagy történeti társtudományokhoz, elsősorban az irodalomtörténethez képest – máig kevésbé

intézményesült szakterület. Még az utóbbi másfél-két évtizedben megélénkült törekvések is alig léptek túl az elsődleges számbavétel – az elemi forrásföltárás és a kiinduló kánonképzés – fázisán. A „kánont” így gyakran régen meggyökeresedett és máig reflektálatlanul használt értékítéletek befolyásolják. Nos, Mester következetesen állást foglal ezekkel az értékítéletekkel szemben. Szontagh Gusztávot, ha egyáltalán, csupán Erdélyi János egykori vitapartnereként – a reformkori „egyezményes iskola” másodvonalbeli, dilettáns szerzőjeként – tartja számon a történeti köztudat. Mester határozottan – és a hagyományos „kánon” értékítéletét inkább osztani hajlamos recenzens számára is elgondolkodtató módon – szembeszáll ezzel a beállítással: Szontagh szerint valójában a kiformalódó modern magyar nyilvánosság sajátképpeni bölcselője, „társasági filozófiája” a magyar hagyomány legeredetibb politikafilozófiai koncepcióinak egyike. Litkei Tóth Péter pedig jószerivel teljesen elfeledett, legföljebb az irodalomtörténészek szűk köre számára ismert gondolkodó. Mester az ő kanonikus rangját nem vitatja – Litkei Tóthot maga sem tekinti jelentős vagy eredeti bölcselőnek –, nem fogadja el viszont, hogy a kutatásnak kizárólag csak a jelentős-eredeti bölcselők munkássága felé kellene fordulnia: érvelése szerint a közgondolkodás föltárásához éppen a kor átlagából éppen csak kiemelkedő személyiségek szövegeinek vizsgálata vezethet el.

Az idegen filozófiák hazai recepciójának eredeti bemutatásával a Kant és a John Stuart Mill befogadását elemző tanulmányok szolgálnak. A magyar filozófiatörténet – az autochton hazai bölcsélet hiánya folytán – voltaképpen recepciótörténet, a magyar filozofálás elsősorban az európai szellemi irányzatok átvételét, befogadását, meghono-

sítási kísérletét jelenti tehát. A nyugati irányok itteni hatásának történeteként fölfogott magyar filozófiatörténet kutatói pedig ezért hagyományosan a recepció élénkségén-gyorsaságán, illetve önállóságán-eredetiségén mérik egy-egy hazai filozófiai teljesítmény jelentőségét. Nos, Mester ebben a tekintetben is világos különvéleményt jelent be. A magyar recepcióban nem az az érdekes igazán, milyen hamar reagálunk az idegen gondolatra, vagy mennyire alkotó módon vagyunk képesek értelmezni azt: a mi történetünket éppen a gondolatok eredeti, saját születési helyükön föllelhetetlen összekapcsolódása teszi izgalmassá. A modern magyar gondolkodás voltaképpeni hagyományát jelentő – Kant kortársi befogadásától a két háború közötti neokantiánus recepcióig terjedő – kantianizmus Mester értelmezése szerint például a sajátosan „nemzeti filozófia” elképzelésére gyakorol befolyást. Kant eredetileg hangsúlyozottan „világpolgári szemszögből” megfogalmazott gondolatait tehát a 19. századi „nemzeti kultúrának” válnak integráns részévé. A gondolatmenet, Elie Kedourie heterodox – a nemzeti önmeghatározás eszméje mögött a kanti egyéni önmeghatározás eszméjét fölismerő – Kant-értelmezésére támaszkodva, a kanti nézetek befogadásának és a hazai nyilvánosság kiépülésének egyidejűségére épül. Kant szerint akkor érkezik meg hozzánk, amikor a megszülető nyilvánosságban éppen lehetővé válik az iskolán kívüli filozofálás: a „nemzeti filozófia” képviselőinek az „önállóságról” szóló szavait így nem csupán nemzeti értelemben kell fölfognunk, legalább annyira az önálló észhasználat kanti tételét is észre kell vennünk bennük. John Stuart Mill 19. századi befogadása pedig, a másik oldalon, hasonlóan érdekes ellentmondásokkal terhelt. A gyors fordításokban

és szellemes értelmezésekben egyaránt megnyilvánuló, kiemelkedően gazdag recepció igyekszik úgymond elválasztani Millben a liberálist és az utilitaristát: Mill liberalizmusát – az „idegen” utilitarizmust elvetve – a kantianizmussal próbálja újraalapozni. Olyan mixtúra keletkezik így, amelyik tőlünk nyugatra – sem az angol, sem a német fejlődésben – nem ismeretes: éppen csak nálunk születhet meg.

Az irodalom és a filozófia magyar kultúrabeli viszonyának szellemes reflexiójára végül a Bretter Györgyről és a Székely Jánosról közölt esszék nyújtanak példát. Mester kiindulópontja, ahogy mindenütt, itt is kritikai. A köztudalom a magyar kultúra irodalmi hagyományát erősnek, a magyar filozófia hagyományát meggyöngének gondolja: a nemzeti kultúra szempontjából meghatározó, jelentős irodalmi alkotásokról, meg a nemzeti kultúra szempontjából elhanyagolható, jelentéktelen bölceleti munkákról beszél. A „nagy irodalom” és „kicsi filozófia” kettősségének mélyén azonban a tanulmányok érvelése szerint a magyar kultúra természetére vonatkozó, alapvető önértelmezési toposzok húzódnak meg: a reformkorban, képletesen szólva, a filozófia gyöngé, az irodalom pedig erős lapot húzott. Ekkor, a modern nemzet megszületése idején kerül ugyanis a nemzeti kultúra középpontjába a „partikuláris” szintjén mozgó, érzelmeket kifejező irodalom, hogy az „egyetemességet” képviselő, az értelemre ható filozófia viszont ugyanakkor kiszoruljon onnan. A filozófia egyetemességének és az irodalom nemzeti jellegének dichotómiáját következőleg máig hajlamosak vagyunk úgy értelmezni, hogy a filozófia esetében természetesnek érezzük a nemzetközi összehasonlítás követelményét, az irodalmat viszont kivonjuk a világirodal-

mi összehasonlítás kényszere alól, hogy egyben a nemzeti kultúra kánonjának meghatározását is ráruházzuk. Nos, Mester a filozófia és az irodalom közelebbi kapcsolatát, a filozófiának az értelmiségi műveltségben játszott szervezesebb szerepét az erdélyi kultúrában fedezi föl: önálló tanulmányt szentel Bretter György esszéisztikájának és Székely János drámaírásának. A szerzőnk másik tudományterületével szoros kapcsolatban álló értelmezések – ne feledjük, a filozófus Mester másfelől az irodalomtudomány művelője is: néhány éve emlékezetes monográfiát szentelt Szilágyi István regényírásának – az esszéműfaj filozófiabeli helyének, illetve a filozófia szépirodalombeli megjeleníthetőségének problémáján tűnődnek el. Beállítasukban Bretternek a mitológiai paraboláktól a nyelv-filozófiai kísérletekig ívelő esszéi a teória használatának valamiféle „természetességét” árulják el, Székely drámái pedig egy pesszimizmus történetfilozófiát körvonalaznak.

Mester Béla kötete, ismételjük, szövevényes és gondolatgazdag munka. A benne foglalt tanulmányok egy éppen most születő tudományterület – a magyar filozófia múltjának kutatása – áramában születtek. Ehhez képest nyoma sincs bennük a hasonló dolgozatok ünnepélyességének és humortalan-ságának, a diszciplínaalapító igyekezetből fakadó jellegzetes görcsösségnek. Játékos és tiszteletlen íráskor inkább: vizsgálat alá vont szövegek egyszerre szeretetteljes és ironikus olvasatát nyújtó, reflexív-önreflexív és dialógikus kísérletek. Mester úgy bánik a magyar bölceleti hagyománnyal, ahogy nálunkféle eddig inkább csak az irodalomtörténészek bántak a magukéval. Felnőttnek tekinti éppen csak megszületett tudományát.

Mit mondjunk: a *Magyar philosophia* kiváló könyv. Olyan, amelyik nem csupán

a téma kutatói számára lesz megkerülhetetlen: a szélesebb humántudományos közvélemény figyelmére is számot tarthat majd. (Mester Béla: *Magyar philosophia: A szenved-*

elmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig. A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai IX. Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia, 2006)

Percz László
filozófiatörténész

CONTENTS

Liberal Nationalism – Ideological Tradition and Theoretical Relevance

Guest Editor: Balázs Trencsényi

Balázs Trencsényi: Introduction	2
Dénes Iván Zoltán: Liberty and the Search for Identity	5
Michael Freeden: Liberty and Identity	12
Janet Polasky: Revolution and Liberalism	17
Iván Balog: The Freedom of Communities in a Global Society	22
Vilmos Heiszler: The Liberalism of Peripheries	25
András Gergely: The Parallels of Hungarian and German Liberalism in the Nineteenth Century	29
Imre Ress: The Directions of Croatian Liberalism with Special Regard to the Hungaro-Slavic Gentry Liberalism	35
Milan Hlaváčka: Czech Liberalism: Some Remarks on Otto Urban's Study	47

Study

Emil Pásztor: Representation of Skull in Art	53
András Holl: Possible Developments in the Field of Scientific Journals on the Web	64
Pál Romány: Soil - Faith - Politics	70
Tibor Braun – András Schubert: Interdisciplinarity. Do We Accept It in Hungary?	78

Interview

From Poor Man's Physics to Biology – Ágnes Chikán's interview with Lajos Keszthelyi ...	86
The Davos of Science	95

Academy Affairs

Edward Teller Centennial Meeting	98
--	----

The New Corresponding Members of the Hungarian Academy of Science – VII.

László Bozó	100
Péter Erdő	101
György Horvai	104

Obituary

Tibor Bérczes (<i>Ferenc Márta</i>)	106
Patrik Fazekas (<i>Jenő Sólyom</i>)	109

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	112
--	-----

<i>Book Review</i>	117
--------------------------	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület új eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket, szakmai szempontú könyvismertetések.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzetekben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20–30 %-kal nagyobb lehet. Beszámoló, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7–8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dólt*, (esetleg *félkövér* – semibold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak

méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg *.tif* vagy *.bmp* formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)tól ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10–15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

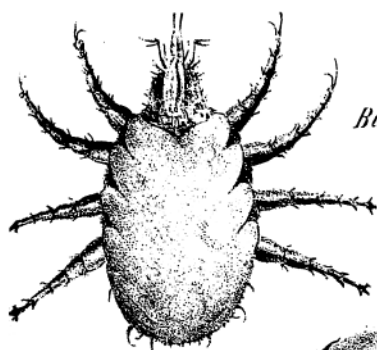
Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* 9, 499–474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén: von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durnham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során végzett, apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.

*Burgonyai
atka.*

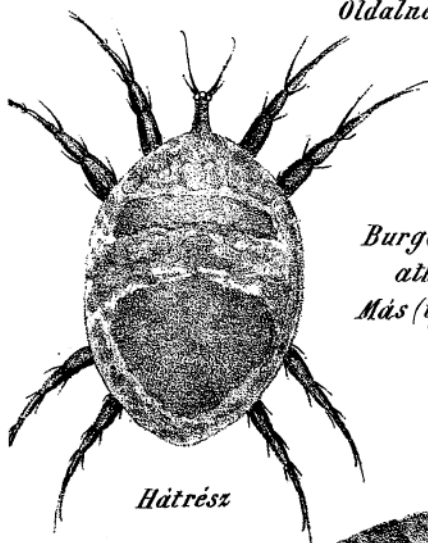

Hátrész.

Hasrész.

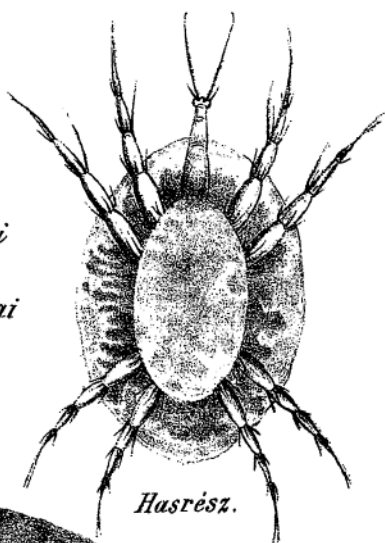

Oldalnézet.

Hátrész

*Burgonyai
atka.
Más (új) Faj*

Hasrész.

Oldalnézet.

Burgonyai angolnácska.

Hím.

Tojás.

Nőstény.